FILOZOFIJA: - VIII. KNJIGA

Dr. B. MILANOVIĆ

POVIJEST FILOZOFIJE

S DODATKOM

O SOCIJALNOJ FILOZOFIJI

TREĆE UPOTPUNJENO IZDANJE.

IZDALO
ISTARSKO KNJIŽEVNO DRUŠTVO SV. ĆIRILA I METODA
U PAZINU

POVIJEST FILOZOFIJE

S DODATKOM

O SOCIJALNOJ FILOZOFIJI

I z r a d i o

Dr B O Ž O M I L A N O V I Ć

rektor Visoke Teološke škole u Pazinu

T r e ć e

u p o t p u n j e n o i z d a n j e

P A Z I N

1964.

PREDGOVOR K TREĆEM IZDANJU

Ovo je treće izdanje pregledano i upotpunjeno.

Izrađujući to djelo služio sam se ponajviše poviješću filozofije koju su napisali dr Albert Bazala (I. II. i III. svezak — Zagreb 1906, 1909, 1912), dr Franjo Šanc D.I. (stari i srednji vijek — Zagreb 1942 - 1943), Johannes Hirschberger ("Geschichte der Philosophie" II. izd. — Freiburg im Breisgau 1955), W. Windelband (Zagreb 1956), Nicola Abbagnano ("Storia della Filosofia" — Torino 1958), uvodom u filozofiju ("Cursus Philosophiae") od C. Boyera, djelom "Dio, l'uomo e l'universo" ("Essai sur Dieu, l'homme et l'univers" — Casterman 1952) i "Philosophiae Scolasticae Summa" — I. II. i III. svezak — Madrid 1957.

B. M.

Izdavač: Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda - Pazin
Odgovorni urednik: Dr Božo Milanović - Pazin, Gupčeva 2.

U V O D

Ljudi su misaona bića pa se već od najstarijih vremena mnogi trude, da razmišljajući nađu odgovor na najvažnija pitanja,koja nam se nameću: o svijetu, životu, čovjeku i njegovoj duši, o svijesti, spoznaji, ćudorednoj obavezi i svrsi, o obitelji, društvenosti, društvenom poretku i državi, zatim o Bogu, o početku i svršetku svih bića, o dobru i zlu, o prostoru i beskrajnosti, o vremenu i vječnosti, o istini i dobroti, o načelima, pravu itd.

Premnogi su se duboki mislioci naprezali, da o svemu tomu otkriju tajne i pronađu odgovore. Za one, koji su svoje filozofske misli poredali u skladan sustav, bilo istinit bilo neistinit, kažemo da su stvorili svoj svjetovni nazor, kojim tumače početak, svršetak, bistvo, svrhu i smisao nas samih i svega, što nas okružuje. Prikazati, što su od najstarijih vremena pa do danas pojedini filozofi mislili, zaključili i pronašli — to je zadaća povijesti filozofije. Dakle povijest filozofije je prikazivanje razvoja filozofije.

U tom prikazivanju mogao bi onaj,koji piše povijest filozofije, nanizati čitaocu samo životopise i nauku pojedinih filozofa bez obzira na to, što je u njihovoj filozofiji istinito ili neistinito. U tom slučaju morali bi čitaoci, koji imaju naravnu želju da spoznaju istinu, sami prosuđivati, što je u tako mnogim sustavima istinito ili neistinito. Nu to bi bilo premnogima teško ili čak nemoguće. Zato spada u povijest filozofije također kritika pojedinih filozofskih sistema, da čitaoci gledaju razvoj filozofije u svijetlu istine, kako to sami žele. Dakako ta kritika ne smije biti apriorna: ne smije se određivati a priori tj. već unaprijed, prema nekim dogmama, što je istinito ili neistinito.Naprotiv treba promatrati svaki sistem iznutra, sam kao takav, da se vidi, kakvim se dokazima služi, da li su tvrdnje među sobom u skladu ili protuslovne, vjerojatne ili besmislene, da li vode možda do apsurda itd. Takva se kritika zove imanentna. U itraživanju istinitosti pojedinih filozofskih sistema najsigurniji je putokaz, ako se pazi na to, da li su tvrdnje u skladu ili dolaze možda u sukob s jasnim, opće poznatim načelima i u međusobno protuslovlje.

Povijest filozofije može se služiti raznim metodama. Može proučavati svakoga filozofa posebice bez obzira na druge. To je individualističko shvaćanje. Ali može promatrati također samo filozofske sustave, koji su prevladali u neko doba. To je prosječno ili shematično shvaćanje. Nu najbolji je srednji put:obazirati se na filozofiju pojedinih filozofa i ujedno na opće shvaćanje (na filozofske sustave) u njihovo doba, jer je to malne uvijek povezano među sobom. Pojedinci su djelovali na opće mišljenje i opće mišljenje na pojedince.

Povijest filozofije je korisna. Tko nju uči, spoznaje također samu filozofiju, upoznaje mudrost velikih svjetskih mislilaca te se time približuje Božjoj mudrosti. Povijest filozofije približuje nas samim filozofima te nas uči poštivati ih kao tražitelje istine i to također u slučaju, ako im nije uspjelo pronaći istinu. I kriva je nauka vrijedna pažnje, ako je bila važna kao poticaj za daljni razvoj filozofije. Povijest filozofije nas uči tražiti i ljubiti istinu i stvoriti si skladni svjetovni nazor.

Sve filozofske nauke nije moguće prikazati, jer bi bilo to preopširno. Zato se treba ograničiti na ono, što je važnije. Isto tako ne može nijedan pisac proučiti izravno djela svih filozofa. Taj je cilj dobar, ali je nedostiživ. Zato se moramo služiti također onim djelima, koja su napisali drugi pisci povijesti filozofije.

Kako da se podijeli povijest filozofije? Točna razdioba nije moguća, jer između raznih filozofija nema točno određene međe. Ali uglavnom dijelimo povijest filozofije kao i svjetsku povijest: na filozofiju staroga, srednjega i novoga vijeka.

Stari je vijek trajao do propasti rimskoga carstva. U njemu se je razvijala najprije narodna grčka filozofija — približno od godine 600. prije Krista do propasti grčke države, dotično do smrti Aristotela g. 322. pr. Kr. Poslije se je razvijala helenističko-rimska filozofija od g. 322. pr. Kr. do novoplatonizma.

A) FILOZOFIJA STAROGA VIJEKA

I. FILOZOFIJA ISTOČNIH NARODA

Pod "istočnim narodima" razumijevamo Indijce, Perzijance, Babilonce, Izraelce, Kitajce i Egipćane. Kod tih naroda nije se razvijala (u starom vijeku) filozofija u pravom smislu riječi. Zato ih nekoji auktori uopće ne spominju u povijesti filozofije. Ali ipak je dobro barem ukratko osvrnuti se na njih, jer su odgovarali na mnoga filozofska pitanja u svojim religijama i putem svojih vjerskih reformatora.

1. I n d i j c i

Indijske filozofske misli jesu najstarije, ali su ostale bez upliva na filozofiju drugih naroda. Sadržane su u indijskim svetim knjigama, koje se zovu "Veda" (znanje).

Prvi dio tih knjiga zove se Rgveda. Tu se najprije prikazuje politeizam, ali svako je božanstvo neosobno i nejasno: svako zastupa svu moć prirode.

Od nejasnog politeizma prelazi se (u stihovima) na nejasni pojam o jednom Božanstvu i o stvaranju svijeta, ali u smislu panteizma i emanacije, prema kojoj se svijet rađa iz Boga i izvire iz njega. U "Prajapati-himni" nastoji se to Božanstvo pobliže odrediti:

"Tko je taj Bog, kojemu žrtvujući služimo?"
"Prajapati! - Ti si to i nitko drugi,
koji sve ovo nastalo obuhvaća i drži.
Bilo nam, što želimo tebi žrtvujući!
Nas, koji te poznajemo,učini gospodarima dobara!"

Prajapati (tj. Božanstvo) želi se žrtvovati time, da podijeli svoje jedinstvo u mnoštvo. Tako izlaze iz jednoga svjetskoga osnova svi stvorovi. To Božanstvo pomišljaju Indijci kao golemo prabiće te ga kao gospodara bogova i svijeta zovu "Purusha".

Iz njegovih ustiju postadoše svećenici (brahmani), iz ruku plemići i vojnici (rajanija), iz koljena narod (vajsija), a iz nogu pokoreno pleme (Sudra).

Te četiri kaste razvile su se od g. 1500. do 1000. pr. Kr.

a) Brahmanizam

Od god. 1000. do 500. pr. Kr. nastupa doba brahmanizma. Riječ "brahman" je tijekom vremena često mijenjala svoje značenje tako da znači molitvu, sveto znanje, panteističko svebiće, njegove svećenike i uopće pripadnike svećeničke kaste.

Kad je pobijedilo plemstvo, povukao se je indijski vjerski život u dolinu Gangesa, ali poslije se je moralo plemstvo pokoravati svećenstvu, koje je postalo središte žrtava i molitve i time mističkog snatrenja, združenog s obredima.

Brahmanci su vjerovali u Prajapatija kao boga obreda,koji se kao vrhovna svetost zove "Brahman", a kao duša svijeta "Atman".

Svijet nastaje po nauci brahmanizma time što spomenuto vrhovno biće prelazi od jedinstva k mnoštvu. Isto tako se uništa-

vanje stvari shvaća kao povratak u jedinstvo Božanstva. Dakle stvaranje i razaranje je panteistička emanacija ("isijavanje") iz vrhovnog bića i povratak u njega.

Vrhovno biće ne može nitko spoznati. Brahmanci kažu: "On jest" — "ovom riječi se spoznaje i nikako drukčije".

Nu uza sve nepoznavanje Božanstva mora čovjek ipak nastojati da zaroni u nj svojim umom. Da to lakše postigne, treba da što više umrtvi svoje osjećaje i čuvstva. Roneći u Božanstvo svi su ljudi braća u ljubavi prema svim bićima.

Ćudoredni ideal brahmanaca je u tomu, da se gube u Božanstvu tako da u njemu izgube svoju osobnost. U tomu je spasenje, ali to može postići samo onaj, koji je savršeniji. Inače po vjeri brahmanaca može čovjek produžiti svoj život seljenjem duše u druga bića. Zato zabranjuju oni ubijanje životinja.

Od g. 500. pr. Kr. dalje nastaje srednji vijek indijskog brahmanizma, koji se očituje u askezi: duh postaje umiren, nesvjestan, nevidljiv, blažen, bez osjećaja vremena. To je spasenje bez Boga u svetosti ili, kako kaže filozof Samkhija, u kreposti.

b) B u d i z a m

U to se doba širi budizam, što ga je na temelju brahmanizma i Samkhijeve filozofije stvorio Buda (Gotama Buda), rođen iz kraljevskog roda Samkija oko g. 560. pr. Kr. (umro oko g. 480. pr. Kr.). Taj se vjerski reformator nije brinuo za teoretsko brahmansko poznavanje Božanstva, duše, prekogrobnog života, besmrtnosti i prirode. On uči samo ćudorednost (moral): kako ćemo doći do mira spoznaje, prosvjetljenja i do nirvane. Doći u nju je posljednji cilj čovjeka.

Nirvana nije, kako se često misli, uništenje bitka ili prijelaza u ništa, nego oslobođenje od boli i blaženi kraj potpune sreće, za kojom se ovdje uzalud teži. Ipak je pojam nirvane u budizmu nejasan, a izvor mu je u brahmanizmu, gdje znači ugasnuće, uništenje osobnosti. Seljenje duša, koje su budisti preuzeli od brahmanaca, ima cilj, da se duše ponovnim rađanjem čiste i da, napokon očišćene, dođu u nirvanu, tj. da se združe s Božanstvom te tako pređu u blaženo stanje. Taj je cilj težak, ali ga ipak može postići čovjek bilo kojega roda i kaste (što brahmanci ne tvrde). Treba biti blag, pun ljubavi, ustrpljiv, ali i pravedan, ne ubijati živa bića, ne osvećivati se, biti altruist.

Buda kaže, da je život pun boli, a uzrok je tomu nepoznavanje pravog puta u životu. Treba izbjegavati dvije skrajnosti: tjelesno uživanje, koje je nisko i ništavo, i isto tako tjelesnu trapnju, koja je turobna i također ništava — te izabrati srednji put, što ga nalazimo u osmerodjelnoj stazi, a ta je: 1. prava vjera, 2. prava odluka, 3. prava riječ, 4. pravi čin, 5. pravi život, 6. prava težnja, 7. pravo mišljenje, 8. pravo udubljenje. Ta staza vodi k prestanku boli.

Nu sve su budističke kreposti pasivne (kvietističke), dok se aktivne kreposti za djelovanje ne naglasuju. To je glavni razlog, što se Indijci, premda tako brojni, nijesu u povijesti posebice isticali.

2. P e r z i j a n c i

Indijcima su najbliži Perzijanci, kojima je vjerski reformator bio Zaratustra (Zoroaster). Njemu se pripisuju vjerske knjige "Avesta" — iz VI ili V stoljeća pr. Kr.

Predislamski Perzijanci vjerovali su u Ormuzda, božanstvo dobra, i Arimana, božanstvo zla. Dva principa, dobro i zlo (svjetlo i tmina, krepost i opačina, duh i tvar itd.) bore se među sobom. Nadvladat će Ormuzd, dobro božanstvo.

Dok su Indijci pasivni (kvijetisti), bili su Parzijanci više aktivni. Za Indijce vrijedi samo nutarnje raspoloženje i žrtve, a za Perzijance također rad, borba proti zlu. Čovjek,koji obrađuje polje i čuva svoju kuću, učinio je toliko, koliko onaj, koji je žrtvovao stotinu žrtava. Kod Indijaca je ćudorednost pesimizma, umiranja i mira, a kod Perzijanaca ćudorednost vedra života i rada, trijeznosti i razboritosti.

3. B a b i l o n c i

Babilonci, semitska rasa u dolini Eufrata, razvili su veliku kulturu već u trećem tisućgodištu pr. Kr. — s uređenom državom, gospodarstvom i pravnim životom. Dokaz za to pruža nam zakonik kralja Hamurabija (oko g. 2250. pr. Kr.) i klinovo pismo na tankim opekama.

Babilonci su vjerovali u više bogova, koji vladaju prirodnim silama, daju duševne darove i tjelesne sposobnosti te ih oduzimlju. Oni su kraljevi nad kraljevima te određuju smrt i život, sudbinu ljudi i naroda. Glavni bogovi, u koje su vjerovali, jesu Anu, bog neba, Bel ili Bal, gospodar zemlje i zemaljskih sila, Ea, bog mora i voda, a nad svima stoji Maruduk, koji je pobijedio zmaja Tijamata pa je iz njegova tijela stvorio nebo i zemlju, biljke i životinje. Na koncu je Bog Ea stvorio čovjeka iz zemlje. Ali bogovi su se rasrdili na ljudski rod te su odlučili uništiti ga potopom. Nu Ea je htio spasiti ljudski rod pa je pozvao vjernog Hasisadru neka si sagradi lađu da se spasi. Tako su sačuvali Babilonci, kao što i Perzijanci, uspomenu na opći potop.

Babilonci su se mnogo bavili proučavanjem zvijezda te su po njima gatali sudbinu ljudi — kao prvi astrolozi.

4. I z r a e l c i

Izraelci, semitski narod, jesu posebna pojava među svim narodima. Premda su bili malen narod i kroz više od tisuću godina pr. Kr. okruženi poganskim mnogobošcima, ipak su sačuvali čistu vjeru u jednoga Boga (Jahvè), duhovnog i svetog, stvoritelja neba, zemlje i ljudi, koji proglasuje moralni zakon (deset zapovijedi Božjih) te nagrađuje dobre i kažnjava zle. Izraelska vjera nije bila odvisna od promjenljive predaje, nego je bila zapisana u strogo čuvanim knjigama. Povijest Izraelaca, života Isusova i kršćanstva dokazuje, da je taj narod bio od Boga izabran, da u njemu nađe Spasitelj pripravno tlo za svoj dolazak.

5. K i t a j c i

Kod Kitajaca su poznata dva glavna reformatora — savremenici: moralni Kong-tse (Confucius, što je nastalo iz krivog

imena Kongfu-tse) (552 - 479. pr. Kr. — po prilici u isto vrijeme kao Buda), i vjerski Lao-tse.

Kong-tse je učio, da se ljudsko djelovanje mora ravnati po zakonima prirode, a to znači i po razumu: posluh zajednici, roditeljima, glavarima; pravednost prema svima, čovjekoljubivost što veća. Sve to vodi ka kreposti, koja je savršenstvo čovjeka. Dakle Kong-tseov moral ne prelazi granice naravi i ne oslanja se na religiju. To je obični moral pametnog čovjeka.

Lao-tse je stvorio vjerski sustav, sličan indijskomu: jedno neosobno i najviše božanstvo, koje se zove Tao te sve stvara, a što se uništava, vraća se k njemu.

Najveće je savršenstvo, kaže Lao-tse, približiti se tom Božanstvu tj. spoznati ga. "Tko je uvijek bez želja, taj gleda Božju duhovnost, a tko ima želja, taj gleda njegovu vanjštinu." Treba biti pravedan, popustljiv, ljubezan, milosrdan (kao što uči Buda).

Inače je bilo kod Kineza i drugih, ali manje važnih mislilaca.

6. E g i p ć a n i

Egipćani su vjerovali u razne bogove, kao što npr. u boga sunca. Nekoje životinje držali su za svete. Također oni su vjerovali u seobu duša, koje se u novom životu očiste, a zatim smire u društvu bogova. Mnogo su poštivali mrtvace. Njihova su tjelesa balsamirali (mumije), a u grobnice su im stavljali stvari, za koje su mislili da će im trebati u novom životu. Faraoni su si nad grobnicama dali graditi piramide kao veličanstvene nadgrobne spomenike. Papirusi, ispisani hijeroglifima, nađeni u njihovim grobnicama, pripovijedaju o događajima iz njihova života i time otkrivaju također drevnu povijest Egipćana. Egipatski su se svećenici bavili astronomijom, matematikom, i drugim naukama. K njima su nekoji Grci došli u školu, ali to ne znači, da je bio izvor grčke filozofije u Egiptu.

II G R Č K A I R I M S K A F I L O Z O F I J A

1. UVOD U NARODNU GRČKU FILOZOFIJU

Grčku filozofiju nije stvorio sam grčki narod kao takav nego pojedini i mnogobrojni grčki filozofi. Oni su se znali osloboditi mitskih nazora i stvoriti umovanjem svoje mišljenje o svijetu i svoju vlastitu grčku, narodnu filozofiju. Naročito su je Sokrat, Platon i Aristotel podigli do takve visine, da je kasnije postala temelj arapske i zapadno-kršćanske (skolastične) filozofije.

Kako to da su u starom vijeku samo Grci uspjeli u tomu? Od istočnih naroda poprimili su oni bez dvojbe mnoge misli, koje je njegovala naročito Platonova Akademija, ali te se misli ne odnose na metafiziku, logiku i etiku. Grčki je um uvidio, da je svijet razumno uređen, te su ga nazivali "kosmos" (red), dok je za istočnjake ostao svijet "kaos" (nered).

Često se spominju prilike, koje su bile u prilog razvoja grčke filozofije. Grci su u gorovitoj siromašnoj zemlji imali dugotrajni mir te su morali mnogo raditi i misliti. Okruženi morem i morskim zaljevima bili su prisiljeni ploviti, ustanavljati svo-

je kolonije, i dolaziti u doticaj s drugim narodima te upoznavati njihovo mišljenje. Kako su imali mnogo državica, morali su imati i mnogo državnika, koji su bili prisiljeni razmišljati o državnom uređenju. Još više ih je poticala na to njihova demokracija, jer su mnogi morali nastupati i govoriti u državnim skupštinama. Narodni sastanci u Olimpiji i Delfima omogućavali su također izmjenu mišljenja. Nakon što su građani pobijedili plemstvo, postali su pojedinci vladari (tirani), koji su često bili utočište pjesnika, a ti su u svojim pjesmama razvijali također filozofske misli, naročito o postanku svijeta.

Nu takve su prilike samo odstranjivale zapreke, ali nijesu mogle biti uzrokom same filozofije. Inače bi se i drugi narodi, koji su u sličnim prilikama, kao npr. sadanji Grci, morali posebice isticati u filozofiji. Nekoji, kao npr. dr Wenzel Pohl, profesor bečkog sveučilišta, drže da je filozofija starog grčkog idealizma proizašla iz stare orfijske teologije (ili "orfijskih misterija"), koja se je poslije VI stoljeća pr. Kr. raširila po čitavoj Grčkoj, a već je prije, vjerojatno, imala svoj korijen u naslijeđenoj predaji ljudskog roda iz najstarijih vremena. Nu kakogod bilo, treba priznati da je glavni izvor grčke filozofije u nadarenosti staro-grčkog naroda i genijalnosti mnogih Grka. Vjerojatno je djelovala ondje i Božja providnost da se već unaprijed stvori filozofski temelj za tumačenje objavljenih istina. Među znamenite Grke moramo ubrojiti također njihovih sedam mudraca, kao što su bili npr. početkom VI stoljeća pr. Kr. Tales iz Mileta, prvi začetnik te filozofije, i Solon Atenjanin, koji je bio zakonodavac te je proglasio Zeusa vrhovnim čuvarom ćudoređa — uvjeren, da se dobro nagrađuje, a zlo kažnjava (to pretpostavlja vjeru u besmrtnost duše).

Od politeizma prešli su Grci k monoteističkom, a poslije k panteističkom shvaćanju. Inače se vjerske priče o pogreškama i zlim djelima bogova nijesu mogle uzdržati pred kritikom razuma. Bogovi su prema grčkoj vjeri davali ljudima samo sposobnost i nadarenost te su određivali sudbinu ljudi, ali se nijesu brinuli kako oni žive. Ćudoređe se je ravnalo po prirodnoj razboritosti. Glavno je pravilo bilo za Grke umjerenost — prema načelu: "ništa odviše" (meden agan). Inače su Grci uz svoju nadarenost imali također mnogo mana kao što je bila npr. mržnja, nadmudrivanje i podmitljivost.

Grci su prihvatili od istočnih naroda vjeru u "metempsihozu" — u seobu duša, koje se ponovnim rađanjem čiste od grijeha.

Grčku narodnu filozofiju možemo razdijeliti u tri dijela: na filozofiju prije Sokrata, od Sokrata do Aristotela i poslije Aristotela. Dakako između ta tri dijela ne postoji uvijek točno određena granica.

2. RASPRAVE O POČELU SVIJETA

a) Jonska škola

Grčka je filozofija počela kod starih Jonjana. Oni su opazili, da se sve mijenja i da stvari postaju jedne od drugih — npr. biljke iz zemlje, životinje iz biljaka i poslije obratno. Zato su se pitali: što je ono, iz čega zapravo postaje sve?

I. Tales (približno od 624. do 546. pr. Kr.), rođen u Miletu, bio je prvi, koji je odgovorio na to pitanje, te se zato

smatra prvim grčkim filozofom. Bio je prirodoslovac, unaprijed je prorekao pomrčinu sunca pa se je dao i na filozofiranje. Tvrdio je da je prvo počelo svega voda, jer bez nje ili bez vlage ne raste ništa. Svaka je hrana i svako je sjeme vlažno. Pomišljao je da voda sve oživljuje te je bio hiloist. Već se je davno prije njega pjevalo, kaže Aristotel, o bogu i boginji mora, Oceanu i o Tetidi kao o roditeljima svakog pokoljenja. — Talesu kao jednomu od sedam grčkih mudraca pripisuje se rečenica: "Spoznaj samoga sebe" (gnòthi seautòn).

II Anaksimandar (približno od 610. do 546. pr. Kr.) bio je rođen u Miletu. On je tvrdio u svojoj raspravi "O prirodi" (perì físeos) (o svijetu), da sve postaje iz bezlične pratvari. Ona je u vječnom gibanju tako da se od nje odjeljuje ono što je protivno kao npr. toplo i mrzlo, suho i vlažno itd. Uslijed tog odjeljivanja stvaraju se beskrajno mnogi svjetovi i to tako da je svakomu određen početak i svršetak trajanja. Ta bezlična tvar mora biti neizmjerna, jer bi se inače iscrpjela, kad sve postaje od nje. Ona mora biti beskonačna i zato, što nema razloga da bude ovdje, a ne ondje, pa zato mora biti posvuda. Tako dolazi Anaksimandar do metafizičkog pojma o Bogu. Ono, od čega sve postaje, mora biti također bez početka, jer da ima početak, imalo bi i svršetak. Budući da od te neizmjerne bezlične tvari postaje sve, spominje je Anaksimandar kao božanstvo (τὸ θεῖον). On je prvi, koji se oslobađa mitske forme. Pritom ipak nije jasno uvidio, kako može ono što je bezlično ili neodređeno davati oblik određenim stvarima. U tomu su mu mnogi prigovarali.

III Anaksimen (približno 585. do 525) bio je isto tako milećanin. Napisao je također raspravu "O prirodi". U njoj tvrdi protivno od Anaksimandra, da sve postaje od nečeg određenog a ne bezličnog, i to od zraka, koji je za to najzgodniji, jer ga ima neizmjerno mnogo, a uvijek je u gibanju. Zrak je po njegovu mišljenju također duša u čovjeku i sila koja oživljava svijet. Kad se zrak razrijedi, postaje topao, a kad se zgusne, hladan, kako osjećamo to, ako pušemo na otovrena ili stisnuta usta. Zgušćivanjem i razređivanjem zraka postaju uvijek nove stvari (vjetar, oblaci, kiša, zemlja i napokon kamenje) bez početka i svršetka.

IV Heraklit. Nauka Jonjana, koja uči da se sve mijenja i da sve postaje, postigla je svoj vrhunac kod Heraklita.

Heraklit, rođen u Efezu, djelovao je prije i poslije god. 500. pr. Kr. Bio je aristokrat, ohol i zlovoljan. Prezirao je ljude zato, što su sve slijepo vjerovali pjevačima. Svoju filozofsku raspravu napisao je i on u spisu "O prirodi" i to u pjesničkom obliku. Kako je bio pjesnik, prelazio je često u fantaziju te je bio nerazumljiv. Sokrat je govorio o njemu: "Što sam razumio, vrijedno je, a možda je vrijedno i ono, što nijesam razumio. Bio bi potreban ronilac iz Delfa, da uroni u tajanstvenost Heraklitove mudrosti".

Glavno je pitanje bilo za Heraklita, kao i za ostale grčke filozofe prije svega, da rastumači, kako to da postoji mnoštvo stvari, koje nas okružuju. Tvrdio je da ne postoji ni mnoštvo ni jedinstvo nego da se sve neprestano mijenja (πάντα ῥεῖ). Kad se kaže da nešto jest, to je već bilo i prošlo kao voda, koja u rijeci neprestano teče. Neprestano se mijenjaju ne samo mrtve nego i žive stvari, dapače i čovjek sa svojim mislima i osjećajima.

Sve promjene nastaju, mislio je Heraklit, uslijed suprotnosti čestica, koje postaju nova bića, ali se opet rastvaraju u

nove skupove. Sve što se čini da postoji stvaraju suprotna kretanja i sile, koje u svojem djelovanju održavaju ravnotežu. Tako je i svemir svaki čas rascijepano i u sebe vraćeno jedinstvo. Dakle suprotno djelovanje ili borba je uzrok svega nastajanja (πόλεμος πατὴρ πάντων).

Zapravo, kaže Heraklit, sve su suprotnosti razne pojave vatre koja sve izgara, i sve se u nju vraća. Kao što je dakle počelo svijeta za Talesa voda, a za Anaksimena uzduh, tako je za Heraklita počelo svega vatra. Ali to znači, da je uza sve promjene ona ipak nešto stalno što postoji. Dapače je i život koji nastaje jedan iz drugoga, nešto stalno, besmrtno, ali tu besmrtnost nemaju pojedinci, nego njihove vrste. A vatra koja stvara sve promjene mora biti nešto razumno, Logos, Božanstvo, jer se promjene ne vrše naslijepo nego prema razboritim zakonima. Kao što je vatra Bog, tako su i duše čestice vatre, tj. Božanskog porijekla.

Heraklit je stekao zaslugu u tomu što je u svemu mijenjanju opažao red i razum te je tako dao poticaj za dokaz o Bogu iz reda stvari. A kao što on vidi sve promjene u zakonitom slijedu pretvaranja i neprestanog izravnavanja uslijed suprotnosti, tako je tumačio kasnije Hegel nastajanje (ili točnije "pojavljivanje") svijeta iz Božanstva uslijed suprotnosti, dok opet po Hegelu tumači Marks vječni razvoj (promjene) u svijetu uslijed suprotnosti u stvarima.

b) Pitagorina škola

P i t a g o r a

Kao što su Jonjani tražili uzrok svemu postajanju u materijalnim elementima, tako su — kaže Aristotel — pitagorovci smatrali broj kao počelo, po kojemu je uređen svijet.

Začetnik te škole bio je Pitagora. Rodom je bio iz Samosa (približno 572 - 500). On je, kako se čini, mnogo putovao tako da je bio u Egiptu, gdje je upoznao ondješnju znanost i mudrost. Nastanio se je u Krotonu u južnoj Italiji. Ondje je ustanovio etičko-religiozno društvo, koje se je kasnije raširilo i po drugim južno-talijanskim gradovima. Svrha tog društva bila je moralno-religiozna obnova putem posta, nemrsa, šutnje, poslušnosti, ispitivanja savjesti, međusobne ljubavi i pomaganja. Njegova pravila života bila su kasnije složena u "zlatnu pjesmu", koja svršava riječima:

"A kad ostaviš tijelo i u eter slobodni uđeš,
Besmrtan bit ćeš, bog besmrtni, ne više smrtan".

Pitagorina je škola trajala oko 150 godina poslije njegove smrti. Pitagorovci su se bavili metematikom, liječništvom, umjetnošću i osobito glazbom.

Pitagora i njegovi učenici držali su, da je broj počelo svih stvari, jer njihovi su oblici odvisni od omjera brojeva. Također glasovi na glazbalu jesu odvisni od dužine žice, dakle od broja. Svaki se broj sastoji od jedinica, a te nijesu broj nego prije broja. Broj deset je znak savršenstva, a sastoji se od prva četiri broja (1 više 2 više 3 više 4 = 10).

Po mišljenju pitagorovaca u sredini svemira je sveta vatra, oko koje se zvijezde okreću u prozirnim ljuskama (sferama), a među njima je i okrugla Zemlja, koja time, što se okreće, stvara dan i noć.

Također moderna fizika i kemija uči slično da je narav stvari odvisna od broja i omjera čestica u atomu i atoma u molekuli.

c) Elejska škola

Dok su jonski filozofi vidjeli u svijetu neprestano postajanje i mijenjanje, počela se je na grčkom kopnu razvijati elejska (heladska) nauka, koja je tvrdila da postoji uvijek isto biće, ista supstancija, a promjene da su samo varanje naših osjetila. Mislili su da bi za promjenu stvari morao najprije jedan bitak prestati i zatim drugi postati, a to da je nemoguće, jer ako jedan bitak prestane, ne ostaje više ništa, iz čega bi nešto drugo moglo nastati.

Elejska je škola razmišljanjem o stalnosti bića položila prvi temelj ontoloških sistema koje su kasnije izgrađivali naročito Platon i Aristotel.

I K s e n o f a n
(oko 572 - 497. pr. Kr.)

Rodio se je u Kolofontu u Maloj Aziji, a kasnije se je naštanio u Heladi. Kao Jonjanin je dobro poznavao jonsku filozofiju. Također Pitagorova nauka bila mu je poznata. Platon i Aristotel tvrde da je on bio začetnik elejske škole, jer je prvi počeo govoriti o jedinstvu bića.

Kao pjesnik i narodni pjevač kojemu je rob nosio kitaru, rugao se je Homeru, Hezijodu i drugima koji su pomišljali bogove kao ljude sa strastima i slabostima. Pjevao je npr.:

"Sve su bogovima pridjenuli Homer i Heziod,
Što je kod ljudi sramota i prijekor".

Da nije bio narodni pjevač, bili bi se građani vjerojatno pobunili proti njegovu ruganju. Više pod uplivom istočnih naroda negoli mislilac, pun fantazije, ali i čvrstog uvjerenja, počeo je rješavati teološki problem o Bogu. Tvrdio je da Bog može biti samo jedan i najveći, da "nije sličan smrtnicima niti po vanjskom obliku niti po mislima" te da "ostaje uvijek na istom mjestu, jer se ne dolikuje, da putuje sad amo sad tamo". Kaže da je Bog potpuno oko, uho, duh, "neizmjerno silan", tako da "bez napora pokreće svemir snagom svoje misli" i da se samo njemu smiju prinositi žrtve.

Pod tim riječima se čini, da je Ksenofan razlikovao Boga od svijeta. Ali Aristotel spominje, da je nebo nad sobom smatrao Bogom i da je za njega bio Bog i svijet jedno te isto. Nu prema svojim tvrdnjama o Bogu smatrao je Ksenofan vjerojatno da mora biti nebo nešto drugo nego svijet. Zato se njegov panteizam ne mora strogo tumačiti. Kako je prvi zašao u ta pitanja, možemo ga ispričati, što mu pojmovi o odnosu Boga prema svijetu nijesu bili dosta jasni — naročito kad Bogu pripisuje vječnost, a u isto vrijeme kaže, da ima oblik kugle.

II P a r m e n i d

Ksenofanove misli razvijao je dalje njegov učenik Parmenid (u drugoj polovici VI stoljeća), rodom iz Eleje. Kao političar dao je svojem rodnom gradu veoma dobre zakone, a kao filozof si

je stekao veliku slavu svojom metafizikom i to time, što je upozorio na duboke probleme o bitku, premda ih nije sve ispravno riješio. U svojoj pjesmi "O prirodi" pisao je o razlici između onog što kaže razum i onog što se pričinja osjetilima. Razum kaže da biće može biti samo jedno, nepromjenljivo, bez početka i svršetka — i zato bez promjene. On je pod "bićem" mislio na materijalnost, na ono što ispunja prostor. Budući da je to ispunjavanje samo jedno, uvijek jednako i jedini uvjet da nešto bude biće, to po njegovu mišljenju sve biće mora biti jednako, bez razlike i nepromjenljivo. Biće ne može biti nebiće i zato ne može imati ni početka ni svršetka. To je biće predmet mišljenja, jer i ono što se misli (što je kao izrečeno) je biće Zato biće "sve čuje i sve vidi". Biće mora biti ograničeno, okruglo, jer "da je neograničeno, manjkalo bi mu sve". Budući da je sve biće jednako i nepromjenljivo, to su sve promjene samo varanje naših osjetila. Npr. gibanje bi moglo nastati samo zapremanjem praznog prostora, a praznog prostora ne može biti, jer što ne zapremа prostor, ono nije ništa. Zato kaže Parmenid, da su promjene samo mnijenja ("varavi ures riječi"):

"Sve to su samo mnijenja
Što ih postaviše ljudi misleći da su istinita.
Nastati i propasti, ne biti i biti,
i mjesto mijenjati i sjajnu promijeniti boju".

Parmenid nije razlikovao između stvarnog Božjeg bića ("ipsum esse") i metafizičkog, analognog, pojma o biću kao takvom. Isto tako nije razlikovao materiju ili supstanciju, koja ostaje, i formu, koja se mijenja (potentia et actus), kako je to kasnije temeljito obrazložio Aristotel.

III Z e n o n

Parmenidovoj nauci o nepromjenljivosti stvari prigovarali su mnogi, naročito pitagorovci, jer se kosi s iskustvom. Nu na njegovu je obranu ustao mladi Zenon, rođen u istom gradu Eleji, gdje je bio Parmenid osnovao svoju školu.

"Kaži mi" — rekao je Zenon Pitagori — "da li zrno kad padne, čini štropot?" — "Ne." — "Kad dakle nijedno zrno ne čini štropot, onda ni sva zajedno ne mogu činiti štropot."

"Isto tako ne može se preći pravac od A do B", jer bi se morala prevaliti najprije prva polovica, a već prije polovica od polovice, i još prije polovica od toga itd. u neizmjernost. Dakle nije moguće maknuti se s mjesta.

Tako i slično dokazivao je Zenon Parmenidovu tvrdnju da nas osjetila varaju, te nema promjene, dotično stvarnost ostaje samo jedna.

Njegovo je dokazivanje pobio kasnije Aristotel tvrdeći, da se matematički ne mora i fizički ne može sve dijeliti u beskrajnost. Ipak je Zenon bio zaslužan u filozofiji, jer je upozorio na probleme koji su u vezi s prostorom, vremenom i gibanjem.

IV M e l i s o

Također Meliso (rođen na otoku Samosu), koji je kao mladić došao u Eleju, branio je Parmenidovu nauku te ju je usavršio u tomu, što je tvrdio da ono jedino biće mora biti bez početka i svršetka i ujedno neizmjerno veliko, jer bi inače bila izvan njega praznina, a praznina je ništa pa ne može postojati. Isto

tako je tvrdio da to biće, kad je jedno, ne može imati tijela, jer bi u tom slučaju imalo dijelove pa ne bi moglo biti jedno.

Meliso se je još mlad vratio na svoj otok. Ondje je god. 441. pobijedio Atenjane, a svojem učitelju Parmenidu ostao je vjeran i poslije pobjede.

d) KASNIJI PRIRODOSLOVCI

Elejska škola nije mogla svojom tvrdnjom o varanju osjetila odvratiti grčku filozofiju od istraživanja prirode. Novi su istraživači nastavili rad Jonjana, ali ipak tako da su se obazirali i na zaključke Elejaca. Među njima se ističu Empedoklo i Anaksagora.

I E m p e d o k l o

Empedoklo (približno 495 - 435. pr. Kr.) bio je rođen u Agrigentu na Siciliji. Ondje je djelovao kao pjesnik i filozof i ujedno kao liječnik, učitelj i vođa svoga naroda. O njemu se pripovijeda (možda je to samo kasnije nastala legenda) da je onuda često obilazio u svečanom odijelu, okićen vrpcama i cvijećem na glavi, i da se je držao bogom koji se čisti ponovnim rađanjem od zločina što ga je nekada počinio. Ljudi su ga molili, neka ih liječi te im proriče budućnost. Na koncu, da bi ga držali besmrtnim, survao se je, kako se pripovijeda, u krater vulkana Etne.

Također Empedoklo je nastojao odgovoriti na pitanje odakle potječe mnoštvo stvari. Tvrdio je, da postoje samo skupovi stvari i da se te skupine opet rastvaraju, a sve da postaje od četiri elementa, koji jesu: zemlja, voda, zrak i vatra. Ti se elementi miješaju među sobom, ali ne sami od sebe, nego po djelovanju dviju suprotnih sila, koje je on personificirao pod imenom Ljubav i Mržnja. Što mržnja razdvaja, to ljubav spaja. On nije pisao kao sv. Augustin (u knjizi "De Civitate Dei"), da je ispočetka odlučivala samo ljubav i dobrota koja će na koncu pobijediti, nego je tvrdio, da će pobjeđivati sad jedna sad druga i da taj proces borbe neće nikada svršiti.

Učio je, kako kaže Aristotel, da su i životinje nastale iz jednostavnih i surovih oblika i dijelova, što su izlazili iz zemlje, a uzdržala su se na životu samo ona živa bića, koja su bila sposobna za život (evolucionizam!).

Po njegovoj nauci dolazi se do spoznaje osjetilima, ali se pravo znanje uza sve to nalazi u umu. Duša se selenjem očisti od grijeha pa se opet vraća u nebesko društvo.

Važnost Empedokla nije u njegovoj nauci nego u pojmovima koje je iznio. Nauka o četiri elementa uzdržala se je kod mnogih pristaša sve do XVIII stoljeća.

II A n a k s a g o r a

Anaksagora (oko 500 - 428. pr. Kr.) rodom iz maloazijskog grada Klazomene, došao je oko 463. u Atenu te je ondje razvijao svoju filozofiju kao prijatelj državnika Perikla i velikog tragičara Euripida. Kao što malne svi filozofi koje smo dosada spominjali pisao je i on "O prirodi". Nije bio pjesnik kao Empedoklo nego samo strogi mislilac.

Anaksagora je usvojio mišljenje Parmenida, da je "biće" u sebi (supstancijalno) nepromjenljivo, ali je slijedio također nauku Empedokla, da stvari nastaju i prestaju spajanjem i rastavljanjem i to miješanjem čestica, ali tako da cjelina svega što postoji ne može postati ni veća ni manja. Čestica ima neizmjerno mnogo, a kad se stvari rastave, ostaju uvijek iste. Zovu se "hremata". Svaka čestica ima ista svojstva, ali jedna se svojstva ističu više, a druga manje, i stvari se razlikuju po tom isticanju. Nijedna stvar nije tako malena niti tako velika, da ne bi mogla biti još manja ili veća. Dakle je svaka stvar djeljiva bez kraja.

Po redu u svijetu zaključuje Anaksagora da postoji prvi i razumni uzrok svega zbivanja u svijetu Razum (nous). Zato što je on to prvi među grčkim dotadanjim filozofima jasno izrekao, uzvisuje ga Aristotel nad sve njih te drži da je on kao "trijezan među pijanima".

Također o svojstvima Boga je Anaksagora pisao tako oštroumno i uzvišeno, da su ga poslije nadvisili u tomu samo Platon i Aristotel. Tvrdio je, da je Bog Razum-jedan (ne-sastavljen), neizmjeran, neodvisan gospodar koji poznaje svaku stvar te ime najveću moć. Od njegove naredbe potječe red u svemiru i to red, koji je bio, koji jest i koji će biti. Sudeći prema tim riječima čini se, da su mu Platon i Aristotel nepravedno predbacili da je mislio da se je svijet, nakon što ga je Bog ispočetka uredio, sam mehanički razvijao. Anaksagora kaže doduše da je taj Bog najtanje i najčistije biće, ali tako se je izrazio vjerojatno uslijed tadanjih jezikovnih poteškoća u filozofiji, a ne zato, što bi bio mislio, da je Bog tanka i fina materija, kako su to pomišljali nekoji Grci o duši.

Tako je postao Anaksagora u grčkoj filozofiji utemeljitelj teizma. Isto tako je on tvrdio da život dokazuje postojanje duše. Također nju je on nazvao Razumom.

I u etici je bio Anaksagora preteča Aristotela, jer je smatrao blaženstvo za najuzvišeniji i najsavršeniji čin naše sposobnosti. "Ja smatram" — pisao je — "blaženima i sretnima one koji se bave mirno pravednim i dobrim djelima te su dionici nekoga Božanskoga promatranja".

e) Atomisti

I L e u k i p

Prije se je sumnjalo, a u najnovije vrijeme dokazalo da je Leukip historijska ličnost i da je bio rođen u Miletu. Čini se, da je u Eleji slušao predavanje Parmenidova učenika Zenona. Leukip je ustanovitelj atomističke škole. Tumačio je naime, da mnoštvo stvari, dapače i razni svjetovi, nastaju miješanjem atoma i to mehanički — guranjem i istiskivanjem.

II D e m o k r i t

Leukipa je u atomističkoj nauci daleko nadmašio njegov učenik Demokrit (oko 460 - 360. pr. Kr.), koji je proputovao čitavu Grčku, a djelomice također Egipat, Perziju, Arabiju i Etiopiju. Proučio je sve tadanje znanosti. Stari pisci imali su sva njegova djela, ali do naših vremena sačuvali su se samo odlomci. Zato poznamo njegovu filozofiju najviše iz Aristotelovih spisa.

Demokrit je prihvatio Leukipovu nauku o postojanju i prestajanju bića miješanjem najmanjih, nevidljivih bića, dotične čestica (atomi) koje su po svojem bistvu posve jednake, ali se razlikuju po vanjskom obliku, veličini, težini i mjestu u redu gibanja. Kao što postoji beskrajno mnoštvo atoma, tako postoji i neizmjerna praznina, koja omogućuje gibanje i postojanje raznih odijeljenih i beskrajno udaljenih svjetova. Ispočetka, kaže Demokrit, bili su svi atomi mješavina bez reda, ali kasnije su se počeli privlačiti po nekom nutarnjem zakonu, tako da su počeli nastajati novi svjetovi sastavljanjem i prestajati rastavljanjem. Također za duše i viša bića kaže Demokrit, da su sastavljene od finijih atoma. Kad se oni razbjegnu, nastupa smrt. I spoznaja nastaje od atoma i to tako, što oni sastavljaju slike raznih predmeta pa zatim lete do osjetila.

Demokrit je učio potpuni materijalizam, evolucionizam i ateizam. On nije priznavao ništa osim atoma. Za njega nema ni Boga ni slobode ni pravde ni svrhe. Tko želi imati mir, kaže on, neka se čuva osjetilnih užitaka i svih poslova koji uznemiruju. Zla se treba čuvati, ali samo zato, što bi se ga poslije trebalo stidjeti, a stid je neugodan. Postojanje vjere i morala također kod prvih divljih naroda protivno je atomizmu. Demokrit se nije pitao, kako su atomi nastali. Već mu je Aristotel predbacio, da je lakoumno prešao preko pitanja, kako je došlo do prvog gibanja atoma.

3. SOFISTI

Prvo mišljenje grčkih filozofa bilo je metafizičko i dogmatično, ali u raspravljanju, odakle svijet, što je Bog i biće, kako postaje mnoštvo stvari, dolazili su grčki filozofi do različitih i oprečnih zaključaka. Tako se je uzdrmala vjera u moć spoznaje, o kojoj se je počelo doskora raspravljati. Nakon reakcije proti dotadanjim zaključcima počela je filozofija skepticizma. To je bilo drugo razdoblje u povijesti grčke filozofije.

Početkom V stoljeća, nakon pobjede nad Perzijancima, digla se je grčka svijest i volja za rad, a Atena pod umnim državnicima Temistoklom, Aristidom i osobito Periklom postala je središte grčke moći, bogatstva i s time u vezi također filozofije, umjetnosti i uopće prosvjete. Mladići su se nastojali što više izobraziti, osobito u govorništvu, da se u vijeću, skupštini i sudnici uspnu do moći i slave. Zato su hrlili k putujućim učiteljima, kojih se je najviše sakupilo u Ateni. To su bili "sofisti", što je tada značilo mudri ili učeni, koji su za skupe novce prodavali mudrost, često više tuđu negoli svoju.

Prvi su sofisti bili mudri govornici, učitelji retorike i logike, prosvjetitelji, koji su govorili o državi, zakonu, životu drugih naroda itd. Ali kasnije su dolazili mnogi koji nijesu bili duboki ni u čemu, a držali su se učenima, da dođu na glas te steknu što više učenika i time što više novca. Zato su svoje neznanje htjeli sakriti i nadomjestiti dosjetkama i smicalicama. Svaku svoju tvrdnju htjeli su dokazati bez obzira na to, da li je bila istinita. Da bi dobili što više učenika, dokazivali su također ono što je mladićima bilo ugodno. Tvrdili su npr. da je zakon samovolja pojedinaca i da ne može vrijediti proti naravi (strastima). Tako su otvoreno zastupali i popularizovali skepticizam, koji je bio već prije raširen. Dajući veću važnost

osjećajima širili su senzualizam koji je i onako prevladavao, i s time u vezi relativizam koji uči da je svaka istina vrijedna samo za neko vrijeme, a ne uvijek.

Tako je bio uzdrman također temelj grčke religije i ćudoređa. Smisao za dobro, za lijepa i uzvišena djela propadao je sve više. Ne može se doduše reći, da su za propadanje ćudoređa bili krivi samo sofisti. Nekoliko ljudi nije ni moglo učiniti to u velikom gradu, ali njihov je grijeh bio u tomu što su nećudoređe opravdali i učinili pravilom.

Najglavniji su zastupnici sofističke nauke bili Protagora i Gorgija.

I. P r o t a g o r a

(Oko 480.do 411. pr. Kr.)

Platon pripovijeda, kako je Hipokrat već rano ujutro došao probuditi Sokrata, da bi išli slušati Protagoru, kad je došao u Atenu. "Bio bih došao k tebi", rekao mu je, "već sinoć uvečer, ali je bilo prekasno. Nego sada ustani i pođimo ..."

Iz toga vidimo, kako je dolazak Protagore, koji je bio rođen u Abderi, bio za Atenjane velika senzacija. Protagora je tvrdio, kao što i Heraklit, da se sve neprestano mijenja, a pritom da se vlastitosti svake stvari mjere prema osjećajima čovjeka: vino je za jednoga slatko, a za drugoga kiselo; boju drži netko crvenom, a drugi narančastom; odijelo je za ovoga veliko, a za onoga maleno itd. Tako je Protagora zaključivao, da spoznaja nema nikakve objektivne vrijednosti. Ipak je ćudoređe priznavao (makar i nedosljedno) prirođenim i temeljem ljudskoga života. Govorio je doduše da je dobro ono što je ugodno, a zlo ono što je neugodno, ali je ujedno tvrdio, da se ugodno i neugodno mora prosuđivati po dobrim i zlim posljedicama, a ne po tjelesnom osjećanju. Tako je smatrao krepost kao neku praktičnu razboritost.

Protagorina je zasluga u tomu što je potaknuo filozofe na proučavanje spoznaje.

II G o r g i j a

Gorgija (oko 480. do 370. pr. Kr.), rođen u Lentinoi na Siciliji, istaknuo se je, kad je g. 427. došao u Atenu kao vješt govornik. U govorništvu je zauzimao jedno od prvih mjesta, a filozofija mu je bila više sporedna. U njoj je bio nihilist. Kako je Protagora tvrdio da nas osjećaji varaju, zaključio je Gorgija da našim pojmovima ne odgovara niti bitak stvari i da prema tomu ne postoji ništa. Zato je napisao knjigu "O prirodi ili o onom što ne postoji". Ipak nekoji misle da Gorgija nije htio time tvrditi da svijet izvan nas ne postoji, nego samo da se ne da spoznati: kad bi našim mislima odgovarala zbilja (ono, što jest) ne bi im mogla odgovarati nezbilja (ono što nije, jer mi možemo pomišljati i ono čega nema). Takvo je zaključivanje nelogično (sofizam), jer mi smo si obično svjesni toga da li nešto odgovara ili ne odgovara našim mislima tj. da li ono što pomišljamo postoji ili ne postoji.

I u ćudoređu je bio Gorgija skeptik. Za njega nije bilo ništa moralno ili nemoralno nego samo zgodno ili nezgodno.

Možda je mišljenje Gorgijino potaklo Aristotela da napiše logiku.

III A n t i f o n

Antifon, Atenjanin, živio je u drugoj polovici V stoljeća pr. Kr. Priznavao je naravni zakon te je isticao njegovu veliku prednost pred pozitivnim zakonom. Tvrdio je da pozitivni zakoni oduzimaju pojedincima slobodu te ih sapinju, dok naravni zakon štiti slobodu i autonomiju. Nema razlike — pisao je — između Grka i barbara, jer su svi podvrgnuti istim životnim uvjetima i potrebama. Antifon nije znao, da pozitivni zakon, ako je pravedan i zakonit, dobiva svoju moć od naravnog zakona, jer taj nalaže da se pravedni pozitivni (državni i drugi) zakoni priznaju i izvršuju.

O odgoju je govorio Antifon, da ima najvažniju zadaću, jer kako se tko odgaja, takav i postane. Biti krepostan ne znači biti bez strasti nego svladavati ih i ostati gospodar nad samim sobom.

Iz toga vidimo, da je i među sofistima bilo nešto dobra.

4. ERISTIKA

Kasniji su sofisti pretvorili filozofiju u eristiku (vještinu u prepiranju i nadmudrivanju). Zato su izmišljali i upotrebljavali mnoge sofizme.

Znali su npr. pokriti čovjeka i onda pitati njegova prijatelja: "Da li ga poznaješ?" Ako je odgovorio da ga pozna, rekli su mu: "Kako ga možeš poznati, kad ga ne vidiš?" A ako je odgovorio da ga ne pozna, kazali su mu: "Kako ga ne poznaš, kad ti je prijatelj?"

Katkada su se služili sofizmima — npr. ovakvima:

Korisko je nešto drugo nego Sokrat, nu Sokrat je čovjek, dakle Korisko nije čovjek.

Ili: Učiti znači tražiti (znanje), nu tražiti se ne može što se ne zna — dakle učiti se ne može.

Euklid je npr. govorio: Što nijesi izgubio, ono imaš, nu rogove nijesi izgubio — dakle imaš rogove.

Kad je Protagora naučio Euatla sofistiku, pogodili su se, da će Euatlo platiti prvu polovicu nagrade odmah, a drugu polovicu kasnije, kad bude dobio na sudu prvu parnicu. Nu poslije nije htio Euatlo na sudu nikoga braniti da ne bi dobio prvu parnicu. Protagora ga je tužio i rekao sucima: "Euatlo mi je na svaki način dužan platiti, jer ako ga vi osudite, dužan je platiti zato što ćete ga vi osuditi, a ako ga ne osudite, onda će on danas dobiti prvu parnicu pa će zbog toga biti dužan da mi plati drugu polovicu". — Euatlo je odgovorio: "Ni u kojem slučaju nijesam dužan platiti mu, jer ako me vi, suci, oslobodite od plaćanja, ne ću biti dužan platiti zbog vaše presude, a ako vi odlučite da mu moram platiti, neću biti dužan to učiniti, jer još neću dobiti prvu parnicu". Suci su došli u nepriliku pa su odgodili raspravu.

• • •

5. S O K R A T (469 - 399. pr. Kr.)

Što su nama novine i radio, to je bio Atenjanima trg. Svi su išli onamo da čuju novosti te raspravljaju o državnim poslovima. Naročito je bilo ondje živahno otkada su sofisti počeli na trgu okupljati učenike (mladiće) te ih kićenim riječima i doskočicama učiti "mudrosti". U život je zalazio njihov slobodoumni duh i oholost zbog novoga znanja i tobožnje prosvjete. Propadao je grčki moral, tradicija i sve, što je stvaralo Grka Grkom.

Najednom se je pojavio na trgu čovjek odebeo, srednje veličine, širokih ramena, ćelav, s izbuljenim očima, bos, golo-glav, siromašno odjeven. Bio je to Sokrat. On je išao od jednog sofista do drugoga i postavljao im pitanja. Ispočetka su mu se učenici smijali, a sofist mu je odmah odgovorio, jer je on naravski znao sve. Ali Sokrat se nije dao smesti niti zanijeti kićenim frazama ni sjajnom govorničkom vještinom. Opažao je razna protuslovlja pa je tražio jasni odgovor i jasne pojmove, dok se nije sofist počeo znojiti od muke i sramote pred učenicima pa je obično rekao: o tomu ćemo drugi put razgovarati, jer sada nemam vremena.

Tako je Sokrat i s građanima posvuda razgovarao i pitao što misle o ovom ili onom, a oni su mu odmah odgovarali, jer su i oni mislili da znaju sve, ali na koncu su morali priznati, da ne znaju. Da im bude lakše, rekao bi Sokrat: "Čini se, da smo mi obojica slabi na istini". Svakomu je rekao: "Spoznaj samoga sebe" — tj. svoje pogreške, a to je bio put za popravljanje čuđoređa. Da bi lakše započeo razgovor, držao se je kao da sam ne zna ništa. To je bila njegova metoda ironije, a upotrebljavao ju je da pokaže neznanje onih koji su govorili da znaju sve.

Kad je jednom razgovarao na trgu o pravednosti, skočio je među slušače Trazimah i rekao im: "Kakva je to brbljarija, i što sramotite sami sebe... a ti, Sokrate, nemoj samo pitati i pobijati, nego reci sam, što je pravednost, jer znaš, da je lakše pitati negoli odgovarati." — Sokrat mu je na to odgovorio: "Ne srdi se, ako smo što zlo učinili. Mi se trudimo da nađemo što je pravednost, pa ako ne možemo naći, treba da nas više žališ nego da se na nas ljutiš". — Trazimah se je porugljivo nasmijao i rekao: "Tako mi Herkula, to je ona obična Sokratova ironija... Ako te tko pita, nećeš da odgovoriš, nego se samo izruguješ". — Sokrat mu je opet odgovorio: "Smiješno mi je, kad ja pitam, da se na me srde oni koji kažu da znaju sve, a još smješnije, ako hoće da čuju odgovor od mene koji ništa ne znam".

Sokrat nije ustanovio nikakve škole niti je nastupao kao govornik. Za svoju nauku nije tražio nikakve plaće niti hrane. Otac mu je bio kipar, pa se je u mladosti i sam prihvatio dlijeta. Ali poslije je osjetio u sebi poziv da se posveti odgoju ljudi — da bude svećenik čuđoređa. U "Apologiji Sokrata" piše Platon o njemu, da je sam govorio: "Meni je ovo od Boga naloženo — i proročanstvima i u snu i na svaki drugi način na koji je kada koji drugi čovjek dobio Božju naredbu da nešto čini."

Sokrat se nije bavio, kao mnogi drugi, fizičkim i kozmološkim pitanjima, jer ga je posve zaokupio nutarnji problem čovjeka. Htio je da dovede ljude do sreće i to putem kreposti, neprekidnim radom u čudorednom popravljanju samoga sebe i sudjelovanjem u svemu što je lijepo i dobro. A da dođe netko do čudorednog savršenstva, držao je, da mu je potrebna jasna spo-

znaja onog reda, što ga je sam Bog ustanovio. Ako to uviđamo, dolazimo u dotičaj s nekim višim ćudorednim svijetom. A takav uvid nije samo dozvoljen nego i bezuvjetna naša dužnost, koju nam nalaže savjest i koja dolazi od Boga. Odatle vidimo da Sokratovoj etici nije bio cilj osobna materijalna korist. Prema pripovijedanju Platona (u Fedonu) govorio je Sokrat da se istiniti spas duše (sreća) razlikuje od zemaljske koristi. Za Sokrata je sreća u kreposti, a krepost u spoznaji dobra. Propovijedao je dakle intelektualističnu krepost. U popravljanju ljudi nije se obazirao na slabost volje i na potrebu njezina uzgoja, nego je smatrao da je za popravak ćudoređa dovoljno spoznati dužnost, jer krepost je bila za njega isto što i spoznaja dobra, a već to donosi, po njegovu mišljenju, sreću. Čini se, da je pritom mislio u prvom redu na to da dobro ne može činiti onaj koji ga prije ne pozna. Prigovaralo mu se je, što to dobro nije pobliže odredio. Ali ipak se je prilično približio shvaćanju sv. Tome Akv. po kojemu spoznaja najvećeg dobra (Boga) donosi ujedno najveće veselje i time blaženstvo.

Ugađati strastima bilo je za sofiste sloboda, a za Sokrata odvisnost od njih i ropstvo. Čovjek je za Sokrata slobodan samo ako se oslobodi okova strasti i zlih nagnuća pa teži za dobrotom i ljepotom. Kao temelj kreposnog života smatrao je svladavanje samoga sebe.

Sokrat je gledao na prirodu teleološki. Bio je osvjedočen o svrsi svijeta. Više puta je spomenuo "bogove", jer nije htio izravno pobijati pučko vjerovanje, ali je ipak vjerovao u jednog pravog Boga. To nam dokazuju njegove misli o Bogu. Bio je uvjeren, da postoji biće od kojega potječe divni red što ga opažamo u svijetu. Često je govorio da je Bog svemoguć, posve pravedan i dobar, da sve vidi i sve zna, da je on vrhovni Um koji drži sve u skladu te je izvor sve ljepote i dobrote. Vjerovao je također da Božja providnost skrbi za čitav svijet i svakoga čovjeka. Sve to dokazuje da nije bio panteist. Samo glede duše nije bio na jasnom da li je besmrtna.

Sokratov znanstveni rad imao je cilj, da odredi pojmove te pronađe njihove definicije. Kod toga se je služio uspoređivanjem raznih činjenica — dakle indukcijom i analogijom, premda te logične pojmove nije izravno spominjao. Aristotel mu pravom pripisuje neprocjenjivu zaslugu, što je uveo u filozofiju i uopće u znanost istraživanje i upotrebljavanje općenitih pojmova i njihovih oznaka (definicija). To je i Platona navelo na misao o idejnom svijetu. Kad ne bi imao Sokrat drugih zasluga, već bi to bilo veoma mnogo.

Sokrat je govorio, da radi slično kao njegova majka primalja. Kao što je ona pomagala kod rađanja djece, tako je spominjao da i on pomaže ljudima kod rađanja pojmova razumom (metoda maieutike, primaljstva). Isto je tako govorio da se povađa za svojim ocem kiparom, jer kleše boljega, razumnoga, moralnoga čovjeka te stvara jake ličnosti. Kiparima je dao poticaj da ne prikazuju u mramoru samo tjelesnu ljepotu, nego da također na obrazu izraze duševno stanje.

Da bi svoj uzgojni posao mogao mirno obavljati i da ne dođe u sukob s hirovima svjetine, nije htio surađivati u državnoj upravi. Učio je, da državni zakoni moraju biti u skladu s ćudorednim nutarnjim zakonima, osnovanima u naravnom redu. Ali popravljati ih treba umnim sazrijevanjem, a ne nasiljem (revolucijom).

Plaća za rad bila mu je čaša otrova, ali nakon smrti njegova je slava postala neumrla.

6. MANJI "SOKRATOVCI"

Sokratovi su učenici izuzevši Platona i Ksenofonta, krivo shvaćali svoga učitelja. Trojica su od njih — Aristip, Antisten i Euklid — ustanovili posebne škole koje nazivljemo "škole manjih sokratovaca".

I. A r i s t i p (Kirenjani)

Aristip je bio rodom iz Kirene po kojoj su se njegovi sljedbenici nazivali "kirenjani". On je bio prije učenik Protagore pa je zapadao u njegov skepticizam i poslije, nakon što se je bio oduševio za Sokrata. Učio je da možemo spoznati samo svoja čuvstva (afekcije) pa zato znamo samo što nam je ugodno ili neugodno, dok ne možemo znati, kakve su stvari izvan nas, dapače ni da li su naša djela dobra ili zla. Njegovim sljedbenicima "kirenjanima" bilo je glavno samo uživanje i iživljavanje. Bez toga nije imao život, po njihovu mišljenju, smisla, pa je njihov hedonizam u teoriji i praksi vodio često k samoubistvu.

II. A n t i s t e n (Cinici)

Rodom je bio iz Atene. Najprije je bio učenik sofista Gorgije, a poslije se je oduševio za Sokrata. Poučavao je mladiće na vježbalištu Kynosargos po kojemu su se njegovi sljedbenici nazivali "cinici". Po uzoru Sokrata učio je Antisten, da je sreća nerazdruživa od kreposti, a za postizavanje sreće da je dosta biti mudar — tj. neodvisan od vanjskih dobara i čuvstava. Zato nijesu poznali cinici ni veselja ni žalosti, ni mržnje ni ljubavi. Bili su ljudi bez srca te nijesu marili ni za domovinu ni za koji drugi ideal.

Antistenov učenik Diogen odbacio je čašu, kad je vidio da može piti rukama, a nazvao se je pas (Kion), jer je htio uživati slobodu psa bez svakoga obzira i stida.

III. E u k l i d (megarska škola)

U svojem rodnom mjestu Megari ustanovio je Euklid školu, koja se je nazivala "megarska". On je od Sokrata preuzeo nauku da je svrha našega života spoznati Dobrotu, ali je tvrdio u smislu elejske škole, da je ona isto što i jedno Biće s raznim imenima — npr. razum, mudrost, Bog, vječan, nepromjenljiv, a nijekao je sve ono što je protivno Dobru. U poteškoćama služio se je Euklid eristikom (varkama). Njega treba razlikovati od Euklida, matematičara, koji je živio i poučavao u Aleksandriji približno sto godina kasnije.

Po svim tim učenicima bila bi propala nauka Sokrata, koji je možda premalo pažnje obratio sistemu, a previše praksi. Ali njegovu je nauku na sreću spasio njegov genijalni učenik Platon.

7. P L A T O N (427-348.pr.Kr.)

a) Ž i v o t i d j e l a

Najumniji Sokratov učenik i ujedno jedan od najgenijalnijih ljudi bio je Platon. Sokratov učenik postao je tek kad mu je bilo dvadesetak godina, ali je i prije učio filozofiju. Rođen iz plemenite državničke obitelji u Ateni, ili na bližnjem otoku Egini, bio je sam plemenit, nazvan "radost ljudskoga roda" ("deliciae generis humani"). Mladost je proveo u teško vrijeme peloponeskog rata. O slavi Atene čuo je tek od starijih ljudi pa se je već kao mladić zanio mišlju, kako bi je obnovio. Sokratova filozofija ostala mu je u tom putokaz kroz čitav život, premda je morao uvidjeti, da se ne da obnoviti ono, što je bilo.

U Platonovoj se filozofiji zrcali sve prijašnje grčko znanje, kojim je htio on i druge oplemeniti i državu usrećiti. Stvorio je o svijetu svoj posebni svjetovni nazor, što ga je uvijek dotjeravao kao umjetnik i sa svećeničkim osjećajima, jer je nastojao djelovati na druge.

Platon je putovao u Egipat, Južnu Italiju i druge krajeve, gdje je nastojao naučiti što više. Na putovanju mu se je desilo, da je bio prodan kao rob, ali su ga otkupili njegovi prijatelji. Kako oni nijesu htjeli primiti svotu, koju su im htjeli atenski građani vratiti, kupio je Platon tim novcem zemljište, na kojem je podigao Akademiju, nazvanu po grčkom heroju Akademu. Troškove za školu plaćali su Platonovi prijatelji. Ta je akademija bila slična našem današnjem sveučilištu. Profesori su nosili otmjeno i nekoliko posebno odijelo. Predavali su ne samo filozofiju nego i druge predmete kao npr. matematiku, fiziku i medicinu. Učenika je bilo iz raznih krajeva Grčke i drugih zemalja. Učili su većinom iz praktičnih razloga, da dobiju službu ili koji drugi posao. Predavanja su pisali, a katkada i razmnožili. Često se je učilo u obliku razgovora (neke vrste današnji seminar), a takvi su se razgovori vodili također na posebnim akademskim gozbama (simposion). Uz Akademiju je bio hram u kojem se je svaki dan žrtvovalo muzama, zaštitnicama školskih zavoda, i — po Platonovoj odredbi — također Gracijama. Tako je Platon odgajao mnoge osobe, naročito mladiće. Njemački pjesnik Göthe pisao je o njemu: "Platon nastupa prema svijetlu kao blaženi duh... diže se u visine i čezne za tim da se sjedini opet sa svojim Izvorom. Sve što nam prikazuje, odnosi se na ono što je jedno, vječno, potpuno, istinito i lijepo, te nastoji kako bi upalio čeznuće za tim u svakom srcu".

Platon je djelovao na filozofskom polju 50 godina. Napisao je 36 djela, od kojih su nam na sreću sva sačuvana. Nekoji su mu kasnije podmetnuli svoja djela, ali je kritika napokon riješila tzv. "Platonov problem" tj. pitanje, što je on sam napisao i u koje vrijeme. Platon je pisao o "logici" (zapravo metafizici), fizici i etici. "Logiku" s kojom se povezuje njegova nauka o idejama kao "dijalektika" (vještina razgovaranja i znanstvenog istraživanja), nije on izradio, ali ju je spoznao kao "osnovnu" znanost i priznao kao "kraljicu među znanostima", jer ona određuje pojmove najprije metafizičkom definicijom (per genus proximum et differentiam specificam) i zatim rezdiobom u skupine.

b) P l a t o n o v a f i l o z o f i j a

I O idejama

Osjetilnu je spoznaju smatrao Platon malo vrijednom. Stvari se izvana mijenjaju (po obliku, boji, veličini, tvrdoći, moći itd.), a kad se promijene, postanu prijašnje predodžbe o njima neistinite, jer im više ne odgovaraju. Međutim bistva stvari ostaju uvijek nepromjenljiva i vječna. Npr. stol može postati drukčiji (po veličini, obliku itd.), ali ne može postati nešto drugo nego što je stol. Kad bi postao nešto drugo, npr. bačva, ne bi bio više stol, o kojemu zadržavamo uvijek isti pojam. Što je bio stol prije, to je on i sada i ostat će uvijek. A biti stol znači imati bistvo stola. Dakle bistva stvari ostaju uvijek ista. A njih spoznajemo idejama. Dakle su također ideje nepromjenljive i vječne. Ali stol može izgorjeti, stablo propasti, a ideja stola, stabla itd. ipak ostaje. Što odgovara u takvom slučaju našim idejama (našemu znanju) izvan nas? Ako im ne bi izvan nas ništa odgovaralo, bilo bi naše znanje uzaludno, a u prirodi se ne događa ništa uzalud. Moraju dakle postojati ideje izvan nas. Te stvarne ideje sačinjavaju idejni svijet.

Tako je mudrovao Platon. Ali do istog zaključka došao je on i razmišljanjem, kako spoznajemo (tj. dobivamo) ideje. Mi ih spoznajemo na dva načina: uviđanjem i uspoređivanjem.

Uviđanjem (intuicijom) spoznajemo npr. konja kad ga gledamo pa opažamo što je on, tj. koje mu je bistvo. Tako dobivamo ideju o konju. Ali kako možemo u njemu opažati ideju, kad je očima ne možemo vidjeti? Morala ju je dakle naša duša vidjeti nekada, prije nego li se je doselila u sadanje tijelo (Grci su vjerovali u seobu duša). Gledajući konja sjećamo se njegove ideje koju smo nekada vidjeli u idejnom svijetu.

Ako pak spoznajemo konja uspoređivanjem tj. time što više konja, kad ih gledamo, uspoređujemo te odbacujemo (apstrahiramo) ono u čemu su različni, tada spoznajemo ono u čemu su jednaki tj. dobivamo ideju o konju. Ali tako (uspoređivanjem) ne možemo opaziti ono što nam već prije nije bilo poznato. Dakle i u tom smo slučaju morali vidjeti ideju konja već prije (u idejnom svijetu).

Tako je Platon — zabacujući osjetilnu spoznaju, koja služi razumu, da preko nje upozna bistva stvari, i ne razlikujući idejnu od stvarne egzistencije — zapao u dvije pogreške. Predpostavio je: 1) da smo pojmove, kojima spoznajemo (vanjske) ideje, morali imati već prije rođenja, dakle u prijašnjem životu, a to znači, da smo u prijašnjem životu morali gledati ideje, kojih se sada sjećamo, kad vidimo stvari, koje im odgovaraju, 2) da ideje, koje smo prije gledali, stvarno postoje izvan nas, samo za se (ne u stvarima, jer su stvari samo "imitacije" ideja, u koliko su im slične).

Također kršćanska filozofija priznaje ideje, ali samo u spoznaji Božjoj. Ako je Bog htio stvoriti svijet, čovjeka, lava, hrast, kamen itd. morao je prije znati, što su te stvari. Po jednoj ideji o čovjeku stvorio je sve ljude, po jednoj ideji lava sve lavove itd. Kako to da po jednoj jedinoj ideji (naravi, bistvu) postanu tolike stvari? Stvari mogu biti mnoge, jer se dijele pojedinačno po tijelu (materiji), što nije kod svih jedno nego kod svake drugo. Ali bistvo ili ideja je jedna, ostvarena

u svakom pojedincu (individuu) one vrste, kojoj dotična stvar pripada. Te su ideje nepromjenljive, vječne, duhovne, a postoje u razumu Božjem. Međutim je Platon držao, da svaka ideja postoji stvarno u jednom svijetu, u misaonom kraju.

Taj misaoni kraj, kaže Platon, "nije nijedan pjesnik opjevao niti će ga opjevati dostojno". Ideje imaju pravi bitak, dok je svijet prolazan. Bezbolno, bezlično i nevidljivo biće vidljivo je samo umu, vodiču duše. Duše su već vidjele idejni svijet, a sada se "na putovanju svojem" gledajući osjetilni svijet sjećaju tog idejnog svijeta (ideja) i okrepljuju, a poslije će se opet vratiti u nj kao u svoj dom. Gledanje je ideja toliko jasnije od gledanja stvari na ovom svijetu, koliko je gledanje stvari jasnije od gledanja njihove sjene, koju bi npr. te stvari bacale kroz otvor u neku spilju.

Ideja ima veoma mnogo. One su povezane među sobom, jer je jedna viša od druge (npr. ideja biljke je viša od ideje hrasta, ideja živoga bića viša je od ideje biljke). Promatrajući ideje dolazimo do spoznaje još viših ideja. To je uzlaz u sve veće visine, u carstvo ideja. Još je savršenija spoznaja, kad se opet spuštamo na niže do pojedinih stvari dodavajući uvijek nove razlike (npr. od ideje tjelesne stvari do ideje živoga pa osjetljivoga, zatim do razumnoga ...)

Najviša je ideja kod Aristotela ideja bića, a kod Platona ideja dobrote, jer po njoj postaje sve; ona je posljednji razlog bitka, najveće savršenstvo. Zato je naša posljednja svrha gledanje i uživanje ideje dobrote. Put do te ideje vodi preko promatranja ideje ljepote, najprije tjelesne, zatim duhovne. Time se je Platon mnogo približio kršćanskoj filozofiji, po kojoj je Bog stvorio sve zato da daje stvorovima od svoje dobrote, a posljednja je svrha ljudi gledanje i uživanje Boga, koji je sama dobrota i ljepota.

Mnogima je čudno što je Platon mislio da ideje stvarno postoje kao posebna bića, pa niječu da je on to tvrdio. Ali ako mi danas znamo, da su ideje samo u Božjem razumu, moramo zahvaliti svima onima, koji su svojom filozofijom pomagali, da smo došli do te spoznaje.

Iz Platonovih misli ne možemo zaključiti da ideje iz idejnog svijeta stvaraju stvari na ovom svijetu. Ideje su samo uzori, po kojima je Stvoritelj (Demiurgòs) — gledajući na njih — učinio pojedine stvari. Ipak sve što nije ideja postoji time što učestvuje (partecipira) u svojoj ideji. U čemu je to učestvovanje po Platonovu mišljenju — na to pitanje ne zna odgovoriti niti sam Aristotel. Jedni misle da stvari učestvuju u idejama time što ih po Demiurgovu stvaranju imitiraju. Filozof Ugarte misli, da je Platonova "partecipacija" samo "aplikacija univerzalne ideje individualnoj" (npr. da su po jednoj općoj ideji o konju stvoreni svi pojedini individualni konji).

II O B o g u

Svi se slažu u tomu da Platon priznaje Boga. Pitanje je samo, da li je smatrao Boga jednom idejom ili nečim iznad ideje. Ideji dobrote pripisivao je ista svojstva koja pripadaju Bogu. U knjizi "Država" piše, da je Bog izvor i uzrok ideja. Prema tomu je on nešto više nego ideja. Iz Boga proizlazi, kaže Platon, princip istine, ćudorednosti, ljepote i svetosti. Bog je idejna sila, koja stvara svijet (jedini tvorni uzrok). Ideja dobrote je

samo stvaralački princip, vrhovna svrha čitavog svijeta, ono, radi čega sve postaje takvo, kakvo jest.

Platon je došao do zaključka, da svijet mora imati razumnog i osobnog upravitelja, neki Um — neku kraljevsku dušu, koja je životni princip svijeta i koja pokreće svijet kao duša tijelo. Od te duše, kaže on, postaju sve duše.

Platon govori i o bogovima, ali samo kao podređenim bićima, koja upravljaju zvijezdama. Neodvisno je biće samo jedno i to Demiurg kojemu pripisuje Platon u knjizi "Timej" stvaranje svijeta. Drugi bogovi vrše samo njegovu volju.

Platon je naveo za egzistenciju Boga pet dokaza, koje i mi upotrebljavamo u teodiceji. Ti su dokazi, spomenuti ovdje samo ukratko, ovi:

1) Mora postojati nešto, od čega kao prvog pokretnika potječe svako gibanje.

2) Načelo uzročnosti vodi nužno do toga da se mora priznati Razum, koji upravlja čitavim svijetom.

3) Bića, koja ne postoje nužno pa mogu i ne biti, a katkada i nijesu, pretpostavljaju Biće, koje postoji nužno, tj. koje ne može ne biti.

4) Kad postoje nesavršena bića, mora postojati i neko savršeno biće, od kojeg svi primaju svoje ograničene sposobnosti i uopće savršenosti.

5) Budući da je svijet uređen, mora postojati i onaj koji ga je uredio i koji taj red uzdržava. Fizičkom redu dodaje Platon (u desetoj knjizi "Zakona") također moralni red (po kojemu su se svi dužni ravnati) i čeznuće svih za blaženstvom.

Platon je spoznao također Božja svojstva. Znao je da je Bog nepromjenljiv, savršen, vječan, premudar, pravedan, i da se brine za svijet kojim upravlja. Priznavao je dakle Božju providnost, o kojoj je napisao krasnu raspravu u desetoj knjizi "Zakona". Platon je pisao o Bogu, kako kaže Zeller, mnogo više negoli Aristotel, ali Aristotel je bio prvi, koji je sistemtski i znanstveno obranio teizam.

III O s v i j e t u

Platon je pisao o svijetu najviše u knjizi "Timej" (Timaios). Ne kaže, iz čega je svijet stvoren, nego samo da ga je stvorio ili proizveo Stvoritelj (Demiurg), potpuni i neograničeni gospodar onoga iz čega ga je napravio. Demiurg je nestvoren, sam od sebe, a razlog stvaranja je njegova volja — jer je htio da bude i drugih bića koja će biti njemu slična u savršenostima pa i u sreći. Da bude svijet njemu sličan, morao je biti (putem čovjeka) ž i v, r a z u m a n, b e s m r t a n, pa makar i sa t i j e l o m. To znači da je stvaranje čovjeka bilo potrebno. Tijelo svijeta je okruglo, jer je to najsavršeniji oblik, a sastavljeno je od četiri elementa (kako kaže Empedokle): od zemlje, zraka, vode i vatre. Čovjek je mikrokozmos, jer sadržaje u sebi elemente svih bića (po tijelu je kao materija, po vegetativnosti kao biljke, po osjećanju kao životinje, po razumu sličan Bogu). Zato zauzimlje čovjek po dostojnosti isto mjesto kao čitav svijet. Tako se Platon protivi materijalističkoj tvrdnji da su ljudi samo sitne čestice prirode.

IV O d u š i

Naša je duša, kaže Platon, slična duši svijeta (Bogu). Kao što duša svijeta, tako je i čovjekova duša samostalna supstancija. Dušu u tijelu pomišlja Platon kao brodara koji upravlja svojom lađom. Duša je u tijelu samo za kaznu i privremeno. Iz toga vidimo da odnos duše i tijela nije bio Platonu jasan kao Aristotelu koji ju je smatrao kao "forma corporis" (kao ono što daje tijelu oblik). Osim razumne duše ima čovjek prema Platonu također osjetilnu dušu koja se sastoji iz srdžbe i požude. Da je ljudska duša besmrtna, o tomu Platon ni najmanje ne sumnja. Tu besmrtnost dapače dokazuje raznim dokazima. Duši priznaje također slobodu volje.

V O ć u d o r e đ u

Na ovom svijetu, kaže Platon, mora biti uvijek nešto zla, koje se protivi dobru. Zato treba odavle što prije otići, a to postizavamo ako ostanemo pravedni, pobožni i mudri. U svemu treba da idemo za onim što je dobro, a ne za onim što je ugodno. Iz toga vidimo da je posljednja svrha čovjeka ono dobro koje nije podređeno nijednom drugom dobru. Sreća nije u tjelesnom uživanju nego u Dobroti, koja je ujedno sama ljepota. To je posljednja svrha, za kojom teži naša duša. Za postignuće posljednje svrhe treba nastojati da se po pravednosti i trijeznosti postane, ukoliko je moguće, sličan Bogu.

VI O d r ž a v i

Po Platonu nastaje država iz naravne potrebe uzajamne pomoći pa je zato ona naravna ustanova. U njoj bi imala biti tri dijela: 1) oni koji se brinu za potrebe drugih (radnici, obrtnici, trgovci), 2) vojnici, potrebni za obranu države, 3) oni koji njome upravljaju. Prvi moraju biti umjereni, drugi hrabri, treći razboriti, a svi zajedno pravedni.

Prema Platonu bi sve u državi moralo biti zajedničko i to također djeca koja ne bi poznavala roditelje nego bi ih uzgajala država. Čudno je što takav genij nije imao smisla za obitelj te nije poznavao i priznavao naravno pravo roditelja na uzgoj djece i na privatno vlasništvo. U svemu tomu popravio ga je njegov najbolji učenik Aristotel koji je imao svoju obitelj te je shvaćao obiteljska prava.

* * *

Kako vidimo, i Platon je bio čovjek, podvrgnut pogreškama. Ali uza sve to je njegov utjecaj u filozofiji ostao neizbrisiv. Njegove su zasluge neprolazne.

Iza sebe je ostavio Platon pravu organizovanu školu (Akademiju) — pod upravom svojeg nećaka Speusipa. Ipak su njegovi učenici krenuli brzo sa njegova puta. Zašli su u pretjerani pitagoreizam, misticizam i skepticizam. Jedan od njegovih učenika, po imenu Heraklit, učio je, da se Zemlja okreće oko svoje osi.

8. A R I S T O T E L (384-322. pr.Kr.)

I Ž i v o t

Dok su se prije Grci složno oduprli Perzijancima, počeli su se kasnije pomoću njih boriti jedni proti drugima. Mjesto Atene postala je gospodar Grčke Sparta, ali g. 371. izgubila je ona (bitkom kod Leuktre) svoje prvenstvo. Tada se je Grčka rascjepkala u mnogo državica. To je stanje trajalo 33 godine, a poslije -- nakon g. 338. -- spale su sve državice uslijed bitke kod Heroneje pod macedonskoga kralja Filipa II.

U vrijeme takvih političkih prilika živio je Aristotel koji je grčku filozofiju doveo do vrhunca. On je bio najveći grčki, a možda i uopće svjetski filozof. Rodio se je g. 384. u Stagiri (na poluotoku Halkidiki). Kad se kaže "Stagiranin", misli se uvijek na Aristotela. Njegov otac Nikòmahos bio je liječnik macedonskoga kralja Filipa II. Nakon što je u prvoj mladosti stekao temeljnu naobrazbu te se je bavio prirodoslovljem, išao je kao 17-godišnji mladić u Atenu da se upiše u Platonovu Akademiju. Ondje je učio 20 godina, sve do smrti Platona, kojega je uvijek poštivao, premda je s vremenom postajao u filozofiji sve više neodvisan od njega. U Akademiji je katkada držao predavanja, dapače i čitave tečajeve. Kad je Platon umro (348.), otišao je u Asos u Troadi i poslije u Mitilenu, ali ga je g. 343. pozvao macedonski kralj Filip k sebi u prijestolnicu Pelu da uči i odgaja njegova sina Aleksandra (kasnije nazvanog "Veliki") kojemu je bilo tada 13 godina. Odgajao ga je osam godina.

Poslije se je vratio Aristotel opet u Atenu te je ondje osnovao (g. 335.) svoju školu, koja se je nazvala Likej (licej), jer je bila u blizini gimnazije "Apola Likeja". Zajedno sa školom osnovao je također knjižnicu i prirodoslovnu zbirku. Školski rad organizovao je još bolje nego što je bio onaj u Platonovoj Akademiji. Tako mu je uspjelo npr. sakupiti 158 državnih ustava (od kojih nam je ostao sačuvan onaj atenski). Ali g. 323. je nenadano umro Aleksandar Veliki, pa je tada Aristotel kao njegov prijašnji učitelj pobjegao pred Atenjanima koji su se željeli politički osloboditi. Otišao je na Halkidiku, gdje je već nakon jedne godine (322.) umro. U oporuci je time što je poklonio svojim robovima slobodu i drugim odredbama pokazao veliku plemenitost i religiozne osjećaje.

II D j e l a

Neka djela napisao je Aristotel u vrijeme, kad je bio član Platonove Akademije, a druga poslije. Nekoja su bila određena za slušače Akademije te su bila napisana kao rasprave, katkada samo u nacrtu (glavne tačke), a zvala su se "akrōmatička" (akroàomai znači slušati), dok su druga "egzoterijska" (tois éxo-cnima izvana) bila namijenjena ostalim osobama, napisana u obliku razgovora (dijaloga).

Među prve spise spadaju: 1) oni koji se odnose na logiku ("organon", oruđe), 2) o prirodnim znanostima, 3) iz prirodopisa, 4) o duši (peri psihés), 5) 14 knjiga iz metafizike koja se je nazvala tako zato, što ih je kasnije stavio izdavač iza onih o prirodi pod naslovom "tà metà tà fisikà", 6) o etici, politici, retorici i poetici, 7) monografije o raznim filozofima i popis pobjednika u olimpijskim i pitijskim igrama.

Među druga tj. "egzoterijska"djela ubrajamo "Èndemos" (o duši), "Perì dikaiosines" (o pravednosti), "Politikós" (državnik), "Sofistés"(sofist), "Meneksènos", "Sympòsion" (gozba), "Grỳllos proptreptikós" (pobudni razgovori).

III N a u k a

ZNANOSTI je podijelio Aristotel u etičke, logičke i fizičke, dotično na praktične i teoretske. Prva je znanost metafizika, koja govori o biću i bistvu uopće, a najvažnija je, kaže on, teologija, jer govori o najvišem biću koje stoji iza sve prirode.

O IDEJAMA. — Prvi i glavni filozofski posao Aristotelov bio je kritika Platonovih ideja. Opažao je da Platon ne navađa i ne može dokazati posebno postojanje ideja te ne razjašnjuje,kako mogu one biti bistvo stvari, kad su izvan njih. Tako se oteščava spoznaja stvari. Osim toga je teško odrediti u kojem je odnosu ideja roda prema ideji vrste. Kod jedne stvari ima više ideja (npr. kod čovjeka ideja životinje, dvonošca i razumna bića) pa kako mogu zajedno biti bistvo stvari?

Aristotel se slaže sa Sokratom i Platonom da se po idejama spoznaje, da su dakle ideje cilj spoznaje (razuma), ali se ne slaže s njim i s prijašnjim grčkim filozofima da su osjetila bez veze sa spoznajom. Ona vode k spoznaji, jer gledajući razne predmete spoznajemo njihove bistvo kojemu odgovara ideja. Dakle bistvo je u stvarima, a ne izvan njih, dok su ideje u nama slike bistava(njihova spoznaja). Bistva su nepromjenljiva, ali postoje samo ukoliko su ostvarena u predmetima. Međutim su vanjske oznake stvari (akcidenti) promjenljive.

Osjeti kao slike vanjskih oznaka i ideje kao slike bistava ne mogu nas varati, jer spoznajne slike u nama po naravi odgovaraju predmetima izvan nas. Ali varka može biti u tumačenju, u traženju istine, kad se pitamo, da li jedna ideja pripada drugoj (npr. bjelina zidu) — dakle u sudovima.

LOGIKU I KRITIKU počeo je Aristotel istraživati time što je ispitivao valjanost sudova. Sud je odgovor na pitanje da li su dvije ideje izraz jedne iste stvari ili raznih stvari (npr. kad kažemo:"ova je knjiga lijepa, da li je ova knjiga i lijepa knjiga jedno te isto, ili se pojam knjige i ljepote ne odnose na taj isti predmet). U sudovima se govori jedno o drugom, npr. da je zid bijel., čovjek mudar itd. Istinu spoznaje onaj, koji sastavljeno drži sastavljenim (npr. zid je bijel) i rastavljeno rastavljenim (npr. "zid nije bijel"). Izvor znanja je jači u silogizmu (u dedukciji) nego u indukciji (jer da se npr. uzmogne tvrditi da se sve kovine šire toplinom, trebalo bi to ustanoviti kod svake kovine, a možda nam je koja još nepoznata).Pravo znanje (znanost) je kad se spoznaje uzrok. U prirodi je prije uzrok, a onda posljedica (npr. prije je potres, a poslije se ruše kuće), dok je u spoznaji obrnuto: prije se spoznaje posljedica, a poslije uzrok. Tako je u prirodi također prije općenito (bistvo), a poslije pojedinačno (npr. prije moramo znati općenito što je kuća, a onda tek možemo po toj ideji izgraditi pojedinačnu kuću), dok je u spoznaji prije pojedinačno, a poslije općenito (pojam) (prije vidimo kuću, a onda tek spoznajemo općenito što je kuća).

Zadaća je znanosti spoznati bistvo ili odrediti pojam, a to se čini definicijom — oznakom bližega roda i vrste (jer ge-

nus proximum et differentiam specificam). "Genus proximum" se opet može definirati višim rodom. Jedan rod nad drugim jesu za Platona jedna piramida sa dobrotom na vrhu, a za Aristotela kao razne piramide sa deset kategorija.

Prva i najvažnija kategorija jesu supstancije (tjelesne i duhovne). Ostalih devet skupina sačinjavaju akcidenti: 1) količina (npr. dva metra dug), 2) kakvoća (npr. bijel, gramatički), 3) odnos (dvostruko, polovica, veći ...), 4) gdje (mjesto, npr. na trgu), 5) kada (vrijeme, npr. jučer), 6) položaj (npr. leži, sjedi...), 7) stanje (npr. odjeven, naoružan), 8) djelovanje (npr. siječe, pali), 9) trpljenje (npr. posječen, spaljen).

Pod te kategorije spadaju svi pojmovi(sve što se može o nekomu ili nečemu reći). Za nauku je cilj jedino prva kategorija tj. supstancija, dok su druge samo pomagala. Zadaća je znanosti spoznati bistva. Kod svih je kategorija najvažnije to, što one pokazuju nešto, što postoji neodvisno od našega mišljenja, dakle nešto izvan nas. Tako je Aristotel zabacio unaprijed nominalizam i idealizam, prema kojima ne znamo što su stvari izvan nas. Aristotel je zastupao spoznajni realizam, prema kojemu spoznajemo stvari onakove, kakve jesu. Nije zid bijel zato, što mi to tako mislimo, nego ga mi držimo bijelim, jer je doista bijel.

Kritiku nije obradio Aristotel tako sistematski, kako se to danas čini. Ali logiku je sastavio sistematski i savršeno tako da je ostala sve do danas bitno jednaka. Kant kaže, da se sve do danas nije moglo ići u njoj ni za jedan korak natrag ni naprijed.

U METAFIZICI raspravljao je Aristotel o biću. Premda su sve stvari bića, ipak je velika razlika među njima — kao npr. među supstancijama i akcidentima, nužnim i nenužnim bićem. To je rastumačio time, što pojam bića pripada nečemu samo po analogiji (sličnosti).

Također opreku u prijašnjoj grčkoj filozofiji između onih koji su tvrdili, da postoji samo biće (kao npr. Parmenid), i onih, koji su govorili, da postoji samo bivanje tj. neprestano mijenjanje (kao npr. Heraklit), izravnao je Aristotel srećnom zamisli (tumačenjem) o mogućnosti (potentia, dinamis) i djelu (čin, actus, energeia). Nešto može postati ono što prije nije bilo zato što je bilo prije u mogućnosti, a poslije je prešlo u djelo — kao što je npr. kamen kip najprije in potentia, a poslije in actu (stvarno). Tako je sve mijenjanje u prirodi samo prijelaz iz mogućnosti u djelo. Ali u čin, a to znači u stvarnost (enteleheia), može preći iz mogućnosti samo ono što je prouzročeno po nečemu izvana, a to nešto mora stvarno postojati, biti in actu, da uzmogne djelovati. Dakle svako postajanje mora imati svoj uzrok. Tako dolazimo do načela uzročnosti (principium causalitatis).

Uzroka u postojanju ili gibanju ne može biti neizmjerno mnogo, jer onda ne bi gibanje došlo do posljednjega (sadanjeg) uzroka. Dakle mora postojati neko biće koje je uzrok svega gibanja ili svih promjena, a samo se ne giblje ili ne mijenja. Takvo biće kao prvi pokretnik (primum movens) ne može prelaziti iz mogućnosti u čin (ex potetia in actum), nego mora biti nepromjenljivo, uvijek djelotvorno, čisti čin (actus purus), a to znači, da ne može biti tjelesne naravi, nego mora biti apsolutni svjesni duh. To je prvi Aristotelov dokaz, da postoji Bog.

O k o z m o l o g i j i

U kozmologiji (filozofiji o svijetu) govori Aristotel najviše o mjestu, vremenu, gibanju, postajanju, prestajanju te navađa uzroke svega zbivanja.

U svemu jesu četiri uzroka (počela): tvar (materija, ὕλη), oblik (forma, morfé), tvorni uzrok (causa efficiens) i svršni uzrok (causa finalis). Prva tvar (materia prima) ne može postojati, ako ne poprimi neki nutarnji oblik (formam substantialem) po kojemu postaje nešto (npr. željezo, zlato, kamen, voda itd.). Zato je prva tvar kao takva čista mogućnost (potentia pura), a nutarnji oblik ili uređenje (forma substantialis), po čemu postaje ona nešto, zove se čin (actus). "Druga" tvar (materia secunda, npr. ovo željezo, ono zlato) može postojati samo pomoću akcidenata, dotično akcidentalnog oblika (forma accidentalis), kojim je određena veličina, oblik, tvrdoća itd. Takav oblik daje tijelu duša vegetativna kod biljaka, osjetilna kod životinja, razumna kod čovjeka. Zato se kaže da je duša "oblik tijela" (forma corporis). — Kad sagradimo kuću, tada su opeke ili kamenje materijalni, nacrt formalni, zidari tvorni, a stanovanje svršni uzrok.

Prema tomu — kaže Aristotel — u nizu stvari jesu tri stanja: 1) na najnižem stupnju je prva materija (materia prima) kao čista mogućnost (potentia pura), 2) zatim dolaze stvari ovoga svijeta, koje prelaze iz jednog oblika u drugi (ex potentia in actum) i 3) na koncu mora biti u tom redu "čisti čin" (actus purus), koji ne može dolaziti iz mogućnosti, nego je uvijek stvaran, bez promjene, bez postajanja, uvijek ono, što je bio ( ). To je drugi Aristotelov dokaz o Bogu.

Aristotel opaža u svijetu red, jedinstvo i svrhovitost. Kad bi bilo više pokretnika (više bogova), ne bi bio svijet uređen jedinstveno, nego bi ga svaki uredio po svojoj volji. Mora dakle biti samo jedan Pokretnik svega. Kad se je u Aristotelovoj školi raspravljalo, da li može biti više pokretnika, tada je Aristotel dopustio, da može biti više principa (sila), koji pokreću svijet, ali da svi ti principi mogu biti samo vremeniti i odvisni od prvoga Pokretnika. A za svrhovitost (causa finalis) svijeta i svih stvari tvrdio je da je ona savršenstvo i dobrota, jer sve teži k svojem uzdržanju, savršenosti (npr. veličini, moći, znanju) i gibanju (djelovanju). Nu da to bude moguće, mora otraga svega biti beskrajno savršena sila, koja sve pokreće k savršenosti, ens perfectissimum. To je treći Aristotelov dokaz o Bogu.

Aristotel je uvidio da priroda vodi k Bogu kao čistom, bestvarnom obliku, samom činu, čistom i osobnom duhu, koji uvijek promatra sebe. Koji put se čini, kao da je panteist, kad promatra ljepotu prirode, ali on je Ksenofanov panteizam svladao i ostao monoteist. Monoteizam je zreli plod grčke znanosti. Boga uspoređuje Aristotel sa svijetom kao oca s obitelji ili vođu s vojskom te kaže, da ga svijet mora slušati kao obitelj oca ili kao vojska vojskovođu.

O B o g u

Aristotelovu nauku o Bogu prikazuju najbolji poznavaoci njegovih djela (kao što su npr. Zeller i Jaeger) kao prvi znanstveni teizam. Aristotel je prvi iznio dokaze da postoji Bog na znanstveni način. "Sve što se giblje" — kaže Aristotel u svojoj fizici (8,4 i 256a 2-3) — "biva od nečega stavljeno u pokret. Mora dakle postojati neko biće od kojega sve prima svoje gibanje". Tog nepokretnog Pokretnika nazivlje Aristotel pravim i živim Bogom. Ne spominje doduše da je on osoba, ali kaže da je Bog supstancija i da misli, pa mu tako pripisuje sve oznake osobe, koju je kasnije definirao Boecije kao "pojedinačnu razumnu supstanciju" ("naturae rationalis individua substantia"). Aristotel kaže da Bog spoznaje samoga sebe te mu pripisuje svojstva koja pretpostavljaju volju. Kao što je dobro da čitava obitelj sluša oca, tako je dobro za čitav svijet da se drži reda što ga je Bog ustanovio. Bog pokreće sve svojom željom kao predmet svoje ljubavi, a ono što je pokrenuto stavlja zatim drugo u pokret. Toma Akv. kaže da je svakako krivo mnijenje onih koji su mislili da prema Aristotelu Bog nije uzrok supstancije nego samo njezina gibanja. Aristotel naime tvrdi, kaže Brentano, da je svijet odvisan od Boga, a to ne bi moglo biti, ako ga on ne bi stvorio. Bog ne može, kaže Aristotel, steći nikakvo savršenstvo, jer je posve savršen ili sama savršenost. Aristotel je spoznao također da je Bog čisto duhovno biće, uzrok svega što se zbiva, i svrha čitavog svijeta.

O d u š i

O duši (περὶ ψυχῆς) je Aristotel također pisao. Svako živo biće ima po njegovu mišljenju dušu kao životni princip, a ljudsku dušu drži supstancijalnom fizičkom formom tako da s tijelom sačinjava ljudsku narav. Čovjek ima razum, slobodnu volju, duhovnost i besmrtnost. Sloboda ne pripada biljkama i životinjama nego samo čovjeku, jer samo on ima razum (νοῦς). Čovjeku pripisuje Aristotel dvije razumne sposobnosti: jednu, kojom dolazi u doticaj s osjetilnom slikom te otkriva u njoj bistvo stvari, i drugu, koja onda tu sliku (bistvo) shvaća. Prva se razumna sposobnost zove intellectus agens, a druga intellectus patiens ili possibilis ili passibilis. Aristotel kaže da je ljudski razum nešto božansko (theion). Njime se čovjek uzdiže na vrhunac duševnog razvoja — na visinu gdje stoji već na granici božanskih krajeva, ali i na raskršću s ljudskim (materijalnim) ciljevima. Dakle u čovjeku se zbiva prijelaz od tvarnih bića k duhovnima. Mišljenje je nad djelovanjem, razum nad voljom, teorija nad praksom.

O e t i c i

O etici je napisao Aristotel dva djela (drugo djelo u 10 knjiga). To je njegovo djelo postalo temelj naše etike i znanstveni temelj naše moralke. Na pitanje koje je naše vrhovno dobro i posljednja svrha našega života, odgovara Aristotel da je to savršena sreća ili blaženstvo. Nu u čemu se sastoji to blaženstvo? Za one koji provode život u tjelesnom uživanju te si postavljaju za cilj nasladu, kaže da provode ropski, najniži život. Vredniji cilj imaju oni, koji se bave političkim životom

(državničkim poslovima) pa teže za častima, ali časti su samo nagrada za krepost. Još valjaniji cilj imaju oni koji se bave znanošću. Ali posljednja je svrha ona radi koje svi rade i koja nema druge svrhe nad sobom, a to je blaženstvo, jer ono samo po sebi zadovoljava čovjeka te ne služi kojoj drugoj svrsi. A blaženstvo je u umovanju po kojemu postaje čovjek sličan Božanstvu. Nu u ovom smrtnom životu, kaže Aristotel, ne može se postići potpuno blaženstvo, a u čemu se sastoji poslije smrti, o tomu ne raspravlja.

Razmatrajući kreposti i mane podijelio ih je u savršeni sistem. Kaže, da je krepost neko trajno raspoloženje u držanju sredine između onoga što je previše, i onoga što je premalo. Razlikuje kreposti etičke (u htijenju) i dianoetičke (vještina, razboritost, razumnost, mudrost).

O d r ž a v i

O državi ("politici") povezao je Aristotel svoju nauku usko s etikom. Te dvije grane sačinjavaju jedinstvenu filozofiju ljudskoga života. Aristotel raspravlja najprije o obitelji kao naravnoj uredbi i temelju svake države. Iz obitelji nastaju sela, a iz sela i gradova država. Ljudskoj naravi odgovara da žive ljudi u državi, jer inače ne bi mogli doći do svega onoga što im je potrebno te ne bi bili zaštićeni proti nepravdama. U tom je smislu čovjek društveno biće (zòon politikón, animal sociale), a ne u smislu da po naravi živi u društvu ili u zajednici. Aristotel je osudio dva ekstrema: preveliki individualizam sofista i Platonov komunizam. On smatra da je najidealnije u sredini između jednoga i drugoga. Kaže da nije na korist države ako su pojedinci nesamostalni i ako je sve zajedničko, jer da u tom slučaju trpi država zbog nehaja ljudi koji skrbe najviše za ono što je njihovo, a manje za ono što je zajedničko. I dobre i zle države mogu imati razne oblike (monarhija, oligarhija, republika itd.). Najbolji je državni oblik onaj koji omogućuje velikoj većini sretan život. Pravednost je temelj država. One imaju svrhu, da skrbe za dobro pojedinaca i za kulturu i umjetnost. Da bi građani mogli skrbjeti za kulturni i umjetnički život, potrebni su im robovi. Tu je Aristotel upao u narodnu pogrešku kao sin svoga vremena.

O o d g o j u

U odgoju, kaže Aristotel, zahtijeva ljudska narav da se posveti glavna briga duši, a ne tijelu, jer je tijelo radi duše. Od duševnih sposobnosti ima prvo mjesto razum, a ne težnja. I jedno i drugo treba tako odgojiti, da služi što bolje i razumu i duši. Aristotel je zahtijevao potpunu bračnu vjernost između muža i žene, ali je dozvoljavao uništavanje poroda prije nego dobije osjetilnu dušu i izvrgavanje slabe i zakržljale djece poslije rođenja da poginu. U tomu ga je kršćanska filozofija popravila u svijetlu Božje objave. U odgoju djece, kaže Aristotel, treba strogo paziti da djeca ne nauče proste i ružne riječi i da se odgajaju u duhu slobode, a ne u ropskoj ćudi. — U djelovanju je glavna nakana s kojom se djeluje. U učenju treba težiti i za uživanjem ljepote, a ne samo tražiti korist. Zato treba učiti ne samo znanost nego i umjetnost — npr. slikarstvo, glazbu, pjesništvo.

Red mora biti, kaže Aristotel, u obitelji, vojsci i u čitavom svijetu, ali red nije radi sebe nego mora služiti onomu koji ga je postavio da preko njega postigne svoju svrhu. U privatnom i javnom životu djeluje također Božja Providnost kao najveće dobro.

P o j e t i k a i p o e t i k a

Aristotel je pisao također o pojetici (ποιέω znači:činim). Ona je nauka o lijepom (umjetničkom) stvaranju. Pisao je također o POETICI (pjesništvu) i RETORICI (govorništvu) koju je postavio na znanstveni temelj. Promatrao je sve u svjetlu vječnih i nepromjenljivih zakona. Njegovo filozofsko pisanje o znanosti, životu (o etici i politici) i umjetnosti pokazuje tri pogleda na svijet i život: znanost, ćudorednost i umjetnost. To sve sačinjava potpuni grčki nazor o svijetu i čovjeku.

. . .

Moć Aristotelova duha traje već preko 2.000 godina. Poslije njegove smrti nije bilo u njegovoj, inače dobro uređenoj školi dubokih mislilaca. Zato su mnogi skrenuli s puta njegove nauke. Ali kasnije u srednjem vijeku postala je njegova filozofija temelj skolastične filozofije.

U polovici prvog stoljeća izdao je njegova djela Andrenik Rođanin, a pročistio ih je Aleksandar iz Afrodizije.

9. S T O I C I

Platon i Aristotel stvorili su svoj svjetovni nazor i nauku o državi kao plod i obilježje grčkoga duha. Kad su Grci, razdrobljeni u sitne državice, spali pod rimsko carstvo, postala je i grčka filozofija svjetska. Filozofi nijesu više mislili na državno uređenje nego na to, kako je potrebno svakomu čovjeku urediti svoj osobni život da postigne što veću sreću. Nad općom znanosti (univerzalizmom) prevladao je individualizam i to u stoičkom, epikurejskom i skeptičnom smjeru. Stoici su nasljedovali cinike, a epikurejci kirenjane.

Utemeljitelj stoičke škole bio je Zenon (umro 264.pr.Kr.) rodom iz Kitiona na otoku Cipru. Njegov otac, trgovac, donio mu je sokratovskih spisa koji su ga tako oduševili da je otišao u Atenu i posvetio se učenju filozofije. Ondje je mnogo vremena slušao predavanja Kratesa, učenika već poznatog nam cinika Diogena, koji je stanovao u bačvi te je htio uživati slobodu psa. Nu cinička škola koja je propovijedala prezir bogatstva, časti, raznih mnijenja, dapače i smrti, nije mogla zadovoljiti Zenona. Zato je stupio u Platonovu Akademiju te je učio u njoj (kao što i Aristotel) oko 20 godina. S vremenom je stekao i učenike kojih je bilo mnogo, jer im je obećao da će im pokazati put k pravoj sreći te je bio duhovit. Okupljao ih je u "poikile stoà" (šarenom trijemu), po kojem su stoici dobili svoje ime. Tako je Zenon provodio svoj filozofski život oko 30 godina, dok ga nije zadesila neka nesreća, koju je shvatio kao Božju opomenu, neka dovrši svoj život, pa je počinio samoubistvo (za koje je tvrdio da je dopušteno jedino mudracima).

Dok je Aristotel davao prednost promatranju (spekulativnoj znanosti), bila je za stoike svrha filozofije u tomu, da do-

vede čovjeka do kreposti. Bavili su se logikom, etikom i fizikom u koju su ubrajali čitavu metafiziku: kozmologiju, prihologiju i teodiceju. Oni su bili prvi koji su u slovnici odredili padeže i vremena.

Stoici su tvrdili da svako znanje potječe samo iz osjetilnog opažanja, pa su zapali djelomice u senzualizam, materijalizam i determinizam. Tvrdili su da je i Bog materija, ali ipak mnogo finija negoli svijet, i da je on razum (logos) i duša svijeta, sličan vatri. Duša je dio Božanskog uma kao topli dah tijela. Ona je sama po sebi smrtna, ali ipak može živjeti barem neko vrijeme i bez tijela. Poslije izgori od vatre zajedno s čitavim svijetom, ali besmrtnost joj se vraća time, što nakon toga nastane opet isti svijet i ista duša. Stoici su bili fatalisti, jer su vjerovali u sudbinu, kojoj je podvrgnut dapače i sam Bog, premda je gospodar čitavog svijeta.

Čuvstva (afekti) kao požuda, strah, naslada i tuga jesu duševna poremetnja, bolest duše, pa ih treba posve iskorijeniti. Ali stoici dopuštaju pravu volju, radost, dobrohotnost — dakle nijesu besćutni. Vrhovni je cilj za čovjeka blaženstvo. Kreposno živjeti znači živjeti skladno po naravi, a to je u skladu s voljom Božjom. Krepost je znanje s nagnućem k pravom djelovanju. Činiti dobro treba radi samog dobra svima, dapače i neprijatelju, jer su svi ljudi među sobom srodni te imaju dijela na Božanskom umu (misao panteističkog monizma). Odatle izvire stoički kozmopolitizam i priznanje čovječjeg dostojanstva.

Ideal života je biti krepostan tj. mudrac koji se nikad ne vara, bez kajanja i milosrđa, uvijek u povoljnom raspoloženju (eupatiji), bez čuvstava, bez straha od smrti, slobodan u duhu i prijatelj ostalih stoika. Oni kao mudraci jesu kraljevi koji ne zaostaju u veličanstvu niti za Zeusom. Zato su gospodari svoga života tako da se mogu i ubiti, dok drugima to nije dopušteno. Da li pak postoji pravi mudrac, o tomu su kasnije i sami stoici sumnjali.

Stoička je škola priznavala divni red u svijetu. Njezini su članovi napisali krasne rasprave o Božjoj Providnosti. Ljudski su duh dizali k nebeskoj visini. Njihova je nauka bila suparnica Aristotelove filozofije. Zbog svojih dobrih strana raširila se je ta nauka, kako ćemo još vidjeti, u rimskom carstvu.

Nasljednik Zenona nio je Kleanthes. On je bio nesposoban, jer je kao njegov učenik počeo učiti filozofiju tek u 48. godini. Ali da se stoička škola nije raspala, bila je zasluga Hrisipa (umro 208.pr.Kr.) koji je postao drugi utemeljitelj Zenonove škole. Bio je veoma nadaren i marljiv (napisao je više od 700 djela). Vješto je odbijao prigovore protivnika iz drugih filozofskih škola. Pritom je bio prisiljen što jasnije označiti stoičku nauku i prikazati je sistematski.

10. E P I K U R E J C I

Epikureizam je filozofska škola, koju je osnovao Epikur (341-270.pr.Kr.) kad je oko god. 306. otvorio svoju školu u Ateni. Rodio se na otoku Samu. Napisao je mnogo djela, ali kako ih nije nitko cijenio, sačuvali su se samo odlomci. Hvalio se je, da je sve sam smislio i napisao, jer da nije imao nikakva učitelja. Ciceron kaže da mu to vjeruje bez poteškoće, jer to dokazuju njegovi nemarno napisani spisi. Najviše ga je branio njegov naobraženi učenik Zenon.

Epikur polazi od kirenske nauke o uživanju, a kao temelj si je izabrao Demokritovu materijalističku filozofiju koja tumači svako postajanje i prestajanje mehaničkim spajanjem ili rastavljanjem atoma. Epikurova se filozofija dijeli na tri dijela: na kanoniku, fiziku i etiku.

"Kanonikom" je po riječi "canon" (pravilo) nazivao logiku, u kojoj tumači da naša spoznaja nije ništa drugo nego osjećanje i mašta (predodžbe). Kad neku stvar prije i poslije opažamo jednako, tada se osvjedočimo da je ona takva, kako je osjećamo, pa da je ta naša "spoznaja" istinita.

U fizici ili zapravo metafizici tumači Epikur da vječni atomi, po naravi jednaki, ali izvana različni, od uvijek lete iz praznog prostora prema sredini Zemlje okomito (među sobom paralelno) ali nekoji skreću i koso pa se tako sukobljuju i spajaju, a poslije rastavljaju. Na taj način postaju i prestaju sve stvari i svi svjetovi. Spajanje nije prisiljeno nego slučajno, i zato je postajanje "slobodno". Ljudi i bogovi jesu također sastavljeni od atoma, ali od mnogo finijih. Smrt je samo razilaženje duševnih (finijih) atoma.

U etici kaže Epikur da je svrha filozofije odrediti, kako će čovjek postati blažen. Blaženstvo je po njemu uživanje ili veselje kao svrha našega života. Dobro je ono što je ugodno, a zlo je ono što je neugodno. Svaku bol nije moguće zapriječiti, ali treba izabrati onu iz koje će slijediti najveće i najtrajnije veselje. Tko tako radi, razborit je i "krepostan". Bogovi žive za se te se ne brinu za ljude. Zato se ne treba bojati njihove kazne. Prema tomu je Epikurova filozofija plitki materijalizam, obrazovani egoizam. Svjetina ju je pravom shvatila kao nauku što većeg uživanja.

Premda Epikur nije unaprijedio filozofiju, ipak se je njegova nauka uzdržala i proširila također među Rimljane, jer je i kod njih kao što posvuda i u svako doba, bilo ljudi, kojima je tjelesno uživanje bio glavni cilj života.

11. S K E P T I C I Z A M

Poslije duševnog naprezanja Sokrata, Platona i Aristotela kao da je ljudski duh klonuo i počeo sumnjati o svemu. Mnogi sljedbenici Platona, kasnije učenici Platonove Akademije, zašli su u skepticizam — u sumnju o spoznaji istine. U povijesti starog skepticizma razlikujemo četiri razdoblja: 1. Pironovu školu, 2. skepticizam "srednje" i 3. "nove" Akademije, 4. novi pironizam ili "dijalektični skepticizam".

1. Začetnik skepticizma bio je Piron iz Elide (oko 360. do 270.pr. Kr.). Nakon što je zavolio Demokritovu materijalističku nauku i upoznao indijsko mišljenje kao pratilac Aleksandra Velikog, došao je na misao da se na razna teoretska filozofska pitanja ne može naći siguran odgovor i da ta pitanja i onako nijesu važna za postizavanje mira i sreće, pa da je najbolje odreći se filozofiranja te ići samo za tim, da se život provađa ispravno u djelima i načelima.

2. Poslije je Akesilaj (oko 315. do 241.pr.Kr.) uveo skepticizam u Platonovu Akademiju. Povod za to dala mu je borba proti tvrdnji stoika da su nekoji pojmovi posve jasni i zato sigurno istiniti, jer osjećajne slike odgovaraju vanjskoj kakvoći stvari. Boreći se proti toj subjektivističkoj stoičkoj spoznajnoj teoriji nije iznio objektivnu spoznaju stvari, nego

je zapao u Pironov skepticizam tvrdeći da se ne može spoznati istina, pa se treba odreći svake teorije i ograničiti se na praktični život. Nu kako skepticizam onemogućuje također pravilni praktični život, jer se prema njemu ne može sigurno raspoznati dobro od zla, da ne dođe u sukob sa djelatnošću Akademije, uveo je Akesilaj i neku pozitivnu normu, koja je imala u praksi barem donekle nadomjestiti nauku o nepoznavanju istine. Ta je norma bila u tomu da se ravnamo po tomu, što je vjerojatnije ili razboritije.

3. Oko 100 godina poslije isticao se je među akademicima u skepticizmu učeni i slavni Karnead iz Kirene (oko 214. do 129. pr. Kr.) toliko, da ga smatraju utemeljiteljem "treće" ili "nove" Akademije. On je devet godina prije svoje smrti prepustio ravnateljstvo Akademije svojemu rođaku Karneadu mlađemu koji je g. 156. pokušao proširiti nauku skepticizma u Rimu. Tvrdio je da se nijedna istina ne može sigurno dokazati, pa nam zato preostaje samo vjerojatnost da je radi mira i sreće potrebno ljudima odreći se filozofiranja i ograničiti se na praktični život.

4. Na obranu tog starog skepticizma ustao je kasnije kao branitelj (dijalektičar) Enesidem (Ainesidemos), član Akademije u Aleksandriji. On je dokazivao da istinu nije moguće spoznati i da je uopće nema, jer su ljudi, stvari, običaji i prilike tako različiti, da sudi svatko po svoje. — Tako je nemogućnost sigurne spoznaje dokazivao također njegov nasljednik Agripa. — Posljednji uplivni zastupnik skepticizma bio je Sextus Empiricus ("Iskustvenjak"), koji je vjerojatno živio u Rimu. On je (oko g. 200. pr. Kr.) napisao tri djela, važna za povijest staroga skepticizma i filozofije uopće. Pobijao je također načelo uzročnosti te je tvrdio da se treba odreći svakoga suda i uopće znanja i ravnati se samo po osjećajima, zakonu, običaju i iskustvu, jer se samo tako može doći do mira, bez kojega nema blaženstva.

Skeptici su bili bez ljubavi prema istini i istraživanju i indiferentni prema dobru i zlu. Ljubili su samo svoju komodnost i mirovanje. Skepticizam je neprijatelj svake filozofije, ćudorednog života i uopće napretka.

Uza sve to imali su skeptici zaslugu, iako negativnu, u tomu što su dali drugima prigodu da pobiju njihove dokaze te dokažu istinitost i sigurnost spoznaje.

12. RIMSKA FILOZOFIJA

Rimljani su bili vrsni političari i dobri vojnici, disciplinirani i hrabri. O bogovima su govorili manje nego Grci, ali su ih više štovali. Cijenili su svoje stare običaje i čast vlastite obitelji te su imali posebni smisao za upravu. Sve im je to pomoglo da su pobijedili mnoge narode i stvorili ogromnu državu. Bili su veoma praktični, ali nijesu imali smisla za dublje filozofiranje. Zato se je kod njih pojavila filozofija razjerno kasno, a i onda su je malne posve preuzimali od Grka.

Tek g. 156. pr. Kr. pokazali su neko zanimanje, kad su došli u Rim nekoji Grci kao atenski poslanici, da isposluju Ateni oproštenje neke globe. Bili su to akademik Karnead mlađi, stoik Diogen i peripatetik Kritolaj. Oni su otvorili filozofske tečajeve na najprometnijim mjestima te su našli dosta učenika, ali kad je Karnead mlađi govorio najprije o pravednosti, a poslije proti njoj, da pokaže opravdanost svojeg skepticizma, potjerao

ih je senat iz Rima bojeći se, da bi nova nauka mogla uništiti vjeru i državu. To se je dogodilo i drugim grčkim filozofima, ali tjerajući njih nije bilo više moguće istjerati iz Rima filozofiju.

Najviše se je uvriježio među Rimljanima stoicizam, jer je posebice odgovarao njihovu značaju. Stoička je nauka postala idealna filozofija rimskoga carstva. Glavni zastupnik rimskog stoicizma bio je Seneka (4 - 65. poslije Kr.), koji je govorio: "Nitko nije slobodan, tko služi tijelu." Epiktet, oslobođeni rob, prognan iz Rima (g. 94. po Kr.); car filozof Marko Aurelije (bio je car 161 - 180. p.Kr.), koji je govorio: "Ljubi rod ljudski, slijedi Božanstvo".

U epikureizmu su se isticala kod Rimljana najviše dva pjesnika: Kar (Lucretius Carus) (95. do 55. pr.Kr.) i Horacij (Horatius Flaccus - 65. do 8. pr.Kr.). Horacij je u svojim odama i drugim spisima pokazivao želju za bezobzirnim uživanjem ne bojeći se ni Boga ni vječnosti.

Uz skepticizam pristao je već spomenuti Sextus Empiricus. Osim toga bilo je među Rimljanima filozofa, koji nijesu niti izgradili niti usvojili koji posebni filozofski sustav, nego su bez posebnih dokaza birali iz svake filozofije ono, što im se je činilo boljim. Takvi su se filozofi zvali eklektici. Zato je eklekticizam poprimio kasnije značenje površnosti.

Među eklektike spadao je također slavni rimski govornik Marko Tulije Ciceron (106. do 43. pr.Kr.). On se je, kao što u politici tako i u filozofiji, priklanjao sad ovamo sad onamo: Platonu, Aristotelu, skepticima i osobito stoicima, samo Epikura i njegovu nasladu je mrzio. Za metafiziku nije mnogo mario. Ipak je držao da svijetom upravlja Bog i da je duša besmrtna. Više se je zanimao za ćudoredna i praktična pitanja.

Ciceron je napisao više filozofskih knjiga. Među njima se ističe knjiga "De officiis", gdje govori o ćudorednom dobru (de bono honesto) i o korisnom dobru (de bono utili) te dokazuje da ta dva dobra ne mogu doći u konflikt, ako nema pogreške u prosuđivanju. Borio se je za ćudoređe. Mnogo je pisao, ali nije bio samostalan u filozofiji. Prigovara mu se, da je u mnogo rijeći premalo rekao. Ipak je preveo na latinski mnoge izraze te je nastojao proširiti među Rimljanima filozofiju.

Ciceronov prijatelj i sumišljenik ne samo u politici nego i u filozofiji bio je Varon (Marcus Terentius Varro - 116. do 27. pr. Kr.), koji je također gojio filozofiju u latinskom jeziku, ali nije bio u njoj tako važan kao Ciceron. I on je priznavao jednoga Boga, ali je smatrao, da je Bog duša svijeta.

Sa Ciceronom i Varonom, mogli bismo reći, počinje i svršava rimsko-helenistička filozofija.

16. NEOPLATONIZAM

Kad su nastale u Rimu pod carevima teške diktatorske prilike, počelo se je općenito tražiti spasenje u religiji. Nekoji su tražili izlaz u Pitagorinom dualizmu duha i tijela i u njegovu ćudoređu. To je bio pokret mladih pitagorovaca.

Međutim su nekoji židovski učenjaci među onima koji su se sa svih strana svijeta okupljali u znamenitoj školi u Aleksandriji, pokušali dovesti u sklad grčku, naročito Platonovu filozofiju sa Božanskom naukom koju je Bog objavio u Sv. Pismu Staroga Zavjeta. Slično nastojanje, da se dovede filozofija u sklad

s vjerom, pojavilo se je kasnije kod svetih Otaca i u srednjem vijeku kod arapskih i naročito kod kršćanskih filozofa (skolastika).

I. Među spomenutim aleksandrijskim židovskim učenjacima isticao se je najviše FILON ALEKSANDRINAC (oko 25. prije do 50. poslije Kr.). Bio je oduševljen za svoju vjeru i ljubitelj svoga naroda. Već kao mladić pisao je (u grčkom jeziku) o vječnosti svijeta, o Providnosti i slobodi pravednih ljudi, a poslije o Genezi i ostalim dijelovima Pentateuha. Napisao je također više apologetskih i historijskih knjiga o židovskom narodu i njegovoj vjeri. Njegova su djela malne sva sačuvana. Trudio se je da pokaže potpuni sklad između židovske vjere i filozofije. Razlikovao je u Sv. Pismu jedan površni smisao, razumljiv za svakoga, i drugi dublji, shvatljiv samo za mudrace. Takva se je misao pojavila kasnije i u arapskoj filozofiji obzirom na Koran. Boga je držao Filon za uzvišeno, nad sve savršeno biće koje po svojoj providnosti dobrohotno upravlja čitavim svijetom. Tumačeći Aristotela je i on mislio da je materija od uvijek, a od nje da je sve stvoreno. Platonove ideje (razumski svijet pralikova tj. bistava stvari) pomišljao je kao djelotvorne i osobne snage — kao duhove (anđele), pomoćnike Božje u stvaranju i uzdržavanju svijeta, posrednike između Boga i ljudi i drugih zemaljskih bića. Najvažniji među njima bio je po njegovu mišljenju arkanđeo ili "Logos" koji je Božanska mudrost, um, što proizlazi iz Boga te je njegova stvaralačka snaga. Učenjak Zeller je dokazao, da je sv. Ivan u evanđelju shvaćao "Logos" u drukčijem smislu. Tijelo je držao Filon kao grob duše u kojoj je velika opreka između višeg i nižeg dijela. Da se oslobodimo sklonosti tog nižeg dijela, potrebna je askeza, vježba u raznim krepostima, ali ta nije moguća bez milosti (pomoći) Božje. U tomu se razlikuje Filon od svih drugih grčkih filozofa, jer oni nijesu nikada spominjali potrebu milosti. Vrhunac naše sreće, kaže Filon, bit će poslije smrti u savršenom promatranju Boga, a na ovom svijetu moguće je doći do toga samo iznimno — u ekstazi.

II Ta se je primjena Platonove nauke razvila u novoplatonizam, što ga je kasnije usavršio i složio u sustav PLOTIN, iz Likopola u Egiptu (203. do 269. ili 270. poslije Kr.), jedan od najznamenitijih filozofa. Bio je odgojen u kršćanskoj obitelji, ali je poslije ostavio kršćanstvo misleći, da samo obnovljena filozofija može spasiti rimsko carstvo od moralnog pada i time također od propasti. Filozofiju je počeo učiti tek u 28. godini života, kad je došao u Aleksandriju gdje je poslije imao slavnih učenika među kojima je bio i kršćanski egzegeta Origenes. Kasnije je došao u Rim gdje je vodio svoju novoplatonsku školu 25 godina. Među njegovim učenicima bili su ondje također mnogi ugledni senatori, dapače je i sam car Galijen dolazio sa svojom ženom slušati njegova predavanja. Tek kad mu je bilo 50 godina, uspjelo je njegovim učenicima nagovoriti ga da napiše rasprave iz svih područja filozofije. Napisao je 54 rasprave koje se odlikuju sjajnim stilom i živim oduševljenjem. Objavio ih je Plotinov učenik Porfirije uz opis njegova života.

Plotin je u tumačenju spoznaje, kao što i u ostalim pitanjima, slijedio Platona, ali je nadodao da se duša može u ekstazi izvanredno i potpuno sjediniti s Bogom. Boga je smatrao, kao i Filon, neizrecivo savršenim bićem koje je u sebi i po svijesti jedinstveno, ali u djelovanju mnogostruko te dijeli od

svoje dobrote svim drugim bićima i svima je posljednja svrha. Za sva bića kaže slikovito da potječu od Boga kao voda iz izvora, drvo iz korjena, svijetlo iz sunca. Na temelju toga je nastalo opće mišljenje da Plotin naučava emanaciju svijeta iz Boga u panteističkom smislu. Ipak nekoji učenjaci, kao npr. Arnou, Rodier, Meyer i Praechter, tvrde, da njegova nauka nije panteistička. Iz Boga, kaže Plotin, proizlazi Duh (νοῦς) koji pomišlja svijet idejno, a iz njega potječe duša svijeta (o kojoj je govorio i Platon), okrenuta jednim dijelom prema Duhu, a drugim prema materiji kao njezina narav (fysis). Materija je substrat (podloga, materia prima), a bistva (kao vječne zamisli, logoi) jesu utisnuta u materiju te su razlog (temelj) svih bića — kao sjeme, iz kojega nužno raste stablo (npr. Bog je prije znao što je čovjek, konj, stablo, kamen itd. pa je te i druge ideje ostvario u materiji). Zato je vidljivi (tjelesni) svijet slika nevidljivog. Stoga je sve udešeno prema razumu, u međusobnom skladu i pod uplivom Božje Providnosti (kako tvrdi to i Platon). Među vidljivim bićima zauzima prvo mjesto čovjek, sastavljen po vječnoj zamisli od materije i najsavršenije forme — duše koja je u tijelu kao u zatvoru te se seli i napokon vraća k Bogu od kojega je i došla. Uzrok seljenja je oholost: želja duše da postane samostalna, i veća cijena materijalnog negoli razumnog svijeta. Da se duša očisti, mora gojiti krepost koja je jedina prava sreća na ovom svijetu, dok blaženstvo dolazi tek na drugom svijetu u gledanju Boga. Poganske bogove smatrao je Plotin samo imenima jednog pravog Boga i njegovim stvorovima. Bogu od kojega sve dolazi i kojemu se sve vraća služio je Plotin srcem i dušom. On je mnogo djelovao na nauku sv. Augustina i preko njega na Tomu Akvinskoga.

• • •

III Premda nije Plotin pisao ništa proti kršćanstvu nego samo proti gnosticizmu, ipak je njegov učenik Porfirije napisao "15 knjiga protiv kršćana". To djelo nije bilo filozofsko, ali uza sve to služilo je poganima kao oružje proti kršćanima.

Porfirijev učenik JAMBLIH (umro oko 330. poslije Kr.), porijeklom Sirac, spojio je novoplatonsku filozofiju sa poganskim vjerovanjem u bogove, duhove, đavle (demone). Otada se je neoplatonska filozofija često utjecala spiritizmu i okultizmu.

Pristaša takve filozofije bio je i car JULIJAN APOSTATA. On je htio obnoviti poganstvo. Mislio je da će uništiti kršćansku vjeru, ako zatvori kršćanima put k poganskoj naobrazbi. Zato je kršćanskim govornicima zabranio da se služe poganskom literaturom. Ali kad je bio smrtno ranjen u ratu proti Perzijancima, uvidio je da je s njime propalo obaranje kršćanstva te je uskliknuo: "Pobijedio si Galilejče!"

Posljednji veći filozof neoplatonske škole bio je PROKLO (410. do 485). Odlikovao se je velikom oštrinom uma, ali je uza sve to spajao s filozofijom pogansko praznovjerje i okultizam.

Premda je neoplatonska škola bila puna protukršćanskog duha, ipak su mnogi njezini pristaše prešli na kršćansku vjeru — kao npr. Sinesije iz Kirene koji je postao kasnije biskup u Ptolemaidi, zatim ugledni Marius Victorinus Afer koji je svojim spisima širio među latinskim narodima poznavanje novoplatonske filozofije, i Makrobije (oko g. 400). Neoplatonska filozofija djelovala je također na filozofiju najvećeg crkvenog Oca Sv. Augustina.

G. 529. zatvorio je car Justinijan atensku školu, koja je nakon smrti Aristotela kroz 850 godina više hirala nego živjela. Kao što tama pred suncem, tako je poganstvo sa svojim pogreškama u tada poznatom svijetu izginulo pred jasnom i Božanskom naukom Isusa Krista.

14. POJAVA KRŠĆANSKE FILOZOFIJE

Prema koncu staroga vijeka pojavila se je vjersko-filozofska struja, najmoćnija od svih što ih je ikada svijet vidio. To je bilo kršćanstvo. U starom poganskom vijeku pobjeđivala je filozofija vjeru, a u kršćanstvu si je vjera podvrgla filozofiju, jer je ta postala "ancilla theologiae", ali tu je bila i vjera i filozofija u takvom skladu i tako lijepa, jasna i sigurna, da je najprije osvojila obitelj, zatim državu, a onda čitav tada poznati svijet.

Za kršćanstvo je bilo sve pripravljeno već u malenom narodu Izraelskom, koji se je usred poganskih naroda na čudesni način očuvao u vjeri u jednoga Boga. Oslanjao se je na svoje Sveto Pismo, usmenu predaju, proroke i obrede.

A onda je došao Isus, svet, bez pogreške, čudotvorac, Sin Božji koji je zapanjio svijet jasnoćom svoje nauke te je rješavao sigurno najteža filozofska, ćudoredna i socijalna pitanja i to vjerom u jednoga Boga, duhovnog, presvetog i svemogućeg, predobrog Oca svih ljudi, stvoritelja svijeta, ljudi i svega; vjerom u neumrljivost duše i u vječni život i ljubavlju prema Bogu i ljudima.

Za pobjedu kršćanstva spremalo je tlo također s jedne strane vjersko i ćudoredno rasulo u poganskom svijetu, a s druge strane Sokratova, Platonova i Aristotelova filozofija.

Za širenje kršćanstva stekao je najviše zasluga naobraženi Sv. Pavao iz Tarsa u Maloj Aziji. Rodio se je približno u isto vrijeme kao Isus. Svoje poslanice pisao je u grčkom jeziku.

Ispočetka se naobraženiji kršćani nijesu brinuli za filozofiju, ali kad su nastale razne sekte i klevete, pa je trebalo dokazivati i raščistiti pojmove, nastojali su i oni upoznati i upotrebiti filozofiju da obrane svoj kršćanski nazor o svijetu i životu. Tako se je od prvih vjekova kršćanstva do 8. stoljeća razvijala patristika, a poslije skolastika.

15. PATRISTIČKA FILOZOFIJA

Kad su u prvo doba kršćanstva počele poganske vlasti progoniti kršćane, počeli su ih tada u spisima napadati kao praznovjernu sektu razni pogani, osobito naobraženi Grci. Tada su ustali na obranu učeni Oci apologete dokazujući, da je i sama poganska filozofija, naročito Platonova, došla do spoznaje glavnih kršćanskih istina. Također u onim spisima koji nijesu bili polemični, upotrebljavali su crkveni Oci i drugi kršćanski pisci prvih vjekova filozofiju za razjašnjenje objavljenih istina, naročito o Bogu i Božjoj Providnosti, o duši i njezinoj besmrtnosti, o svrsi čovjeka, o slobodi volje, o vremenitoj i vječnoj nagradi i kazni. Mnogi su od njih stekli duboku filozofsku naobrazbu u nekršćanskim školama u Rimu, Ateni, Aleksandriji i drugdje. Nu i u kršćanskim tzv. katehetskim školama (npr. u Aleksandriji) predavala se je filozofija.

I. G r č k i k r š ć a n s k i f i l o z o f i

Od onih koji su pisali u grčkom jeziku odlikovao se je među prvima papa KLEMENT RIMSKI (+ oko g. 100.). U svojoj poslanici buntovnim Korinćanima iznio je mnogo dubokih filozofskih misli o Bogu i njegovoj Providnosti.

Još više su se služili filozofijom kršćanski pisci ("apologete") drugoga i trećega stoljeća u obrani vjere. Među njima se je u prvom redu isticao Sv. JUSTIN (umro 166.), nazvan "filozof", i njegov učenik TACIJAN (+ oko 170.), zatim ATENAGORA(+oko 180.), Sv. TEOFIL iz Antiohije i Sv. IRENEJ (+ 202.) koji je pobijao gnostike.

KLEMENT ALEKSANDRIJSKI (+ 216.) bio je prije poganin, a onda je prešao na kršćanstvo. Poznavao je vrlo dobro grčku filozofiju te je dokazivao da ona vodi k Isusu.

ORIGEN (+ 255.), rektor i učitelj slavne katehetske škole u Aleksandriji, bio je ne samo učeni teolog nego i filozof. Premda je zapao u razne pogreške te je bio pod uplivom neoplatonizma, ipak spada među znamenite učenjake. Naročito je važna njegova rasprava o problemu zla.

Također EUZEBIJE iz Cezareje (+ 340.) spada među svjetske učenjake. Najviše se je proslavio time što je napisao crkvenu povijest prvih stoljeća. U njegovim djelima nalazimo također mnogo dragocjenih filozofskih misli i podataka iz povijesti filozofije.

Sv. ĆIRIL JERUZALEMSKI (+ 386.), biskup grada Bostre, TITO (+ 370.) i Aleksandrijski patrijarh ATANAZIJE (+ 373.) služili su se u svojim teološkim spisima također filozofskim dokazima.

U raspravama o Bogu i njegovim svojstvima isticala su se najviše teološki, ali i filozofski, tri biskupa u Kapadociji: Sv. BAZILIJE VELIKI (+ 379.), njegov prijatelj Sv. GRGUR NAZIJANSKI (+ 390.) i brat Bazilijev Sv. GRGUR NISENSKI (+ 394.).

Krasnim filozofskim mislima, dotično raspravama, odlikovali su se također: carigradski biskup i patrijarh Sv. IVAN HRIZOSTOM (+ 407.), divan svetac i silni govornik, zatim aleksandrijski patrijarh Sv. ĆIRIL ALEKSANDRIJSKI (+ 444.), TEODORET (+ 453.) i njihov suvremenik NEMESIJE, koji je divno pisao osobito o Božjoj Providnosti u svojem izvrsnom filozofskom djelu "O ljudskoj naravi".

Najviše se je odlikovao u istočnoj crkvi posljednji crkveni Otac Sv. IVAN IZ DAMASKA (+ oko g. 754.). Bio je velik kao teolog, filozof i pjesnik. U svojem glavnom djelu "Πηγὴ γνώσεως" (Izvor spoznaje) povezao je teologiju i filozofiju u jednu skladnu cjelinu, sličnu kasnijoj Sumi Sv. Tome Akvinskog.

II. L a t i n s k i k r š ć a n s k i f i l o z o f i

Prvi pisac kao "Otac crkvenog latinskog jezika", koji je branio kršćansku vjeru oduševljeno i duhovito, bio je TERTULIJAN (oko 150. - 223.). Također filozofskim dokazima branio je postojanje Boga, stvoritelja i upravitelja svijeta, i njegova svojstva i to osobito u svojem glavnom djelu "Apologeticus adversus gentes pro Christianis". U knjizi "De testimonio animae" dokazivao je uskrsnuće tijela i prema tomu besmrtnost ljudske duše.

Možda još stariji od Tertulijana bio je MINUCIJE FELIX (živio oko g. 200.), koji je filozofski raspravljao o Bogu i

njegovu odnosu prema ljudima u svojem djelu "Octavius". Ljepotom prikazivanja nadvisio je sve poganske suvremene pisce.

Posebice su se isticala dva poganska preobraćenika — učeni učitelji govorništva u Africi: ARNOBIJE (+ 327.) i LAKTANCIJE (+ oko 340.). Prvi je napisao opširno djelo "Adversus nationes" u 7 knjiga, a drugi "Divinarum institutionum libri septem".

Divnih misli o Bogu, Božjim osobama i o Isusu napisao je učeni i mnogo progonjeni govornik, filozof i teolog Sv.HILARIJE iz Poitiersa (Poatièa) (+ oko 367.).

Najuplivniji na kršćanskom Zapadu bio je učen govornik i filozof Sv. AMBROZIJE, biskup u Milanu (oko 340. do 397.).U obrani vjere prikazao je divnom govorničkom vještinom mnoge istine, poznate već starim filozofima.

Isto je tako poznat i slavni Sv. JERONIM (340.- 420.), tumač Sv. Pisma i asket. U njegovim spisima nalazimo također mnogo filozofskih misli, naročito o Božjoj Providnosti i njezinim putevima.

U 5. i 6. stoljeću bilo je i drugih kršćanskih pisaca,koji su se odlikovali također dubokim filozofskim mislima, premda se izričito nijesu bavili filozofijom. Među njima su poznati u 5. stoljeću papa Sv. LEON VELIKI, KASIJAN, Sv. PROSPER AKVITANSKI, biskup Sv. FULGENCIJ i Sv. SALVIJAN. Kao filozofski pisac i povjesničar filozofije isticao se je KASIODOR (+ 550.). Velik upliv na razvitak kršćanske filozofije imao je znameniti papa Sv. GRGUR VELIKI (+ 604.).

Ali sve spomenute grčke i latinske kršćanske pisce nadvisio je najveći crkveni Otac i genij kao filozof i teolog Sv.Augustin.

16. SV. AUGUSTIN (354.- 430.)

Rodio se je u Tagasti (u sjev. Africi). Otac mu je bio poganin koji se je obratio tek prije smrti, a majka kršćanka Sv. Monika. Ona ga je od djetinstva odgajala u kršćanskoj vjeri, premda još nije bio kršten. Nakon što je svršio visoku školu u Kartagi, preselio se je g. 383. u Rim, a godinu dana kasnije u Milan, gdje je dobio mjesto profesora govorništva. Njegova majka koja je došla s njime nagovorila ga je da sluša propovijedi ondješnjeg biskupa Sv. Ambrozija i da ga privatno posjećuje. Prije je on tražio istinu za koju ga je oduševila Ciceronova knjiga "Hortensius", ali je nije mogao odmah naći. Kroz 9 godina pristajao je uz sektu manihejaca, ali ga njihova vjera u dva vrhovna principa dobra i zla nije mogla zadovoljiti pa se je odvratio od nje. Misleći da nije moguće sigurno spoznati istinu, pridružio se je skepticizmu Nove Akademije, ali ni to ga nije moglo zadovoljiti. Istini se je približio proučavanjem platonskih filozofa, osobito Plotina, a čitanjem Sv. Pisma i poslije slušanjem Sv. Ambrozija upoznao je ljepotu i uzvišenost kršćanske vjere. Milošću Božjom oslobodio se je također robovanja tjelesnim strastima koje su mu mnogo smetale.Tako se je dao krstiti od Sv. Ambrozija na Uskrs g. 387. te je napokon našao nutarnji mir. Svoju duševnu borbu opisao je u knjizi "Confessiones" (Ispovijesti), tako divno i psihološki da ga u tomu nije još nitko dostigao. Učenjak Grabmann kaže da u čitavoj svjetskoj književnosti ne čini nijedan drugi životopis tako duboki dojam.

Nakon što se je odrekao svoje službe, vratio se je Sv.Augustin u Rim, a poslije (g. 388) u svoj rodni kraj. Putem mu je već u Ostiji umrla majka sva sretna i blažena. Kod svoje kuće u Tagasti živio je tri godine u molitvi i studiju, a onda je bio posvećen za svećenika i poslije za biskupa. U Hiponu je upravljao biskupijom kroz 34 godine. Umro je u žalosti usred opsade Vandala, koji su opustošili Sjev. Afriku i uništili u njoj bujno kršćanstvo s nekoliko stotina biskupija. Ali oni nijesu uništili Augustinove knjige koje već 1500 godina svijetle čitavom kršćanskom svijetu i drugima.

Djela Sv. Augustina obuhvataju 16 velikih svezaka. Krasnim latinskim jezikom, dubokoumno i čuvstveno je napisao mnoge filozofske, apologetske, polemične, egzegetske i izričito teološke knjige — kao npr.: De libero arbitrio, De civitate Dei, već spomenute Confessiones, De immortalitate animae, De natura et gratia, De Trinitate.

Sv. Augustin je u svojoj filozofiji cijenio više Platona negoli Aristotela koji je tek kasnije bio više proučavan.Razlog je u tomu, što Platonova nauka ima više sličnosti s kršćanstvom. Prihvaćao je njegove tvrdnje o vječnim nepromjenljivim idejama, ali im nije priznao postojanje u idejnom svijetu nego u Božjem razumu. O Plotinu i drugim neoplatonistima kaže da je prema njima Bog "causa subsistendi, ratio intelligendi, ordo vivendi" (uzrok postojanja, razlog shvaćanja, red življenja). Proti skepticima je dokazivao, da se istina može sigurno spoznati,ali za spoznaju vječnih i nepromjenljivih istina držao je kao i Plotin da je potrebno Božje rasvjetljenje naše duše. — O tjelesnim bićima tvrdio je, da su sastavljena od materije i forme i da je Bog stvorio svijet najedanput. Glede pripovijedanja Geneze o redu stvaranja govorio je da ga treba tumačiti logički, a ne vremenski. O biljkama i životinjama je pisao da je Bog stavio u njih prve klice ("rationes seminales") tj. nutarnje zakone po kojima su se dalje razvijale svaka prema svojoj vrsti. Premda je Aristotel najbolje razjasnio pojam vremena, ipak je sv. Augustin rastumačio razliku između vremena i vječnosti bolje od njega. Pisao je da je vrijeme mjera gibanja, a u vječnosti nema gibanja (promjena). Mnogo pažnje posvetio je promatranju reda u svijetu. Bog je sve tako stvorio da svaka stvar ima svoje mjesto, mjeru, oblik, neki sklad i svoju zadaću. Providnost Božja vodi svako biće, a osobito čovjeka k svrsi, koja mu je određena prema njegovoj naravi. Za dušu je tvrdio, da je duhovna supstancija, po pamćenju, razumu i volji slična Sv. Trojstvu, a inače po svojoj naravi da je kršćanska tj. da njezina narav odgovara duhu kršćanstva (anima naturaliter christiana). Sudbina duše poslije smrti odvisna je od toga kako se je u ovom svijetu služila svojom slobodom i Božjom milosti. Zloraba slobode je izvor moralnog zla koje je inače pomanjkanje dobra.Najveća je sloboda služiti Bogu,i u tomu je spas čovjeka. Svrha je čovjeka posjedovanje samoga Boga. "Ti si nas" — kaže u Ispovijestima— "stvorio za se, i nemirno je naše srce, dok u tebi ne počine, o Gospodine". — Kad spominje "civitatem Dei" (ili "civitatem coelestem") i "civitatem terrenam", misli na društvo bogoljubnih i društvo zlih. — Između raznih dokaza o postojanju Boga sviđao mu se je najviše onaj, prema kojemu,kad čovjek spoznaje vječne, nepromjenljive, nužne istine, mora također postojati vječna, nepromjenljiva i nužna istina tj. Bog. — Obitelj je smatrao rasadištem države, pa je zato i tvrdio, da mora država

poštivati prava obitelji, ako neće da propadne.

Augustinov upliv traje kroz čitav srednji vijek te prelazi u novi vijek. Koji hoće da pretresu vjerski problem, moraju se uvijek vraćati k njemu. On je ličnost, kakvih je malo. On stoji nad stoljećima, koja iz njega crpe i po njemu se orijentiraju o vječnim zadaćama. Bio je nazvan "lux doctorum".

17. POSLIJE SV. AUGUSTINA

Nakon smrti sv. Augustina bilo je još učenih muževa, koji su skrbjeli da u novim teškim prilikama zajedno s rimskim carstvom ne propadne također stara kultura. Zato su oni u posljednja dva stoljeća staroga vijeka manje pisali nova djela, a više su u posebnim enciklopedijama sakupljali staro znanje da bi ga pružili novim narodima koji su provalili na zapad.

Među tim je muževima vrijedan spomena DIONIZIJ AEROPAGITA prvi atenski biskup, ili točnije onaj koji je pisao pod tim imenom (Pseudo-Dionizije). Ti su spisi bili u srednjem vijeku mnogo uvažavani.

Za prosvjetu Vandala djelovao je Martianus Capella, koji nije bio kršćanin. Oko god. 430. prikazao je tzv. "sedam umjetnosti" pod naslovom "De nuptiis Mercurii et Philologiae".

Kod Istočnih Gota djelovao je Cassiodorus (+ oko 570.) koji je uvidio da bez poznavanja stare filozofije nije moguće stvoriti znanstvenu teologiju pa je napisao djelo "Institutiones divinarum saecularium lectionum". Njegova misao, da se prosvjeta staroga vijeka spoji s kršćanskom teologijom, postala je temelj školama i naučnom radu srednjega vijeka.

Kod Zapadnih Gota djelovao je (oko g. 600.) ISIDOR HISPALENSIS kojega je djelo "Origines" ili "Etymologiae" bilo također kompendij tadanjega znanja.

Slično je na temelju Izidorovih spisa radio među Anglosasima sv. BEDA VENERABILIS (+ 735) koji je napisao mnogo filozofskih, povjesnih, teoloških i egzegetskih djela.

Nu na razvitak sredovječnog filozofskog i teološkog mišljenja djelovao je — izuzevši sv. Augustina — najviše Boecije.

18. BOECIJE (+ 525)

Potjecao je iz rimskog plemena Anicia. Bio je samostalan filozof s velikom naobrazbom u filozofiji i teologiji i možda najbolji poznavalac grčke filozofije u patrističko doba. Već u tridesetoj godini postao je konzul kralja Teodorika, ali poslije je zbog krive optužbe o uroti bio zatvoren i pogubljen. U tamnici je razmišljao o Božjoj Providnosti te je napisao o njoj divno djelo pod naslovom "De consolatione philosophiae". Osim toga je preveo Aristotelovu logiku i napisao druga razna teološka i filozofska djela, koja su bila u prvo doba skolastike veoma dragocjena za učenje, dotično za upoznavanje Aristotelove filozofije. Prema primjeru sv. Augustina nastojao je razjasniti i dokazati vjerske istine razumnim dokazima.

U noetici je Boecije stekao veliku zaslugu time što je počeo analitičke sudove (u kojima je predikat sadržan već u pojmu subjekta npr. dva više dva je četiri) razlikovati od sintetičkih sudova, gdje predikat nije uključen u subjektu (npr. voda teče nizbrdo). U metafizici je raspravljao o razlici izme-

đu bića i bivanja (ens i esse) te je došao do zaključka da svako biće ima svoju dobrotu (savršenstvo) kao i svoje bivanje samo od Boga i da je zato samo "prvo dobro" (Bog) samo od sebe, a svako je drugo dobro poteklo od njega. Boecije je podao definiciju osobe ("naturae rationalis individua substantia") te je tvrdio, da su u Kristu dvije naravi, a samo jedna osoba. Znamenita je također njegova definicija vječnosti ("interminabilis vitae tota simul et perfecta possessio"). U djelu "De consolatione philosophiae" raspravlja o Božjoj Providnosti ljepše od samoga Platona. Najprije je postavio pitanje: kako se mogu složiti tolika zla s Božjom Providnosti? Zatim je razložio da je prava sreća samo u čovječjoj nutarnjosti, jer je slična onoj Božjoj. Njegove su riječi: "Srećnog li ljudskog roda, ako vašim dušama upravlja ljubav, koja vlada nebom". U trećoj knjizi piše da je Bog svrha svih stvari i jedini izvor istinite sreće. Njegovu je definiciju o blaženstvu kao stanju koje je savršeno sticanje svih dobara u Bogu, prihvatila kršćanska filozofija. Sve što Bog radi ima samo tu zadaću da nas dovede do posjedovanja njega samoga. U četvrtoj knjizi ističe dobrotu i mudrost Božje Providnosti te tvrdi da su "dobri uvijek silni, a zli uvijek zabačeni i slabi". U petoj knjizi rješavao je razna pitanja, skopčana s Božjom Providnosti (kao što je slučaj slobodna volja) te kaže da su zli koji služe opačinama na neki način dragovoljni robovi, pa zato treba bježati od zlih djela i dizati ponizne molitve prema nebu.

Boecije je bio jedan od najgenijalnijih filozofa. Nazivali su ga "posljednjim Rimljaninom i prvim skolastikom".

B) FILOZOFIJA SREDNJEGA VIJEKA

1. SKOLASTIKA

Za narode u rimskom carstvu bilo je najvažnije pitanje kako da uzdrže svoj goli život pred seobom i provalom surovih naroda — Vandala, Sveva, Alana, Huna, Langobarda itd. U toj buri naroda propadale su stare škole, rukopisi i kultura uopće. Stara civilizacija — kaže Windelband (u svojoj "Povijesti filozofije" na početku III dijela) — "bila je tako u sebi rastrgana, njezina životna snaga tako slomljena da se je činila nesposobnom da u svoju školu uzme surove pobjednike. Tako bi bile tekovine grčkog duha nepovratno predane propasti, kad ne bi bila tada u slomu staroga svijeta ojačala jedna nova duhovna moć kojoj su se poklonili sinovi sjevera i koja je znala čvrstom rukom spasiti i prenijeti dobra kulture kroz vjekove opadanja u budućnost. Ta je moć bila Kršćanska crkva".

Kod toga su imali posebnu zaslugu redovnici, jer su oni u svojim samostanima čuvali i prepisivali stare rukopise i poučavali u novim školama, koje su se počele ustanavljati.

Za početak škola u srednjem vijeku imao je u zapadnoj Evropi najviše zasluga Karlo Veliki (768.- 814.) koji je naredio da se uvedu kod raznih samostana, kod biskupskih sjedišta i na njegovu dvoru. Prvi mu je suradnik kao organizator školstva bio njegov ministar prosvjete Alkuin, rođen i naobražen u Engleskoj, gdje su tada već djelovale veoma dobre škole. Isto tako je za uređenje školstva u franačkom carstvu učinio mnogo Rabanus Maurus koji je umro g. 856. kao nadbiskup u Mainzu.

U školama, koje je uveo Karlo Veliki, učilo se je u dva dijela: 1) trivium (gramatika, retorika, dijalektika ili logika), 2) quadrivium (aritmetika, geometrija, astronomija i glazba). Osim tih temeljnih predmeta učile su se prirodne nauke, povijest, medicina, teologija i crkveno pravo. Već je Alkuin uveo i filozofiju. Nastavni je jezik bio posvuda latinski, tada međunarodni jezik. Kao školski tekstovi služila su nekoja djela Aristotela, Platona, Porfirija, Cicerona, Sv. Augustina, Dionizija, Boecija, Kassiodora, Izidora, Euclida (geometrija), Sv. Bede Časnoga, raznih sv. Otaca, osobito Pseudo-Dionizija Aeropagite i knjige koje su napisali Scotus Eriugena i mnogi drugi. Djela, pisana u grčkom jeziku, dobila su dosta rano (u srednjem vijeku) latinske prijevode. Svi smjerovi stare grčke filozofije dolazili su do izražaja, iako ne u isto vrijeme i u jednakoj mjeri. Na sve je kod učenja djelovala vjera. Pomoću nje nijesu kod tolikih i tako različitih djela zašli u kaos, nego su znali naći i sačuvati u nauci jedinstvo.

U prvim su školama poučavali jedino redovnici, koji su se po svojem zvanju počeli nazivati školnici ili u latinskom jeziku skolastici. U prvo "patrističko" doba učili su pojedinci neodvisno jedan od drugoga, ali poslije, kad se je crkvena nauka ustalila u dogmama, stvorio se je jedinstveni skolastički sistem koji je filozofiji dodijelio posebnu svrhu da kao "ancilla theologiae" razjašnjuje za teologiju pojmove te dokazuje, da između teologije i znanosti nema i ne može biti opreke. Skolastika se je razvijala od IX stoljeća dalje, kad je Aristotelova nauka postala temeljem skolastične filozofije.

Nu skolastika je bila jedinstveni filozofski sustav samo u Zapadnoj Evropi, jer se je već na početku srednjega vijeka razvijala filozofija također na Istoku kod kršćanskih Bizantinaca i još više kod muslimanskih Arapa i kod Židova koji su prije upoznali djela grčkih filozofa, naročito Aristotela. Dapače su oni svojim filozofskim djelima i prijevodima mnogo doprinijeli za učenje Aristotelove nauke u skolastičnoj filozofiji, koja se je poslije uzdigla do nezapamćene visine. Njezino odgajanje sadanjega društva na zapadu trajalo je tisuću godina.

Skolastična je filozofija ona koja se je učila u školama, a Katolička ju je crkva odobravala, jer se je slagala s kršćanskom naukom te je zato dobila časni naslov "ancilla theologiae".

Vrela za poznavanje skolastične filozofije jesu filozofska djela srednjega vijeka, od kojih su još mnoga neobjavljena.

U razvoju te filozofije razlikujemo tri dijela: 1. doba priprave (od 7. do 12. stoljeća), 2. doba stvaranja velikih sistema (13. stoljeće) i 3. doba traženja nove filozofije (14. i 15. stoljeće).

Kao što je iz stare filozofije nastao novoplatonizam i njegovo približanje (pojedinaca) k Bogu, tako je također iz učenja skolastike postajala jednako važna i raširena mistika sa ciljem praktičnog približavanja Bogu (pobožnost). Najprije je sve više dobivala na ugledu Augustinova filozofija, a poslije je(oko g. 1200.) arapska filozofija pružila kršćanskom zapadu cijeli sistem Aristotela te je time dala poticaj za novo učenje i istraživanje.

2. BORBA OKO UNIVERZALNIH POJMOVA

I. R a z n a m i š l j e n j a

Već je među prvim skolasticima nastala borba glede toga kako da se shvati ono što odgovara univerzalnim pojmovima tj. rodovima i vrstama (kao što su npr. biće, životinja, konj, hrast, željezo). Pojmovima su se bavili već Sokrat, Platon, Aristotel i neoplatonisti. Povod za prepirku dale su skolasticima riječi Plotinovog učenika Porfirija na početku djela Eisagogè:"Neću se upuštati u pitanje, jesu li rodovi i vrste u stvarima ili postoje u samim razumskim pojmovima, i ako su u stvarima, da li su tjelesna ili duhovna bića". To je spominjao i Boecije, koji se je također pitao: da li su rodovi i vrste neka stvar ili samo neka riječ?

Kao što su neoplatonisti pod uplivom Platona mislili da su ideje (univerzalni pojmovi) stvaralačke snage, tako su i neki skolastici držali da su rodovi i vrste stvari koje djeluju — npr. da rod živih bića kao takav podržava i razvija konjsku, lavovsku vrstu itd., a konjska vrsta da podržava sve pojedine konje, lavovska lavove itd. Tako su logične razlike, koje su proučavali Sokrat i Aristotel, pomišljali kao stvarne razlike. Dapače su mislili da koliko je koji rod logički viši, toliko da je viši ili jači i po svojem bivanju i djelovanju, kao što je svjetlo kod izvora najjače, a poslije sve više slabi, npr. da rod stvari (koje zajedno sačinjavaju prirodu) djeluje u smjeru stvaranja živih bića i da zato postoji više ili jače nego rod živih bića, a rod živih bića da djeluje i zato postoji više nego pojedine životinjske vrste (npr. više nego konjska vrsta, koja skrbi za

podržavanje i razvijanje pojedinih konja itd.). Pristaše takvog mišljenja o stvarima (de rebus) zvali su se pretjerani realisti (realismus exaggeratus). Njih je sama njihova nauka vodila u logični panteizam, jer najviši rod je biće, a stvarno i osobno biće je Bog, od kojega prema tomu proizlaze sva bića. Tako je i Eriugena pisao, kako ćemo niže vidjeti, da je Bog supstancija svakog bića.

Drugi su opet mislili, da stvarno postoje i djeluju samo pojedini individui, dotično supstancije, a rodovi i vrste da su prazne riječi, dakle da su univerzalni pojmovi samo zajednička imena za slična bića. Pristaše takvog shvaćanja zovu se nominalisti. Među njih spada najprije skolastik Roscelin.

Međutim je Aristotel (i po njemu Toma Akv.) priznavao doduše da stvarno postoje samo pojedine supstancije, ali se ipak ne može reći da vrste i rodovi nijesu ništa, jer je narav rodova ostvarena u vrstama i narav vrsta u pojedincima, a mi tu jednu ili jednaku narav u mnogima (npr. narav ili bistvo čovjeka u svim ljudima) spoznajemo svojim razumom i to apstrakcijom, kad gledamo pojedina bića ili stvari, a svaki pojam koji odgovara takvoj jednoj naravi ili bistvu, zove se univerzalni pojam. Takvo mišljenje zove se "umjereni realizam" (realismus moderatus).

II. S c o t u s E r i u g e n a (810. - 880.)

Johannes Scotus Eriugena bio je prvi skolastik. Mnogi ga zovu "Erigena", ali u spisima srednjega vijeka spominje se uvijek "Eriugena". Rodom je bio iz Irske, gdje je u odličnim školama stekao veliku naobrazbu i izvrsno poznavanje grčkoga jezika. Njega je pozvao franački kralj Karlo Ćelavi u svoju dvorsku školu u Parizu. Ondje je preveo sa grčkoga na latinski jezik Pseudo-Dionizijeve spise. Prijevod nije poslao papi na cenzuru, pa je bio u pogibli da bude kažnjen zbog toga i zbog nekojih krivih nauka, ali ga je spasio kralj. Zbog pogrešaka mu se je prigovaralo i kasnije kad je pisao o predestinaciji. Poslije je napisao djelo "O razdiobi prirode" (De divisione naturae), u kojemu je pisao, da je Bog supstancija svakoga bića. To je djelo bilo više puta osuđeno zbog panteističkih misli, pa je papa Honorije III naredio, da se čitavo spali. Poslije je pisao razne komentare u kojima je opozvao nekoje svoje pogreške. Uza sve to mu se i danas prigovara zbog panteizma. Ali kao što Plotina tako kušaju nekoji i njega opravdati drukčijim tumačenjem. Eriugena je pokušao filozofski rastumačiti čitavu prirodu, ali poslije se je uvidjelo da to nije moguće bez poznavanja Aristotelove filozofije. Obzirom na univerzalne pojmove zastupao je Eriugena pretjerani realizam, a taj ga je, barem djelomično, doveo do panteističkih misli.

III M a n j e v a ž n i s k o l a s t i c i

U vrijeme Eriugena nije bilo većih filozofa. Nekoji su pristajali uz njega — npr. Heinrich d'Auxerre (+ 876.) i Remigije d'Auxerre (+ 908.). Već spomenuti Rabanus Maurus i njegovi učenici pisali su više u Aristotelovu duhu.

U X stoljeću bio je na glasu kao veliki učenjak papa Silvestar II (+ 1003.). On je poznavao razne znanosti i filozofiju

te je pisao, ali ipak se kao filozof nije isticao.

ODO IZ TOURNAIA (Turnèja) (+ 1113.) zastupao je također pretjerani realizam — tako da je tvrdio da svi ljudi, počevši od Adama dalje, imaju samo jednu dušu i da su prema tomu svi zajedno jedno ljudsko biće, a u svakom čovjeku da je stvorio Bog samo posebna svojstva zajedničke duše. To je tvrdio najviše zato, što je mislio da će tako najlakše rastumačiti prijelaz istočnog grijeha na sve ljude. Iz toga razloga prihvatili su tada mnogi njegovu teoriju.

IV Roscelin

Roscellinus (koncem 11. stoljeća) je predavao u raznim mjestima sjeverne Francuske. Njegova se djela nijesu sačuvala, ali su drugi sačuvali njegovu nauku. On je bio skrajni nominalist, jer je učio da su opći pojmovi samo riječi ili imena (nomina) za više stvari zajedno. Po njegovoj nauci postoje samo pojedinci (pojedine supstancije), a vrste i rodovi nijesu ništa nego skupine bez ičega zajedničkog, pa prema tomu ljudski rod na zemlji ne postoji kao jedna cjelina ili kao nešto posebno. Tako ni pojedinci — govorio je on — nijesu jedinstvena bića nego samo skup dijelova od kojih su bića sastavljena. Kako ti dijelovi nijesu povezani u jedno, ne mogu se ni dijeliti.Takve su ga misli zavele tako da je tri Božanske Osobe držao trim bogovima. U takve je pogreške zapao zato što se je oslanjao na senzualizam — samo osjetilnu spoznaju kojom se spoznaju samo pojedine stvari, a nije znao za apstrakciju koja vodi do spoznaje zajedničke naravi, a ta je temelj jedinstva i zajedničkih osobina mnogih pojedinaca, naime vrsta i rodova.

Njegova je predavanja slušao također Abelard koji je poslije podvrgao tu nauku kritici.

V Vilim de Champeaux (Šampò)

Zvao se je također Gulielmus Campellensis, a umro je kao biskup g. 1121. Bio je glavni protivnik Roscelina, ali je zapao u protivnu skrajnost — u pretjerani realizam. Učio je, da je svaka vrsta i svaki rod jedno zajedničko biće, a pojedinci (individui), koji sačinjavaju vrstu ili rod, da su akcidenti toga bića.

VI Pravilno rješenje

Abelard je slušao predavanja Vilima de Champeaux kao što i Roscelinija pa je prigovarao Vilimu de Champeaux da bi po njegovoj nauci bilo jedno biće (vrsta ili rod) na raznim mjestima (svagdje, gdje žive pojedinci te vrste ili roda) i da bi takva bića (supstancije) imala često u sebi razne suprotnosti, jer su si pojedinci iste vrste ili roda često protivni u djelovanju (npr. kad se bore među sobom).

Abelard je time što se je protivio potpunom realizmu i nominalizmu, postao središte borbe oko univerzalnih pojmova.On je uvidio da ono što je općenito (npr. "životinja", "konj") ne postoji kao takvo, nego da postoje samo pojedinci, ali ipak u njima mora biti nešto zajedničko što opravdava isti naziv. To zajedničko je jednakost ili sličnost (conformitas) njihove na-

ravi ili svojstva. Mi spoznajemo jednakost u različnim pojedincima, pa zato postoji ona u našem razumu kao pojam, što ga izričemo riječju. Nu i Bog je morao unaprijed poznati sve ono što je stvorio, tj. bistvo ili narav čovjeka, konja, zemlje, željeza itd. Prema tomu universalia kao uzori i praslike postoje najprije u Božjoj spoznaji (ante res), zatim u stvarima kao slično stanje ("status") — (in rebus) i napokon u nama kao pojmovi (post res).

To razjašnjenje nije Abelard nikada prikazao sistematski, nego ga je razvijao polagano u razno vrijeme. Pri tom je upotrebljavao izraze svojih protivnika — realista i nominalista. Zato je bio često krivo shvaćen. Ali napokon se je uvidjelo da se njegovo mišljenje u tomu slaže s onim koje su već prije prihvatili arapski filozofi npr. Avicena (Ibn Sina) prema formuli: Universalia ante multiplicitatem, in multiplicitate, post multiplicitatem — slično formuli: Ante rem, in re, post rem). Takvu su nauku prihvatili također mnogi drugi važni skolastici — npr. Gilbertus Porretanus, Joannes Sarisberiensis, Isaac de Stella, Alanus ab Insulis i napokon također Toma Akv. i Duns Scot. Time je bila završena borba oko univerzalnih pojmova.

3. PROCVAT SKOLASTIKE

I. Sv. A n z e l m o (1033 - 1109)

Skolastičnu je nauku mnogo podigao sv. Anzelmo, rođen u Aosti (u Italiji). Stupio je u samostan u kojemu je kasnije bio opat, a poslije je postao nadbiskup u Canterburyu i primas čitave Engleske. Stajao je u središtu crkvenog, političkog, književnog i znanstvenog života. Napisao je mnogo djela, osobito teoloških — npr. o Duhu Svetom, o Sv. Trojstvu, o Isusovu utjelovljenju, o slobodnoj volji, istini, istočnom grijehu. U svemu je razvijao svoje misli slično kao Sv. Augustin. Pokazao je put, kojim je kasnije došla skolastika do svoje veličine. Zato ga možemo nazivati "ocem skolastike".

Sv. Anzelmo je bio obzirom na univerzalne pojmove realist, ali više u izrazima nego u mislima. Realnost Platonovih ideja priznavao je kao i Sv. Augustin samo u Božjem razumu. Najradije se je služio razumskim dokazima. Bacio se je, kao nitko drugi u ono doba, na rješavanje najtežih teoloških pitanja, ali pri tom se je uvijek vjerno pokoravao crkvenom auktoritetu. Govorio je: "Non quaero intelligere, ut credam, sed credo, ut intelligam". Dokazivao je filozofskim dokazima, naročito u knjizi "Monologium" da postoji Bog koji je po idejama stvorio svijet te ga izravno spoznaje i uzdržava u egzistenciji. Bog spoznaje samoga sebe, a ta spoznaja ("Verbum") kao savršena slika Boga ne može biti accidens nego je Druga Božja osoba. Ljubav među njima je Treća Božja osoba. Učio je da je naša duša stvorena slika Božjega duha pa zato ima i slična svojstva — pamćenje, razum i ljubav te je određena za to, da ljubi Boga kao najveće dobro, a sve drugo radi njega. U toj ljubavi ima duša jamstvo da će živjeti na vijeke. Od osobite je važnosti Anzelmov spis "Cur Deus homo?".

II. P e t a r A b e l a r d (1079. - 1142.)

Već smo ga psomenuli govoreći o općim pojmovima. Petar Abelard bio je Francuz, rođen u mjestu Palais (Palè) blizu Nantesa. Bio je strastveni mislilac, duhovit, okretan, možda najveći dijalektičar srednjega vijeka. Svojega učitelja Roscelina prisilio je, da je promijenio svoju nominalističku nauku barem u izrazima. Pun samosvijesti nastojao je postati što prije samostalni profesor. Bio je nemirna života, skrajni racionalist. Dok se je Sv. Anzelmo u sumnjama držao vjere, tražio je on izlaz u razumskom shvaćanju — govoreći:"Dubitando ad inquisitionem venimus, inquirendo veritatem percipimus". U prvo vrijeme stekao je mnogo učenika u Parizu i veliku slavu među njima, ali poslije su ga strasti dovele do velikog poniženja koje je posve promijenilo tok njegova života. Kad je poučavao Heloisu, nećakinju pariškog kanonika Fulberta, zastranio je pa je s njome otputovao i vjenčao se, ali potajno da ne bi zbog ženidbe trpjela njegova velika slava na univerzi. Međutim je njezin stric mislio da ju je odveo i zaveo pa je dao Abelarda silom osakatiti. Nato su on i njegova žena otišli svaki u svoj samostan.

U ono vrijeme izdao je Abelard svoje prvo teološko djelo "De unitate et Trinitate divina", ali je bilo osuđeno, jer je prikazivao tri Božje osobe samo kao tri imena jednog Boga. Poslije je ostavio svoj samostan i prešao u drugi, što su mu ga sagradili učenici koji su se opet sakupili oko njega, kako pripovijeda u svojem djelu "Historia calamitatum mearum" ("Povijest mojih nevolja"). Kasnije je ostavio i taj samostan. Napokon je otputovao u Rim, da ondje pred samim papom obrani svoju nauku koju je pokrajinski sinod osudio na zahtjev sv. Bernarda. Ali na putu je umro, izmiren sa svojom sudbinom i pomiren s Isusom kojega je, kako je pisao svojoj ženi Heloisi, silno ljubio.

On je pisao također o logici i kritici i komentare Aristotelovih, Porfirijevih i Boecijevih djela. Spomenutu osuđenu knjigu "De unitate et Trinitate divina" preradio je dva puta i izdao najprije pod naslovom "Theologia christiana", a poslije "Theologia" (koja je bila zapravo samo uvod u teologiju). Osim raznih govora, himna i dijaloga napisao je također djelo o moralu "Scito te ipsum" i o metodi učenja teologije "Sic et Non".

Abelard je branio slobodnu volju kod Boga i kod ljudi. Grijeh je pripisivao ne samo prekršaju moralne norme koju sačinjava, kaže on, Božja volja, nego i subjektivnoj savjesti. Za Boga je krivo tvrdio da izabire uvijek ono što je najbolje. Često se je izražavao neoprezno, pa je nastao veliki jaz između njega i tadanjih konzervativnih teologa. Nekoji su mu predbacivali također skepticizam, ali neopravdano.

Uza sve pogreške i nesreće imao je Abelard također svojih uspjeha. U Parizu je ostao u uspomeni kao slavni profesor srednjega vijeka. Njegove nauke i metode djelovale su mnogo na razvitak sredovječne filozofije i teologije.

• • •

4. MISTICI

U 12. stoljeću pojavljuje se uz filozofiju također mistika. Mistici su nastojali spoznati tajne o Bogu i Božjim odlikama, o svecima i anđelima, vrhunaravnim sredstvima, a ne umovanjem. Mnogi su mistici bili također veliki filozofi kao npr. Hugo i Rikard od Sv. Viktora, dok su drugi bili protivnici filozofiranja.

I. Sv. B e r n a r d (1091. - 1153)

Na mistiku srednjega vijeka djelovali su mnogo spisi Pseudo-Dionizija, ali sv. Bernard, redovnik, nazvan "doctor mellifluus", bio je neodvisan od njega. Govorio je da je njegova filozofija spoznaja raspetoga Isusa u mističnom promatranju. Ali on je ipak proučio mistiku teoretski i to tako da ga možemo nazvati utemeljiteljem sredovječne mistike. Pisao je proti Abelardu, zatim "De gradibus humilitatis et superbiae", "De diligendo Deo", "De gratia et libero arbitrio" i drugo. Rapsravljao je i o askezi u kojoj se duša na neki način oslobodi tijela i spaja s Bogom, a kod toga je važna sloboda volje koja je kao nešto božansko u duši, kao dragi kamen, te upravlja osjetom i težnjom. U polemici proti Abelardu je ustvrdio da je vjera priznanje neke istine koja još nije jasna. Tako je u borbi proti njemu zalazio i u filozofiju te je zajedno sa svojim prijateljima i sumišljenicima nastojao dati mistici neki znanstveni temelj.

II V i k t o r i n c i i a n t i d i j a l e k t i c i

U predgrađu Pariza bio je samostan Sv. Viktora, u kojemu je bila mistična škola. Oni koji su učili u toj školi, zvali su se "Viktorinci".

a) Hugo od Sv. Viktora (1096. - 1141.) bio je rektor te mistične škole. Bio je duboki mistik i ujedno znameniti teolog i filozof 12. stoljeća. Tvrdio je da sve znanosti moraju služiti teologiji. Glavno je njegovo djelo: "Didascalion", uvod u čitavu teologiju i filozofiju. Još je mnogo važnije njegovo djelo "De sacramentis fidei christianae". Osim toga je napisao razna mistična i egzegetska djela. Glede univerzalnih pojmova slijedio je Aristotelov umjereni realizam.

b) Rikard od Sv. Viktora (+ 1143.) bio je Hugov učenik, njegov nasljednik kao profesor i ujedno drugi najveći predstavnik škole od Sv. Viktora. Njegova razna djela posvećena su teologiji. Veću je pažnju obraćao razumskim dokazima negoli autoritetu, osobito o postojanju Boga i spoznaji tjelesnog i duhovnog svijeta, premda je bio mistik. Držao se je skolastičnog smjera, a pri tom je bio također teoretičar mističnog života.

c) Treći viktorinac bio je Walter od Sv. Viktora (+1180.). On je bio velik protivnik upotrebe filozofije u teologiji ili "antidijalektik". Za više tadanjih filozofa je tvrdio i dokazivao da su bili krivi što su se pojavile u Francuskoj razne hereze.

Među antidijalekticima isticao se je također Sv. Petar Damijanski.

Osim spomenute trojice viktorinaca bilo je i drugih predstavnika mistike — npr. Gotfried (+ 1194), koji je napisao "Fons philosophiae", i Gallo od Vercellia (umro 1226. ili 1246.). On je veoma podigao ugled Pseudo-Dionizija.

Nu već u ono vrijeme bilo je i krivih mistika, koji su zapali u panteizam poput Skota Eriugene. Proučavajući grčku literaturu udaljili su se previše od kršćanstva, kao što je to bilo kasnije u vrijeme humanizma.

III Dijalektični teolozi

Međutim opozicija antidijalektika nije bila zapreka za tzv. filozofske ili "dialektične" teologe među kojima je prvo mjesto zauzimao Abelard. Oni su sastavljali djela, nazvana "Libri sententiarum". To su bile sistematski poredane zbirke citata iz Sv. Pisma i Sv. Otaca. Tako su se ispočetka nazivale razne "Summae" koje su kasnije postale samostalni pregled čitave teologije.

Najslavnije i najpopularnije takvo djelo napisao je Petar Lombardo (+ 1160.) pod naslovom "Libri quattuor sententiarum". To je djelo došlo kasnije na veliki glas te je služilo kao školski priručnik kod predavanja teologije sve do 16. stoljeća, dakle još mnogo vremena nakon što je Toma Akv. napisao svoju "Summa theologica". O njemu su bili napisani nebrojeni komentari. U tom djelu pisao je Petar Lombardo o Bogu i stvorovima, o utjelovljenju, sakramentima i posljednjim stvarima. Svoje znanje stekao je u Bolonji, Rimu i u samostanu Sv. Viktora. Kao profesor predavao je u školi crkve Notre Dame u Parizu. Nakon što je postao ondje biskup, živio je približno samo jednu godinu. Filozofiju je izbjegavao, ali je ipak pod njezinim uplivom sistematski obradio misli iz Sv. Pisma i iznio nauku Sv. Otaca.

Petar Lombardo i razni drugi teolozi i filozofi pomogli su da je doskora doživjela skolastična filozofija svoje zlatno doba. Nu da je došlo do toga, imali su mnogo zasluga također bizantinski, sirski, arapski i židovski učenjaci. Oni su gojili i po svijetu raznosili staru grčku filozofiju — osobito nakon što je car Justinijan g. 529. zatvorio poznatu atensku Akademiju.

o o o

5. GRČKA FILOZOFIJA NA SREDNJEM ISTOKU

I. Kod Bizantinaca

Među bizantinskim učenjacima isticao se je u prvom redu Sv. IVAN DAMAŠĆANSKI (+ oko 749. ili 754). On je bio u isto vrijeme svetac, filozof, teolog i posljednji grčki crkveni Otac. On nije samostalno stvarao, ali je sakupljao i sistematski prikazivao ono znanje, koje se je sakupilo u prijašnjim stoljećima. Njegovo je glavno djelo "Vrelo spoznaje", u kojemu se je mnogo služio Aristotelovom i neoplatonskom filozofijom, a posebice je napisao pregled logike i ontologije. Od ostalih Bizantinaca isticali su se u filozofiji patrijarh FOCIJE (+ 897.) i njegov učenik cezarejski nadbiskup ARETAS (+ 932.).

Kasnije u 10. i 11. stoljeću bavili su se grčki učenjaci u prvom redu Aristotelovom filozofijom, ali veoma površno. Ta se je nauka počela ponovo dizati tek kasnije, kad je KONSTANTIN MONOMAHOS (+ 1055.) osnovao akademiju. U njoj se je kao učitelj proslavio MIHAEL PSELLOS (+ 1078.) svojim poznavanjem čitave bizantinske znanosti. On je bio protivnik Aristotela, ali njegovi su ga učenici uza sve to štovali i proučavali. U 13. i u prvoj polovici 14. stoljeća preveli su MAXIMUS PLANUDES (+ 1310.) i GREGORIJE AKINDYNOS na grčki jezik razna djela Sv. Augustina, Boecija, Sv. Anzelma i Tome Akvinskog (čitava djela "Summa theologica" i "Summa contra gentiles").

II Kod Siraca

Grcima su bili najbliži Sirci. Oni se nijesu odlikovali kao filozofi, ali su se ipak zanimali za grčku filozofiju te su prevađali djela iz nje na svoj jezik. Nakon što je bila njihova škola u Edesi porušena g. 489., otišli su njezini pripadnici u razne krajeve, najviše u Perziju, te su ustanovili dvije nove škole i to u Nisibisu i Gandisapori. Bavili su se također medicinom, koja je bila na Srednjem istoku malne uvijek spojena s učenjem filozofije. Tako su kršćanski Sirci kao liječnici i filozofi upoznali s grčkom filozofijom Arape, koji su ih doskora prestigli tako da su imali zasluga za napredovanje u filozofiji i kod samih Siraca i još više na Zapadu kod skolastika.

III Kod Arapa na Srednjem istoku

a) AL KINDI

Već je u 9. stoljeću bilo među kršćanskim Arapima mnogo filozofa, dotično učenjaka. Već u drugoj polovici tog stoljeća poznavali su razni Arapi, muslimani, također djela Aristotela, Platona, Porfirija, Plotina i drugih grčkih filozofa. God. 873. umro je u Bagdadu prvi veliki arapski filozof Al Kindi. On je napisao premnoge knjige o raznim prirodnim znanostima i zatim o logici i spoznajnoj teoriji. Mjesto 10 Aristotelovih kategorija postavio je on 5 "prasupstancija": materiju, formu, gibanje, mjesto i vrijeme. Nastojao je da islamsko mišljenje ujedini s grčkim duhom.

b) AL FARABI

b) Poslije se je isticao u filozofiji kod Arapa Al Farabi (+ 950). Svoje sunarodnjake učio je logički misliti i prilagoditi grčke ideje istočnom mističnom i često fantastičnom shvaćanju. Dokazivao je, da postoji Bog i da se bez njega ne može shvatiti harmonija između carstva ideja i carstva ovog vidljivog svijeta. Kako je Al Farabi bio neoplatonik, tvrdio je da sve proizlazi iz Boga emanacijom. On je prvi prikazao jasnu razdiobu čitave filozofije.

c) AVICENA

Najslavniji arapski filozof bio je Avicena. Pravo mu je ime bilo IBN SINA ili IBN SAUD (980. - 1038). Rodio se je u Buhari (u pokrajini Turkestan) kao sin uglednih roditelja. Već je u ranoj mladosti izučio Koran, pravo i gramatiku, zatim medicinu, Aristotelovu logiku, fiziku i matematiku. Poslije se je dao na izučavanje Aristotelove metafizike. Pročitao ju je 40 puta i više manje naučio napamet, ali uza sve to je još nije mogao razumjeti, dok nije pročitao Al Farabijev spis, koji je raspravljao o nacrtu i smjeru Aristotelove metafizike. Tek tada je shvatio ono što je uglavnom znao napamet. Već kad je imao 16 godina, došao je na glas kao liječnik. Kasnije je izliječio teško bolesnog sultana od Buhare koji mu je iz zahvalnosti dao na upotrebu svoju bogatu knjižnicu. Poslije je živio kod raznih emira. Zbog velikog napora i raskalašenog života umro je već u 58. godini.

U svojoj 21. godini počeo je pisati i izdavati knjige. Do svoje prerane smrti napisao je više od 100 djela. Pisao je o svim znanostima kojima se je bavio Aristotel tako da spada među najveće svjetske filozofe. Njegove su knjige, nekoje prevedene na latinski jezik, mnogo djelovale na razvitak skolastične filozofije. Glavno njegovo djelo bilo je Kitab aš Šifa (knjiga ozdravljenja), znanstvena enciklopedija u 18 svezaka. U njoj raspravlja po redu o logici, matematici, fizici i metafizici. Nažalost od toga se nije posve sačuvao nijedan primjerak, ali je ostao sačuvan izvadak iz tog djela, što ga je on sam napisao (izostavivši matematiku). Onaj dio koji u tom izvatku raspravlja o metafizici, preveo je na latinski jezik kršćanski biskup, inače po rodu Arapin, NEMATALAH CARAME. On je popratio taj prijevod svojim dragocjenim bilješkama koje su ponekuda zapravo čitave rasprave.

Za medicinu i psihologiju je važno Avicenino djelo "Kanon", a za filozofiju "Dux ad sapientiam", "Liber medietatum" (logika, rasprava o duši, etici i usudu) i njegovo posljednje djelo "Knjiga raznih teorema i primjedbi". Mnoga njegova djela nijesu bila nikada prevedena pa su ostala bez utjecaja na Zapadu.

Avicena je u filozofiji zapao doduše u teške pogreške (npr. u panteističku misao da sve potječe od Boga oduvijek, da Bog ne pozna jasno svaku pojedinu stvar i da u svim ljudima djeluje jedan "intellectus agens"), ali je naučavao i mnogo toga, što je veoma dobro. Njegov tumač biskup NEMATALAH kaže, da je u razdiobi ili sistemu filozofskih znanosti nadvisio, kako se čini, i samog Aristotela. Priznavao je razliku između bistva i postojanja. Učio je o trostrukom stanju bistva: "prije mnoštva,

u mnoštvu i poslije mnoštva" ili, kako su na Zapadu govorili, "ante rem, in re, post rem" (npr. pojam čovjeka prije stvaranja, zatim ostvaren u ljudima i napokon spoznan od našeg razuma). Bio je dakle umjereni realist. Tvrdio je da se do spoznaje dolazi pomoću apstrakcije iz stvari koje opažamo, iako je kod toga držao potrebnim rasvjetljenje od višeg "aktivnog" razuma. Ljudske je duše držao individualnima, duhovnima i vječnima.

Proti Aviceninoj i uopće grčkoj filozofiji ustali su islamski mislioci tek poslije njegove smrti i to iz religijskih i čuvstvenih razloga. Protivili su se grčkoj filozofiji, ali su uza sve to kao nesvjesno slijedili mnoge njezine nauke, jer su osjećali njezinu nadmoć.

d) AL GAZALI

Među protivnicima grčke filozofije bio je na istoku najpoznatiji bistroumni arapski filozof Al Gazali (+ 1111).

Djelovao je kao učitelj u Bagdadu. Ustao je proti onim tvrdnjama iz fizike i metafizike za koje je držao da se protive islamskoj vjeri. Pokušao je stvoriti novu vjersku filozofiju ("restauratio scientiarum religiosarum") u kojoj je dokazivao stvaranje materije, postojanje raja i pakla, spoznaju Božju itd. On je zanijekao načelo uzročnosti. Kasnije su ga nazvali rušiteljem filozofije ("destructor philosophiae").

Al Gazali je na Srednjem istoku pobijedio grčku filozofiju zato što ondje nije imala više svojih branitelja. Nu ta je pobjeda imala jednu dobru posljedicu: učenje grčke filozofije pomaknulo se je na Zapad — u Španjolsku, gdje je ona našla svoje utočište.

IV Kod Arapa u Španjolskoj

a) AVEMPACE

Među španjolskim Arapima odlikovali su se u poznavanju grčke filozofije naročito Avempace, Ibn Tufail i Averroes.

Avempace (Ibn Badja), rođen u Saragosi, znamenit liječnik, matematičar, astronom i filozof, napisao je djelo "O vodstvu onoga koji je u samoći (De regimine solitarii), gdje je upravio filozofiju prema ujedinjenju s Bogom. Umro je g.1138.

b) IBN TUFAIL

Tako je i Ibn Tufail (Abubacer) u svojem glavnom djelu "Živi sin onoga, koji bdije" pokazivao stepene za ujedinjenje ljudskoga duha s Bogom. Tvrdio je da se jedino u tomu može naći istinita sreća i blaženstvo. Umro je u Maroku g. 1185. kao slavni liječnik, matematičar, filozof i pjesnik.

c) AVEROES

Međutim najslavniji arapski filozof na Zapadu bio je Tufailov prijatelj Averoes (Ibn Rušd ili Rosd — umro 1198), rođen u Kordovi, gdje je učio teologiju i pravo, a poslije medicinu, matematiku i filozofiju. Kasnije je bio sudac u Sevilji

i poslije kalifov liječnik. Neko vrijeme bio je zatvoren, jer je bio tužen da širi filozofiju na štetu islama. Isto tako su mu se protivili najveći kršćanski filozofi zbog raznih zabluda u filozofiji, ali je uza sve to imao velik utjecaj na razvitak zapadno-kršćanske filozofije i teologije. Svoje ime dobio je po Averoesu kojega je priznavao svojim učiteljem.

Averoes nije išao zatim da stvori svoju filozofiju, nego da protumači onu Aristotelovu koju je držao posve savršenom. Zato je napisao komentare svih Aristotelovih djela. Toma Akv. ga je poštivao kao filozofa i nazivao "komentatorom". Ali to nije smetalo da je već Sv. Albert Veliki i 14 godina kasnije njegov učenik Sv. Toma Akv. ustao proti Averoesovoj nauci o ljudskom razumu (spisom "De unitate intellectus contra Averoistas").

Averoes je naime krivo shvatio Aristotelovu nauku o materiji kao principu individualnosti ili "umnožavanja bistava". Iznio je teoriju, da su ljudi individualni (pojedinci) samo po tijelu, a dušu da imaju svi zajedno samo jednu jedinu, pa zato da svi zajedno imaju samo jedan zajednički razum (intellectus agens) koji djeluje i otkriva bistva stvari, dok svaki čovjek ima posebice samo tzv. mogući razum (intellectus possibilis), ali da taj prestaje sa smrti. Iz toga bi slijedilo također, da duša prestane sa smrti. Da ne bi došao u sukob s Koranom, tvrdio je Averoes da osobno vjeruje da ima svaki čovjek svoj posebni potpuni razum i da su duše besmrtne, ali da se po Aristotelovoj nauci ne može rastumačiti, kako je to moguće.

Averoesa su mnogi krivili također da je iznio nauku "o dvostrukoj istini", prema kojoj može nešto biti istinito po filozofiji, a neistinito po Koranu ili obratno. Ali drugi ga brane dokazujući da je on tvrdio samo to da Koran odgovara svim vrstama ljudi pa da za neuke ima neki vanjski i simbolički, a za učene ljude filozofski smisao, i zato da ga mora tumačiti svatko po svojoj sposobnosti, ali kad se tumačenja ne slažu, da treba prihvatiti filozofski smisao. Inače je učio Averoes, da je samo Bog "čisti čin" (actus purus), a materija da je prema Aristotelu vječna, ali samo kao čista mogućnost (potentia pura), dok je svijet stvoren od Boga, ali od uvijek. Sv. Toma je tvrdio samo to da takvo stvorenje od uvijek ne uključuje u sebi protuslovlje.

V Kod Židova

Kod Židova su postojale dvije vrste filozofije: jedna domaća koja često nije bila prava filozofija, jer se je pozivala na neku tajnu, i druga razumska, koja se je temeljila na umskom dokazivanju.

Prva "naravna židovska filozofija" koja je započela vjerojatno već u vrijeme Staroga Zavjeta, imala je u sebi platonskih elemenata. Nazivala se je "kabala" ili kabalistička. Sadržana je bila u dvije knjige: "Jezirah" i "Sohar". Glavna je misao u knjizi "Jezirah" da svi stvorovi izviru iz slova i brojeva riječi koje je Bog upisao u zraku, između duhovnog i fizičkog svijeta. To dakako nije filozofija nego samo posebno shvaćanje slikovitih izraza u Sv. Pismu. — Knjiga "Sohar" uči panteistički da su svi dijelovi vidljivog i nevidljivog svijeta samo emanacija iz Božjega bića i da po tim dijelovima možemo spoznati Boga tek postepeno.

Za nas je glavna druga, razumska židovska filozofija. Započela je kod Karaita koji su u srednjem vijeku zabacili Talmud te su tumačili Sv. Pismo neodvisno od njega.

Prvi židovski filozof koji je počeo tumačiti Sv. Pismo neodvisno od Talmuda bio je IZAK BEN SALAMON ISRAELI (+ 940). Živio je u Egiptu, u Kairu, kao kalifov liječnik. Osim uglednih medicinskih djela napisao je dvije filozofske knjige: "Liber definitionum" i "Liber elementorum". U njima je prihvatio Aristotelovu filozofiju o elementima i uzrocima, a inače ju je napisao u duhu neoplatonizma. Obje te knjige bile su prevedene na latinski jezik te su služile skolasticima.

Drugi židovski filozof bio je SAADJA (+ 942), rođen u Egiptu, predsjednik židovske škole u Sori (u Babiloniji), "otac židovske religijske filozofije". On je veoma oštroumno branio židovsku vjeru protiv svih racionalističkih napadaja.

Židovski pjesnik, moralist i filozof AVICEBRON (Gebirol, Avencebrol , + 1070), poznat po svojoj knjizi, koja u latinskom prijevodu glasi "Fons vitae" (dok je arapski original propao). U tom djelu uči da su sva bića (osim Boga) sastavljena od materije (duhovna bića "potencijalno"), svima zajedničke, i od forme po kojoj se sve stvari razlikuju. Time je mnogo djelovao na kršćanske filozofe, dok nijesu u tomu posve prihvatili Aristotelovu filozofiju.

Nu među tim i ostalim židovskim filozofima srednjega vijeka najvažniji je MOSES MAIMONIDES (+ 1204).

Rodio se je u Kordovi, aumro je u Egiptu. Bio je duboko naobražen u Aristotelovoj filozofiji. Najvažnije njegovo djelo "Moreh nebukim" (vodič zalutalih) prava je "Summa" židovske filozofije i teologije, dotično židovske skolastike. U tom djelu uči Maimonides da su ljudi dužni tražiti i proučavati istinu. Tvrdi da je Bog stvorio ne samo formu nego i materiju svijeta iz ničesa i da se treba odijeliti od Aristotelove nauke o vječnosti svijeta. O Bogu je učio, da je on "actus purus" i nepromjenljiv. U etici naglasuje slobodnu volju i potrebu da se čini dobro i izbjegava zlo iz ljubavi prema Bogu, a ne radi nagrade. Dušu je priznavao, ali se je poveo za Averoesom u nauci o besmrtnosti duše, držeći, da čovjeku pripada samo "intellectus patiens" koji da propada sa smrću, dok ostaje viši zajednički intellectus agens, "emanacija mjesečeve sfere", obogaćen znanjem, što ga pojedinac steče.

Maimonidesov "Vodič zalutalih" zaostaje daleko za kršćanskim sumama 13. stoljeća, premda se je on, kao što i ostali židovski filozofi, napajao na mnogo bogatijim vrelima svojih arapskih susjeda, kojima je grčka filozofija bila mnogo pristupačnija negoli kršćanskim filozofima srednjega vijeka.

6. ZLATNO DOBA SKOLASTIKE

U 13. je stoljeću došlo do stvaranja velikih sistema u filozofiji i teologiji s najsjajnijim umovima. Zato nazivamo pravom ono doba kao zlatno doba skolastike. Da je došlo do toga, treba zahvaliti najprije Božjoj Providnosti koja je poslala na svijet dotada neviđene kršćanske genije — svece, zatim poznavanju čitave Aristotelove filozofije na Zapadu, organizaciji sveučilišta i osnutku novih redova (franjevačkog i dominikanskog reda).

Kako su Arapi imali prijevode svih Aristotelovih djela s mnoštvom komentara, to su kršćani u Španjolskoj i drugdje na Zapadu stvarali od njih prijevode iz arapskog i dapače izravno iz grčkog jezika na latinski. Našlo se je veoma mnogo zaslužnih muževa, koji su preveli na latinski jezik sva Aristotelova djela i mnoga druga djela. Tako je kroz jedno stoljeće poplavila kršćanske škole nova književnost kao bujica. Time su izbile na javu također opreke proti kršćanstvu. Zbog njih je ispočetka nastala među kršćanima reakcija protiv učenja Aristotelove filozofije. Ali to je učenje uza sve to na tadanjim sveučilištima sve više prodiralo dok se napokon nije dokazalo,da te protivnosti nijesu tako velike i da su postale neškodljive, otkada su ih kršćanski učenjaci svladali svojom naukom.

Među sveučilištima bilo je tada najsjajnije i najveće ono u Parizu koje je imalo oko 20.000 slušača, a dijelilo se je na 4 fakulteta (filozofija, teologija, pravo i medicina) i na 4 narodnosti (engleska, francuska, normanska i pikardska) sa svojim posebnim profesorima. Odnošaj između đaka i profesora bio je veoma uzak. Često su stanovali zajedno u istom kolegiju.Profesori su držali predavanja (lectiones) i vodili redovite i izvanredne javne dispute. Odatle ime "quaestiones disputatae". Na sveučilištu su se mogli upisati đaci dogovorno s kojim profesorom već nakon svršene 15. godine života. Studij filozofije trajao je šest godina, a za studij teologije trebalo je svršiti najprije tri godine filozofije i zatim pet godina teologije.Tko je svršio sve gradivo i položio ispite i s uspjehom obranio svoju tezu u disputama, dobio je "bakalaureat". Tko je imao taj prvi akademski stepen, imao je pravo da čita određeno gradivo pred đacima, a nakon dvije godine mogao je postati profesor(magister artium).

U pariškom sveučilištu isticali su se više dominikanci, koji su slijedili ponajviše Aristotelov smjer, dok su na oksfordskom u Engleskoj, koji je bio na glasu odmah iza pariškog, imali veći upliv franjevci. Kod njih je prevladavao smjer koji se je kasnije nazvao "augustinizam", jer je pripadao ili se je barem pripisivao Sv. Augustinu.

Ta dva reda, koja su nastala početkom 13. stoljeća, pridonesla su sa svojim znamenitim učenjacima veoma mnogo procvatu skolastike. Profesori svjetovnjaci kušali su istisnuti redovnike iz sveučilišta, ali nijesu uspjeli, jer nijesu imali tako znamenitih filozofa — teologa, kao što su bili npr. dominikanac Sv. Toma Akv. i franjevac Duns Skot.

Skolastika je postala nekakvo duhovno viteštvo, koje je branilo kršćanske istine pomoću filozofije. Glavno je oružje bio silogizam. Skolastika je poprimila tvrdi, ali zato jasni i oštroumni način raspravljanja. Sva su se pitanja razdijelila u "quaestiones" i "articulos", a kod svakog pitanja iznesli su se najprije prigovori, zatim tumačenje ktora i na koncu pobijanje prije iznesenih prigovora.

Za tako veliki uspjeh skolastike stekli su već prije mnogo zasluga brojni muževi svojim tihim i ustrajnim radom. Među njima treba prije svega spomenuti arhiđakona u Segoviji Dominika Gundisalvia, koji je zajedno s Ivanom Hispanusom prevodio na latinski jezik arapske spise, a odlikovao se je i vlastitim pisanjem filozofsko-teoloških djela.

Slično se je proslavio svojim spisima VILIM PARIŠKI ("Alvernus"), koji je slijedio Aristotela i arapske filozofe, naro-

čito Avencebrola (Salamon Ibn-Gebirol, koji je bio Židov, ali su ga tada držali za arapskog filozofa). O njemu je pisao da je "unicus omnium philosophantium nobilissimus", ali je uza sve to podvrgao nekoje njegove nauke svojoj kritici.

Među onima koji su pripadali tzv. augustinskom smjeru bio je naročito važan ALEKSANDAR HALEŠKI (+ 1245). On je bio rodom iz Engleske, ali je predavao na pariškom sveučilištu. Kad je on postao franjevac, dobili su time franjevci svoju katedru na sveučilištu u Parizu. Napisao je znamenito opširno djelo "Summa universae theologiae" kojom je nadvisio sve dotadanje "summae". Kako je nije dovršio, kušali su je dovršiti drugi pa su pritom koješta nadodali.

I SV. BONAVENTURA (1221 - 1274)

Za uspjeh skolastike stekao je mnogo zasluga Sv. Bonaventura, prije nazvan Joannes Fidanza, rodom iz Toskane. Sa svojom profesurom u Parizu morao je prestati kad je bio izabran za generala franjevačkog reda u 36. godini života. Umro je u 54. godini na saboru u Lyonu, slično kao Toma Akvinski, koji je umro tada već na putu. Nazvan je bio "doctor seraficus". Napisao je komentar "in 4 libros Santentiarum", "Quaestiones disputatae", "Itinerarium ad Deum" i razna druga djela. Stvorio je sintezu čitave dotadanje nauke te je nastojao spojiti Aristotelovu nauku o spoznaji pomoću apstrakcije i nauku Sv. Augustina o spoznaji putem rasvjetljenja ("illuminatio", "irradiatio"). Držao je da prva teoretska i moralna načela spoznaje duša pomoću svjetla, koje joj je Bog dao, i da prema tomu ne počinje svaka spoznaja od osjetila, kako kaže Aristotel. To svijetlo je "intellectus agens", sredstvo za naravno rasuđivanje ("naturale iudicatorium"). Ipak samu sigurnost spoznaje nepromjenljivih istina može dobiti promjenljivi razum, kaže Bonaventura, jedino ako ih gleda "u vječnim razlozima" (in rationibus aeternis), a to znači u Bogu. U tom vidimo ontologistički smjer, iako samo donekle, jer je to gledanje nesavršeno, dakle drukčije, negoli blaženo gledanje Boga. To gledanje ne bi bilo moguće, kad ne bi bilo Boga, dakle Bog postoji. To je ontološki dokaz o Bogu. Taj je dokaz drukčiji negoli "ontološki dokaz" sv. Anzelma koji dokazuje da postoji Bog time što ga mi ne bismo mogli pomišljati kao najsavršenije biće, kad ga ne bi bilo, jer da ne postoji, ne bi bio najsavršeniji.

Inače je Sv. Bonaventura tvrdio da je stvaranje iz ničega oduvijek nemoguće, jer ne može biti oduvijek ono što prije stvaranja nije bilo. Sv. Toma je tvrdio protivno (samo o mogućnosti stvaranja oduvijek) misleći na svemoguću Božju narav, a ne na vrijeme.

Obzirom na promjenljivost tjelesa priznavao je sv. Bonaventura više forma ("pluralitas formarum") od kojih jedna čini da neodređena materija kao čista mogućnost (potentia pura) postane tijelo (forma corporeitatis ili forma communis). Ta se forma stvara „po principu Božjega svjetla", a k toj općoj formi tjelesa pridolaze razne druge forme, po kojima se izgrađuju vrste, npr. čovjek, konj itd. Međutim Sv. Augustin nije pripisivao razvoj bistva posebnim formama nego posebnim počelima ili zakonima (rationes seminales).

Sv. Bonaventura doveo je stariju franjevačku školu do slave i upliva. U tom su pomogli također njegovi učenici Matej od Aquasparta i John Peckham svojim djelima naročito Robert Grosseteste, tada najslavniji profesor na sveučilištu u Oksfordu, koji je bio velik prijatelj franjevaca.

II ROGER BACON (č. Rodžer Beiken)

Rodio se je u Oksfordu između g. 1210. i 1215. Ondje je bio učenik Grossetestea. Poslije je išao u Pariz. Stupio je u franjevački red, gdje mu je po naredbi franjevačkog generala bila veoma skučena sloboda kroz 18 godina — čini se zbog preslobodnog vladanja i kritiziranja visokih ličnosti, čak i pape. Bio je najveći prirodoslovac srednjega vijeka. Bavio se je astronomijom, matematikom, medicinom, kemijom i optikom. Napravio je nacrt za izradbu sitnozora i dalekozora. U knjizi "De secretis operibus artis et naturae" predviđao je automobile i parobrode. Poznavao je također grčki, židovski i arapski jezik te je predlagao popravke u prijevodu Vulgate. Umro je u Oksforgu g. 1292. ili 1294.

Roger Bacon je držao da prirodne znanosti i filozofija imaju služiti poznavanju teologije. Za Sv. Pismo je tvrdio, da je u njemu sadržana sva božanska mudrost i da ima dva smisla: literarni i mistični. Filozofija mu je bila samo dio Božje objave. Vjerojatno je bio pod uplivom teorije iluminacije, kakvu je učio Sv. Bonaventura. Nazvali su ga "doctor mirabilis".

III SV. ALBERT VELIKI (1205. - 1280.)

Rodio se je u Njemačkoj u Lauingenu iz plemenite obitelji Bollstätt. Najprije je učio više nauke na sveučilištu u Padovi, ali prije negoli je svršio nauke stupio je u dominikanski red u kojemu je g. 1259. na posredovanje njegovo i njegova učenika Sv. Tome Akv. bilo propisano učenje filozofije, što se je prije zanemarivalo. Već u 23. godini života postao je lector — najprije u Kölnu (zbog čega su ga suvremenici nazivali "Albert Kölnski"), a poslije u drugim gradovima. Kasnije je postao provincijal dominikanske provincije u Njemačkoj, a g. 1260. biskup u Regensburgu, ali nakon dvije godine oslobodio ga je papa biskupije na njegovu molbu. Nu malo zatim ga je papa imenovao propovjednikom križarskog rata u Njemačkoj i Češkoj. God. 1274. došao je na opći crkveni sabor u Lyon.

Premda je Albert Veliki bio zaokupljen mnogim i preraznim poslovima, ipak je bio jedan od najuplivnijih pisaca u prošlosti. Scheeben navodi 138 njegovih djela, tiskanih i u rukopisu i to iz područja filozofije, teologije, matematike, prirodoslovlja i slovnice. Zbog svoje svestrane naobrazbe stekao je naslov "doctor universalis". Najveći je dojam učinio na svoje suvremenike komentarom o Aristotelovoj filozofiji. Što je napisao, nije bio zapravo komentar nego samostalna filozofija na temelju Aristotelovih djela. Već dok je bio živ, čitali su i tumačili njegova djela u školama te su ih često citirali. Roger Bacon kaže o njemu, da je bio jedan od najsjajnijih učenjaka među kršćanima i da nije nitko imao u vrijeme svoga života tako veliki ugled. Osim toga tvrdi, da je u prirodoznanstvu iznio "ocean činjenica". Inače je njegova posebna zasluga u tomu, što

je čitavu Aristotelovu nauku uveo u sredovječnu filozofiju i što je na njoj sistematski izveo kršćansku nauku — osobito u svojoj "Summa theologiae". Naročito je pisao o općenitim pojmovima, o formi i materiji, principu individualizovanja, moralnom redu i krepostima, o osobnom Bogu, o stvorenju svijeta iz ničega, o njegovu uzdržavanju, o slobodi i besmrtnosti duše. Zabacio je averoističku nauku o jednom samom razumu. Filozofiju je s jedne strane podvrgao teologiji, a s druge je strane branio njezinu slobodu. Njegova je nauka postala temelj skolastične filozofije te je kasnije bila malo gdje promijenjena. Zasluga Alberta Velikog bila je i u tomu, što je kroz sedam godina odgojio znamenitog učenjaka Tomu Akvinskog kao njegov učitelj.

IV SV. TOMA AKVINSKI (1225 - 1274)

a) Ž i v o t

S Tomom Akv. došla je sredovječna filozofija do svojeg vrhunca. On je bio rođen g. 1225. ili 1226. u mjestu Roccasecca kraj Akvina (u južnoj Italiji, prov. Caserta). Bio je sin grofa Landolfa. Prvu je školu prošao kod benediktinaca u Monte Cassino. Zatim je otišao na više nauke u Napulj, gdje je stupio u red dominikanaca. Ali tomu se je usprotivila njegova majka, koja ga je bila odredila za više crkvene časti, i zato ga je, kad je putovao u Rim, dala zatvoriti u tvrđavu San Giovanni. Ondje su ga braća odvraćala od redovničkog zvanja te su mu priredila ženske napasti. Nu on je ostao nepokolebljiv. Tek nakon godine dana bio je pušten na slobodu, i tada ga je sam general dominikanskog reda poveo u Köln k Sv. Albertu Velikom, da steče filozofsku i teološku naobrazbu. Bila je sreća i, vjerojatno, djelo Božje Providnosti, što je dobio oneko sposobnog i slavnog učitelja.

Kako je u školi samo učio i šutio, njegovi su drugovi mislili, da je nesposoban, pa su ga nazvali "nijemim sicilskim volom". Ali nakon prve dispute rekao je Sv. Albert: "Vi zovete Tomu nijemim sicilskim volom, ali znajte, da će on tako mukati da će ga čitav svijet čuti". G. 1252. preselio se je Sv. Toma u Pariz, gdje je predavao četiri godine kao bacalaureus, dok je stekao doktorat iz teologije. Godinu dana kasnije bio je primljen u profesorski kolegij zajedno sa Sv. Bonaventurom na zahtjev samoga pape, jer su se ondješnji svjetovni profesori protivili novom franjevačkom i dominikanskom redu. U ljetnim praznicima g. 1259. vratio se je u Italiju, u kojoj je proživio 10 godina na dvoru pape Urbana IV i zatim kao upravitelj dominikanskog studija u Rimu. Nakon toga se je na poziv svojih redovničkih poglavara vratio u Pariz te je preuzeo profesorsko mjesto na univerzi. Ondje je opet morao voditi oštru borbu najprije proti svjetovnim profesorima koji su htjeli odstraniti profesore redovnike sa sveučilišta. Proti njima je uspio, ali poslije je morao nastupiti proti svojim kolegama, koji su pristajali uz averoizam (o jednom razumu svih ljudi), dapače i proti franjevačkim bogoslovima, jer su se oni odlučno protivili kršćanskom aristotelizmu, što ga je on naučavao kao što i njegov učitelj Sv. Albert. Najviše su ga napadali zato, što je učio da je u čovjeku samo jedna supstancijalna forma. Sv. Toma je mirno odbijao prigovore, a na koncu je prepustio profesorskom zboru teološkog fakulteta u Parizu da izreče o tomu svoj sud. Nu kako

navale nisu popustile, uvidjeli su njegovi redovnički poglavari da će biti bolje ako se opet vrati u Italiju, nego da ga i dalje uznemiruju. Tako je Sv. Toma g. 1272. — nakon novog trogodišnjeg boravka — opet ostavio Pariz i otišao u Napulj, gdje su mu dominikanci povjerili osnutak i vodstvo svojeg novog općeg studija. Poslije je još neko vrijeme nastavljao svoj znanstveni rad. Pisao je treći dio svojeg znamenitog djela "Summa theologica", ali poslije je prestao s radom prije negoli ga je dovršio. Životopisci kažu, da je to bilo u vezi s jednim viđenjem u kojemu je jasno spoznao, što je Bog, pa je želio samo to da dođe što prije do blaženog gledanja. Ni najbliži prijatelji ga nijesu mogli nagovoriti da nastavi posao. Dvije godine kasnije otišao je na poziv pape Grgura X na opći crkveni sabor u Lyonu, sazvan da bi se ustanovilo jedinstvo između Istočne i Zapadne Crkve. Ali već prije negoli je stigao u Rim, morao se je zbog teške bolesti zaustaviti u cistercitskom samostanu Fossanuova. Da nagradi gostoljubive redovnike, ostavio im je na njihovu želju tumačenje "Pjesme nad pjesmama", koje se je nažalost kasnije izgubilo. Zatim je ondje umro u pedesetoj godini svog života.

Njegova je smrt pobudila naročito u Parizu teško žalost. Profesori su zamolili da bude pokopan u Parizu. U svojoj molbi nazivali su ga suncem čitavog stoljeća te su žalili što su se utrnule svijetle zrake u Crkvi Božjoj. Ali mjesto Pariza dobio je (kasnije) njegovo tijelo grad Tuluza. Njegovi suvremenici nazvali su ga "doctor angelicus" i "doctor communis". Već 49 godina poslije smrti bio je proglašen svecem (g. 1323.), a g. 1567. proglasio ga je papa Bonifacij V crkvenim učiteljem ("doctor ecclesiae"). G. 1879. preporučio je papa Lav XIII (u enciklici "Aeterni patris") njegovu nauku katoličkim školama.

Životopisac Grabmann opisuje Sv. Tomu kao ideal nevinosti, pobožnosti i ljubavi. Svoje je dane posvećivao molitvi, studiju, školi i pisanju, dotično diktiranju. Prije negoli je uzeo pero u ruke, uvijek se je pomolio Bogu za pomoć, često i sa suzama. Uvijek je bio sabran i uronjen u razmišljanje o velikim pitanjima.

U svojem znanstvenom radu nastojao je što dublje spoznati najuzvišenije istine i njihove razloge, uzroke i zakone. Da dođe do toga, služio se je trijeznim i uvijek objektivnim razmišljanjem, promatranjem iskustva, čitajući premnoge knjige raznih grčkih, arapskih, židovskih i neoplatonskih auktora. Aristotela je poznao i tumačio bolje negoli itko drugi u srednjem vijeku. Vanredno je poznavao Sv. Pismo i teološku, naročito skolastičnu i patrističku literaturu, kanonsko pravo, a i stare latinske klasike. Jedino ga matematika i prirodne znanosti nijesu mnogo privlačile.

b) D j e l a

Najznamenitije je Tomino djelo "Summa theologica". Dijeli se na tri dijela: pars prima, secunda (ta se opet dijeli na prima secundae i secunda secundae) i tertia, koja je ostala nedovršena, a popunio ju je Reginaldo de Piperno, ali samo iz njegova komentara "In 4 libros sententiarum". Osim toga je napisao Sv. Toma "Summa contra gentiles", "Quaestiones disputatae" (de veritate, de potentia, de spiritualibus creaturis, de anima, de malo itd.), "De regimine principis" i veliko mnoštvo drugih djela kao npr.: De anima, Metaphysica, De coelo et mundo, De

aeternitate mundi contra murmurantes, De unitate intellectus contra Averroistas, zatim razna djela iz apologetike, praktične teologije, askeze, redovničkog života itd.

Poput znamenitih filozofa Platona, Aristotela i Sv. Augustina nije niti Sv. Toma prikazao sistematski svoju filozofiju, ali ipak njegova Summa theologica mogla bi se pravom nazvati također Summa philosophica, jer se u njoj svako teološko pitanje povezuje sa srodnim filozofskim problemom. Inače raspravlja o mnogim filozofskim pitanjima u svojim drugim djelima, naročito u Summa contra gentiles.

Kako se u filozofiji i onako uče problemi, o kojima raspravlja Sv. Toma, to nije potrebno iznesti ovdje čitavu njegovu nauku, pa ćemo se ograničiti samo na neka glavna pitanja, o kojima on raspravlja.

c) F i l o z o f i j a

1) Na području LOGIKE I KRITIKE piše Sv. Toma posebice o tomu, što je istina, o sudovima, zaključcima i o zabludi. Istina pripada samo razumu kao sklad između njega i stvari. Zato je i vječna istina samo u vječnom Božjem razumu. Budući da je taj razum nepromjenljiv, to je i istina u njemu nepromjenljiva. Subjektivizam ili idealizam u spoznaji se mora otkloniti, jer bi onda — kaže Sv. Toma — svatko mislio i sudio, kako bi sam htio, i u tom slučaju ne bi znanost imala nikakva smisla. Sva sigurnost znanosti potječe od sigurnosti prvih načela, a ta mora svatko sam steći. Ona su glas Božji, jer nam je sam Bog dao razum (slična je nauka Sv. Augustina o rasvjetljenju razuma). Prva načela nazivlje Toma "Conceptio animi communis" ili "veritas per se nota". Općenite istine spoznaje razum preko općih pojmova, a do njih dolazimo apstrakcijom. Kako je duša forma tijela, tako je i njezina moć u tomu, da spoznaje formu, koja postoji u materiji kao nutarnji oblik po kojem je izgrađena (forma substantialis). Stvari mogu postojati samo pojedinačno, ali mi ih možemo po zajedničkoj nutarnjoj formi zamišljati zajedno pa tako stičemo opće pojmove (univerzalne ideje). Tako je moguća znanost kao spoznaja stvari uopće, a ne samo kao spoznaja pojedinačnih stvari kao takvih (npr. svakog čovjeka pomišljamo po zajedničkoj ljudskoj naravi općenito kao čovjeka).

2) Iz područja ONTOLOGIJE govori Sv. Toma o biću (ens), koje je ono, što jest, dok se ono, što mora imati, da bude biće, zove bitak ili bivanje (esse). Svoj bitak ima također biće koje je samo moguće. Biće postaje po supstancijalnoj formi ovo ili ono (npr. kamen, čovjek), a po akcidentalnoj formi ovakvo ili onakvo (npr. veliko, tvrdo, toplo). Supstancijalno biće koje je posve nesastavljeno tako da mu je jedina oznaka "biti", ne može biti nego jedno, a to je Bog. Druga su bića ograničena i zato samo analogna (slična) tomu biću koje je neograničeno. Svako je biće jedno, istinito i dobro. Nešto postoji in actu, npr. mišljenje, kada tko doista misli, a drugo samo in virtute ili in potentia, npr. mišljenje kod onoga koji ne misli, ali može misliti. — Svako je biće istinito, jer odgovara Božjoj spoznaji. Dobro je ono za čim stvari teže, a sve teže za svojom savršenosti. Nu svako je ostvareno biće ostvarena savršenost, dakle svako je biće samo po sebi savršeno i zato dobro. Zloća nije biće nego pomanjkanje savršenosti, a uzrok je zla

ono, zbog čega nešto nema neku savršenost. Bog može biti uzrok zla u kazni, ali ne u krivnji. — Bog nije jedno od raznih bića nego izvan i iznad svih ostalih bića. Zato Bog nije istinit, dobar, savršen, kao što su druga bića, nego je sama istina, dobrota, savršenost. Svako je biće nešto zato, jer je u nečemu slično Bogu (nesavršena slika Božja). Zato je Bog temelj ili razlog zbog kojega je bilo koje biće moguće. Svako biće koje je sastavljeno, ima svoj uzrok, jer se samo ne može sastaviti. Zato je bez uzroka samo posve jednostavno, nesastavljeno biće. Svako biće djeluje samo zato što teži za nekom svrhom. Zbog toga sve, što se zbiva, mora imati neku svrhu. Svrhovito uređenje čitavog svijeta pretpostavlja jedno razumno biće od kojega potječe to uređenje. Svako materijalno biće mora imati neki oblik, a to znači, da mora biti ograničeno. Mnoštvo može biti neograničeno samo u mogućnosti, tj. može postajati sve veće. Živo je ono biće, koje se može micati (djelovati) samo od sebe. Božji je život najsavršeniji, jer ne potječe od drugoga.

3) Na području KOZMOLOGIJE tvrdi Sv. Toma da red koji postoji među stvorenim bićima dokazuje da postoji samo jedan svijet — materijalni i duhovni. Anđeli nijesu razum nego imaju razum i slobodnu volju te mogu razgovarati neodvisno od udaljenosti u prostoru i vremenu. — U pojam čovjeka spada da bude sastavljen iz duše i tijela. Materija dobiva bivanje po formi. Kakva je forma bića, takva je njegova djelatnost. Forma u svojem pojmu ne uključuje pojedinačnost — zato je određena materijom. Jedan elemenat može se mijenjati u drugi. Dakle materija (bez forme) nije elemenat nego dio elementa. Prvo svojstvo materije je količina koja se može mjeriti te pripada samo tjelesnom i svakom tjelesnom biću. Akcidentalna svojstva jesu savršenosti koje služe svojem subjektu te mu daju neku mogućnost (jer bez akcidenata ne mogu egzistirati). Sve stvari, stvorene od Boga, jesu u nekem redu među sobom i prema Bogu. Taj red sačinjava jedinstvo svijeta. Dobrota, koja je u Bogu jednostavna, u stvorovima je podijeljena. Zato ima mnogo raznih stvorova da jedan izrazuje onu Božju dobrotu koju drugi nema, pa se tako upotpunjuju. Svaka stvar imitira Božje bistvo na svoj način. Uzori svih stvari jesu u Božjoj mudrosti. Zato je Bog prvi uzrok svih bića. Bog je ne samo stvoritelj nego i svrha čitavog svijeta.

4) U raspravama iz PSIHOLOGIJE kaže Sv. Toma, da je duša prvo počelo života, nematerijalno i samostalno. Da je duša tjelesno počelo ili tjelesni organ, ne bi mogla spoznati sva tjelesa (nego samo ona s kojima bi došla u doticaj). Samostalna je zato, što samostalno djeluje. Zbog toga je bistveno različna od životinjske duše, koja ne djeluje samostalno. Duša je samo dio čovjeka i forma tijela (jer mu daje oblik). Ona je besmrtna, jer kao samostalna forma ne može nestati i jer ima naravnu težnju za vječnim životom. Razum je sposobnost duše. Duševna je težnja osjetna i razumska. Razumska je težnja volja koja je slobodna po slobodi izbora. Kad se duša odijeli od tijela, ima drugi način spoznavanja. Znanje koje ima duša u samom razumu ostaje i poslije smrti. Među tjelesnim je bićima jedino čovjek slika Božja (po razumu i slobodnoj volji).

5) U ETICI govori Sv. Toma da je posljednja svrha čovjeka vrhovno dobro, a to ne može biti ni u bogatstvu ni u časti ni u slavi niti u čemu drugom što pripada našemu tijelu. Čovjek teži

svojom voljom za općim dobrom pa ga zato može zasititi samo opće dobro, a to je Bog. Samo u njemu može biti potpuno blaženstvo, a mi ga možemo postići, jer ga možemo shvatiti. Blaženstvo mora biti u djelovanju najbolje sile čovjeka, dakle u spoznaji razuma i to u spoznaji najboljeg predmeta, a to znači u promatranju Boga, dotično Božjega bistva. Ali to promatranje može biti samo nadnaravno. Iz njega slijedi uživanje volje, jer je svrha prisutna. Ipak subjektivno može uživati u tom dobru jedan više, drugi manje prema tomu kako je tko raspoložen ili k njemu upravljen. Za postignuće blaženstva potrebna je ispravnost volje, tj. dužni red volje prema posljednjoj svrsi. Ljudsko je djelo ispravno ili grešno prema svrsi za koju se tko odlučuje. Moralno dobro djelo, odvisno od slobodne volje, zaslužuje nagradu, a zlo kaznu.

6) TEODICEJA je posljednji dio Tomine filozofije. Da postoji Bog, kaže Sv. Toma, dokazujemo u ovom životu pomoću načela uzročnosti i to najprije iz gibanja (djelovanja, svakog prijelaza iz mogućnosti u stvarnost). Mora biti neko prvo biće koje giblje, a samo se ne giblje ni od koga. — Drugi je dokaz iz tvornog uzroka (causa efficiens): da je gibanje ili djelovanje od uvijek (beskonačno), ne bi bilo prvog uzroka, a bez prvog ne bi bilo ni srednjeg ni posljednjeg (tj. niti sadanjeg). Mora dakle biti neki prvi uzrok, a taj nazivljemo Bogom. - Treći je dokaz iz mogućeg i nužnog. Sve stvari mogu biti i ne biti, a ono, što može ne biti, katkada nije. Nu ono što ne postoji može postati samo preko onoga, što postoji. Dakle mora biti nešto što ne može ne biti ili što nužno postoji, a to zovu svi Bogom. — Četvrti se dokaz navodi iz reda bića. Viši su redovi uzrok nižih (kao što je npr. rod životinja logički uzrok vrste konja). Mora dakle postojati neko biće koje je uzrok svim ostalim bićima, a to je Bog. — Peti je dokaz iz uprave stvari: ima bića (živih) koja nemaju razuma, a idu za svrhom. Takva bića moraju dobivati smjer od nekog drugog višeg bića koje shvaća te je iznad svega, a to je Bog. Bog je jednostavno i neizmjerno savršeno biće, najveće dobro. On je beskonačan, posvuda, nepromjenljiv, vječan, osoban, samo jedan, potpuni razum i spoznaja samoga sebe. On upravlja čitavim svijetom kao Providnost.

* * *

Ovdje smo naveli ukratko samo nekoje od glavnih misli sv. Tome, da bismo barem donekle uvidjeli snagu njegova duha koji je tolikom silom obuhvatio sve probleme i sveo ih na temelju Aristotelove filozofije u skladnu cjelinu kao veličanstvenu zgradu. Toma Akv. bio je za svoje doba sjajna luč, a njegovu se duhu divimo i sada nakon tolikih stoljeća i tolikih promjena.

V I V A N D U N S S K O T

Kako teški kamen, kad padne u vodu, stvori vrtlog oko sebe, tako je i oko filozofije Sv. Tome Akv. nakon njegove smrti nastala velika borba. Jedni su, uključivši i nekoje visoke crkvene osobe, osuđivali mnoge njegove teze te su pisali proti njemu svoj "Ispravak" ("Correctorium"), dok su drugi branili Tominu nauku i pisali ispravke onih krivih ("pokvarenih") ispravaka ("Correctorium corruptorii"). Čak je franjevački general g. 1282. zabranio u franjevačkom redu slobodno čitanje

Tomine Teološke Summe. Međutim je dominikanski red u raznim kapitulima preporučio svim svojim članovima Tominu nauku i strogo zabranio bilo kakvu borbu proti njoj.

Najvatreniji i najoštriji protivnik Tomine nauke bio je franjevac Ivan Duns Skot. Rodio se je vjerojatno u Irskoj i to između g. 1266. i 1274. Oko g. 1290. stupio je u franjevački red. Učio je u Oksfordu, Parizu i Kölnu. Opreka između oksfordskog i pariškog sveučilišta pokazala se je također u opoziciji Duns Skota proti nauci Tome Akv. Ta je opozicija - kaže Gilson- pripravljala Vilima Occama koji je bio nominalist i preteča liberalizma, a preko njega također preteča duha nove moderne filozofije.

Duns Skotu bile su razne knjige podmetnute. Sigurno je napisao ova djela: Tractatus de Primo Principio, Quastiones in Metaphysicam, Opus Oxoniense, Reportata Parisiensia, Quodlibetum i Quaestiones de universalibus. U novije je vrijeme sastavljena u Rimu komisija, koja objavljuje kritična izdanja Duns Skotovih djela. Toj je komisiji na čelu hrvatski franjevac Karlo Balić, poznat kao osobiti stručnjak u tim pitanjima.

Duns Skot je prihvaćao samo one apriorne ili deduktivne dokaze koji slijede iz najsigurnijih istina, dok je druge dokaze smatrao manje vrijednim pa ih je rušio, da bi na njihovo mjesto postavio one koji su sigurniji. Nu takvo teško dokazivanje otvaralo je put skepticizmu. Prema Tomi Akv. je objava (teologija) bila samo nastavak i usavršenje razumnog umovanja (filozofije), a prema Duns Skotu mogle su teologija i filozofija ići svaka svojim putem. Filozofija je bila za njega, kao i kasnije za Kanta, djelo čistog razuma, a teologija više pitanje prakse ili praktičnog razuma. Duns Skot je tvrdio da "vjera ne isključuje svaku sumnju" pa zato "neka sumnja može postojati zajedno s vjerom". Uza sve to je Duns Skot držao vjeru za najuzvišeniju znanost i to zato što joj je predmet (Bog) najuzvišeniji, a načela sama po sebi najsigurnija.

Princip individualnosti nije prema Duns Skotu materija, kao prema Tomi Akv., nego razlika između ovog i onog ili, kako on kaže, "haecceitas", koju nazivlje također "formom". Zato se prema Duns Skotu ne moraju razlikovati anđeli po svojoj vrsti, kako se to "čini" Tomi Akv.

Duns Skot misli da su i anđeli sastavljeni od materije i forme, ali materiju shvaća samo kao nešto stvarno ili "pozitivno", ukoliko može poprimiti formu. Za njega nije materija "potentia pura" kao za Tomu Akv. nego neka najniža realnost, koja doduše teži za formom, ali je Bog može stvoriti i podržavati također bez forme. Zato ima ona svoju vlastitu uzročnost, jer Bog stvara i nju i formu. Materija je potentia pura samo u odnosu prema vrstama — ukoliko može dobiti supstancijalni oblik (npr. postati željezo, kamen ili što drugo). Taj supstancijalni oblik nije kod čovjeka izravno prva forma tijela (kao što misli Toma Akv.) nego materija, koja svojim dijelovima sastavlja živo tijelo, odvisno od duše ("forma corporeitatis"). Prema njemu treba razlikovati trostruku materiju: 1. ukoliko je zajednička svim stvorenim bićima (i anđelima), 2. ukoliko pripada svim supstancijama i 3. ukoliko je zajednička svim akcidentalnim svojstvima. — Boga spoznajemo, kaže Duns Skot, po sebi, jer smo mi slika Božja, i to time, što svoje ograničene sposobnosti pripisujemo Bogu kao neograničene ili najodličnije ("via eminentiae").

Inače spoznaja njemu nije prirođena nego stečena radom. Niti anđeli nemaju uliveno znanje. Po Skotovu mišljenju pojedine predmete spoznajemo (za razliku od Tome Akv.) prije onog, što je u njima općenito. Između "intellectus agens" i "intellectus patiens" — kaže on — ne postoji stvarna nego samo formalna razlika, jer je samo jedan razum, koji obavlja dvije zadaće. Za volju kaže da je slobodna i odličnija od razuma, jer ga ona potiče na spoznaju. Za blaženstvo tvrdi da ne potječe iz spoznaje razuma nego iz uživanja (posjedovanja) volje.

Duns Skot je doveo borbu proti Tomi Akv. do vrhunca. Bio je vrlo cštrouman — nazvali su ga "doctor subtilis" — i u filozofiji veoma naobražen. Za franjevce nije postao ono, što i Toma Akv. za dominikance. Slava je njegova s vremenom poblijedila.

7. VILIM OKAM

Rodio se je nešto prije g. 1300. u mjestu Ockham (južno od Londona). Već kad mu je bilo približno 20 godina, tumačio je na sveučilištu u Oksfordu Lombardove sentence. G. 1324. bio je tužen da uči krive nauke, pa ga je Sv. Stolica pozvala da dođe u Avignon opravdati se. Predan komisiji od četiri teologa odsjedio je ondje četiri godine u zatvoru, a poslije je pobjegao u Njemačku k caru Ljudevitu Bavarcu pa je pisao rasprave proti papi Ivanu XXII i njegovoj vlasti. Zato ga je papa izopćio iz Crkve. Umro je naglo g. 1349. ili 1350. i to, kako se čini, prije negoli je bio opet primljen u Crkvu. Bio je nazvan "venerabilis inceptor." Taj naziv znači isto što i praeceptor ili doctor.

Kao što proti crkvenoj vlasti, tako je Vilim Okam bio revolucionarac također u filozofiji. Napisao je više knjiga iz logike i fizike, ali kako je filozofski mislio, to nam pokazuje najviše njegov opširni komentar prve knjige Lombardovih sentenca.

Okam je obnovio prijašnji nominalizam. Tvrdio je da u pojedinačnim supstancijama ne postoji ništa općenito (univerzalno) i to niti u bistvu tih supstancija, pa da mi mjesto stvari upotrebljavamo samo imena (nomina) ili riječi (termini). Zato se njegova nauka zove nominalizam ili terminizam. Mislio je, da općenite riječi (npr. vol, čovjek) ne označuju ništa što bi bilo u stvarima. Općenito je po njegovu mišljenju samo u duši koja ga subjektivno pomišlja, a ono što ona pomišlja (bistvo stvari), može se promatrati također kao nešto objektivno, ali ne izvan duše. Mi spoznajemo samo svaku stvar posebice, jer svaka postoji samo kao takva (pojedinačno). Spoznajemo samo intuitivno, jer kad stvari nemaju istog (zajedničkog) bistva, ne može to zajedničko biti objekt naše spoznaje. Što spoznajemo apstrakcijom kao zajedničko, ono nije objektivno. Tako je otvarao nominalizam put subjektivizmu i idealizmu koji tvrdi da su ideje samo subjektivni plod djelovanja našeg razuma. Okam nije uviđao te posljedice. Tvrdio je da i svoja nutarnja djela spoznajemo intuicijom.

O DUŠI kaže Okam da ne možemo sigurno i jasno spoznati, da li je ona netvarna, besmrtna i duhovna forma, čitava u svakom dijelu tijela, i da li je razumijevanje svojstvo te nutarnje supstancije. Isto tako tvrdi da ne možemo sigurno spoznati niti da li postoji Bog, jer zabacuje apriorne dokaze (kad se iz uzroka dokazuje posljedica), a sumnja o jakosti posteriornih (kad se iz posljedice dokazuje uzrok) kao što i o valjanosti načela

uzročnosti. Nu zato hvali Okam volju koja hoće da vjeruje u ono što se ne može dokazati, i kaže da je takvo djelovanje zaslužno. Slično tvrdi kasnije i Kant da je iz praktičnih razloga dobro vjerovati u Boga i dušu, premda ih ne možemo spoznati. Također ETIKA gubi po Okamovoj nauci svoju vrijednost i sigurnost, jer kaže da bi Bog mogao odrediti da ono što je dobro bude zlo i obratno — npr. da bi mogao zapovijediti da njega samoga mrzimo, pa bi u tom slučaju naša mržnja bila zaslužna.

S druge strane pouzdaje se Okam previše u neposredno (intuitivno) gledanje nadnaravnih istina, ali iz toga je opet proizlazilo obescjenjivanje znanosti i vjere i pretjerano štovanje svojeg vlastitog uvjerenja.

8. POSLJEDNJE DOBA SREDOVJEČNE FILOZOFIJE

Za Okamom su se poveli mnogi, ali ipak nijesu bili u svojoj nauci tako pretjerani kao on. Oni su stvorili u filozofiji struju, koja je pošla novim "modernim" putem ("via moderna") te se je borila proti pristašama starije dotadanje skolastike ("via antiqua"). Glavna je razlika bila među njima u nauci o spoznaji, naročito u tumačenju općih pojmova. "Okamisti" su kritizirali također Aristotelovu fizikalnu i kozmološku nauku. Time nijesu nipošto mogli oboriti njegov prirodoslovni sistem, dapače se nijesu mnogo ni udaljili od njega, ali su ipak otvorili put modernim prirodnim znanostima.

- I -

Jedan od glavnih okamista u 14. stoljeću bio je NIKOLA D'AUTRECOURT (iz Otrekurta u Verdunskoj biskupiji). Bio je u Parizu bacalaureus theologiae. Nu profesorska služba mu je bila zabranjena, jer je 60 njegovih teza bilo osuđeno te ih je on opozvao javno na sveučilištu. Poslije toga (g. 1350.) postao je stolni dekan u Metzu. Tvrdio je, da je samo ono sigurno istinito, što se može svesti na načelo protuslovlja. Zato je priznavao kao sigurno istinite samo dvije do tri teze iz Aristotelove i skolastične filozofije. Niti princip uzročnosti i supstancije nije priznavao, tako da po njegovoj nauci mišljenje ne dokazuje da postoji onaj koji misli (duša). Nu bez obzira na tu skepsu glede spoznaje razvio je svoju kozmologiju. U njoj je tvrdio, da su sve stvari vječne, jer su sastavljene od vječnih atoma, a da li imaju kakvu svrhu i da li mogu što proizvesti, to da ne možemo znati. U psihologiji kaže da su razum i osjet dvije vrste duha koji se bez kraja združuje s uvijek novim atomima te se tako neprestano seli iz jednog tijela u drugo. Nazvali su ga "sredovječnim Humeom" (č. Hjumom), kojemu je bio preteča.

- II -

U slične zablude zapali su i mnogi drugi okamisti onoga vremena. Nu dok su oni u filozofiji i teologiji ostali besplodni, zastupali su u pariškoj okamističkoj školi već u 14. stoljeću u mehanici i astronomiji — i to na znanstveni način — one temeljne ideje, koje su se donedavno pripisivale obično Koperniku i Galileju.

Među tima odlikovao se je IVAN BURIDANUS, Francuz, rođen u grofoviji Artois. Bio je jedan od najuplivnijih okamista kao profesor i rektor pariškog sveučilišta. Umro je malo poslije g. 1358. Pristao je uz Okamov duh, ali ipak ne uz njegove nastranosti. Priznavao je potpunu sigurnost načela uzročnosti te je njime dokazivao da postoji Bog. Bio je determinist, tj.nije priznavao slobodu volje. Njemu su pripisivali priču o magarcu koji je ostao nepomičan između dvije hrpe sijena, jer su jednako djelovale na njega, pa se nije mogao približiti ni jednoj ni drugoj, tako da je umro od gladi. Ali takvoj tvrdnji nema traga u njegovim spisima. On je veoma bistro činjenicama iz iskustva već tada dokazivao fizikalnu teoriju o gibanju koje se nastavlja uslijed prvog udarca (impetus), o ustrajnosti i sili. Zato spada među najzaslužnije mislioce 14. stoljeća.

- III -

Njegov vrijedni učenik je ALBERTO SAKSONAC, koji je poput svojeg učitelja bio profesor i rektor pariškog sveučilišta i poslije (g. 1365) prvi rektor bečke univerze. Umro je kao biskup u Halberstadtu g. 1390. Napisao je više djela o logici i to u Okamovu duhu. Razvijao je misao o sili teže te je pripravio tlo za kasnije ispravno rješenje o njoj.

- IV -

Čisti uzor učenjaka bio je tada NIKOLA D'ORESME, koji je umro kao biskup u Lisieuxu g. 1382. On je bio prvi, koji je počeo znanstveno pisati ne samo u latinskom nego i u francuskom jeziku. U svojim je djelima raspravljao o političkim i etičkim, ekonomskim i naročito fizičkim i astronomskim pitanjima. Preveo je na francuski jezik Aristotelovu Politiku, Ekonomiku i Etiku. Njemu imamo zahvaliti za tri velika otkrića: o zakonu gravitacije, o okretanju Zemlje oko svoje osi i oko Sunca i o početku analitičke geometrije. Upozorio je da se Sv. Pismo glede okretanja Sunca oko Zemlje prilagođuje našemu načinu govora te nije došao ni u kakav sukob s crkvenim auktoritetom. Pierre Duhem kaže o njemu da je u jasnoći i točnosti onoga, što je pisao iz astronomije, natkrilio Kopernika, a Gilson spominje, da je bio učenjak prvoga reda i univerzalan duh.

- V -

U Njemačkoj je bio najglasovitiji nominalist GABRIEL BIEL kojega je proučavao također Luter. S njime je izumro nominalizam, koji nije mogao zadovoljiti ljudsku težnju za sigurnom spoznajom nadosjetnih istina.

- VI -

U ono vrijeme razvijala se je također MISTIKA. Među tadanjim misticima isticao se je dominikanac Magister Eckhart(umro 1327.), ali je zaplovio monističko - panteističkim smjerom. Među kasnijim misticima najviše je poznat TOMA KEMPENAC (+ 1471.), auktor znamenitog djela "De imitatione Christi".

- VII -

U raspravama o mističkim pitanjima sa filozofskog stanovišta uživao je najveći ugled NIKOLA KUZANSKI (Cusanus) iz Kuse (+ 1464), prije nazvan Krebs. On je bio biskup i kardinal te je vjerno držao za istinu sve, što uči Crkva, ali je ipak pisao u spisu "De conjecturis", da ljudsko znanje smatra ograničenim na osjetni svijet, a taj je sastavljen iz nebrojenih dijelova, pa je razumu teško naći u tom mnoštvu jedinstvo tj. Boga koji svim stvarima upravlja. Njega — kaže on — ljudski um ne dosiže, jer on je najveće biće od svih bića i za nas nešto nepoznato, a naše sredstvo (moć) za spoznaju nije ni u kakvom razmjeru prema njemu. Zato je moguće upoznati Boga samo nekakvim uzdignućem pameti iznad osjetnosti, snatrenjem ili zanosom u kojemu prestaje znanje. Te je misli posebice izrazio u spisu "De docta ignorantia".

Ipak taj skepticizam i misticizam nije smetao njemu u zanimanju za matematiku i astronomiju, tako da je predložio promjene, koje su kasnije bile unesene u gregorijanski kalendar. Svojim skepticizmom bio je on preteča Descartu, a matematikom i astronomijom Giordanu Brunu.

Kako vidimo u 14. i 15. stoljeću prodirale su nove misli i nove težnje. One su utrle put ne samo znanosti nego i filozofiji novoga vijeka.

C) FILOZOFIJA NOVOGA VIJEKA

1. U V O D

Početak novovjeke filozofije računa se doduše tek otkada je Descartes izdao svoje djelo "Principia philoscphiae"(1644), ali njegovo se je djelo spremalo putem drugih spisa i mišljenja već oko dva stoljeća prije.

Prema koncu srednjega vijeka zapali su mnogi u sumnju o sposobnosti čovječjeg razuma, da uroni u dubinu Božje objave te se dovine do spoznaje najviših pitanja. Zato su počeli mnogi oslanjati svoj razum na ono, što je bliže, ali i sigurnije,naime na osjetilnu spoznaju. Tako su se udaljili od viših vjerskih ideja i sve više približavali svjetovnim pojavama i novom životu. Zapuštali su duhovno carstvo i obraćali pažnju prirodi.

Dok su u srednjem vijeku išle teologija i filozofija usporedo, u novom su se odvajale jedna od druge. Već je Duns Skot tvrdio da može filozofija i teologija ići svaka svojim putem. U srednjem je vijeku bila filozofija i sva nauka prožeta vjerom,a u novom postaje filozofija posve svjetovnom.

Na tu nepravilnost upozorio je već Petrarca (+ 1374) svoje suvremenike. Pisao je:"Da, bavimo se filozofijom, ali ne zaboravimo na važnu tačku: na ljubav prema mudrosti. A prava mudrost Boga je Krist. Ne bismo razvijali pravu filozofiju, kad ne bismo ljubili i štovali Njega iznad svega." Nažalost mnogi ga nijesu slušali. Naročito Boccaccio i Machiavelli postali su stjegonoše poganstva.

Približavanju ljudskog mišljenja prirodi i većem pouzdanju u vlastite sile pogodovalo je početkom novoga vijeka u prvom redu otkriće Amerike. Ono je učvrstilo mišljenje da je Zemlja okrugla te je time pomoglo da se je učvrstio Kopernikov sustav, ne više geocentričan nego heliocentričan. Zatim je dao poticaj novoj struji Luterov protestantizam i uz njega novi izumi kao npr. tisak koji je prenosio znanje u široke mase; puščani prah, zbog kojega je trebalo staviti državnu obranu na druge temelje; kompas koji je omogućio dugu plovodbu i doticaj s dalekim narodima.

Sve je to pomoglo da se je počelo gledati na čovjeka više kao na sitni dio prirode. U Evropi je zastrujao novi život,koji nije bio više tako vjerski kao u srednjem vijeku, nego je postao svjetovan. Karakteristiku modernih filozofa stvara: 1. obaziranje na istraživanje modernih znanosti, 2. neobaziranje na vjeru i kasnije 3. idealistički smjer. Na zapadno mišljenje djelovali su također oni grčki učenjaci koji su se nakon pada Carigrada (1453.) preselili u Italiju.

Sav duh nove filozofije pojavio se je najprije u renesansi.

2. R E N E S A N S A

Renesansa (rinascita, preporod) je bila duhovni pokret koji je išao za obnavljanjem grčko-rimske književnosti i umjetnosti, a u isto je vrijeme postavljao temelj modernim prirodnim znanostima. Usporedo s time pojavila se je s jedne strane skepsa i relavitivizam, a s druge strane nova skolastika u Španjol-

skoj s Franjom Suarezom na čelu. Ona je ostavila tragove i u modernom životu. Sve je to zajedno stvorilo pojam o čovjeku, svijetu i državi. U renesansi su se osobito isticale struje platonovaca, aristotelovaca i okultista.

I PLATONOVCI

S obnavljanjem stare grčko-rimske književnosti obnavljala je renesansa također staru grčku filozofiju. U njoj je bio Platon zvijezda vodilica, premda se nije radilo uvijek o čistom platonizmu nego često i o plotinizmu. Središte tog pokreta bilo je u Firenci i to pod vodstvom obitelji Medici, naročito starog Cosima (+ 1464) i Lorenza, nazvanog "Magnifico"(+1492). Oko g. 1440. nastala je ondje slavna Platonska akademija. U njoj se je spajao staro-grčki i kršćanski duh, ali dok je u tomu kod Sv. Otaca nadvladalo kršćanstvo, pobjeđivalo je u renesansi poganstvo, premda tada mnogi nisu bili svjesni toga.

Dotada je bio Platon u Italiji malo poznat. Niti Francesco Petrarca (+ 1374), koji je bio oduševljen za njega te je imao 16 njegovih djela, nije mogao mnogo učiniti za širenje platonizma, jer je on, kao što i njegovi suvremenici, premalo poznavao grčki jezik. Ali veće poznavanje i zanimanje za Platona pobudio je Grk Plethon (+ 1450) i naročito kardinal Bessarion, po rodu Grk, koji je stvorio svoju akademiju, nakon što je okupio oko sebe veći broj učenjaka.

Za procvat akademije u Firenci bio je posebice zaslužan knez Giovanni Pico della Mirandola (+ 1494), s kojim je pretvarala renesansa vjerske osjećaje u općenite, sveljudske. On je pokazivao svoj humanizam time, što je uzdizao vrijednost čovjeka iznad svijeta. U mišljenju ljudi Božja beskrajnost odstupala je svoje mjesto beskrajnoj vrijednosti čovjeka. To se je moderno uzdizanje čovjeka zvalo titanizam, a išlo je tako daleko da se je čovjek osjećao ne samo kao Titan nego dapače i kao "Demiurg" (stvaralac), dotično kao Bog na zemlji. To nije više bio kršćanski duh srednjega vijeka, a niti grčki duh, jer su i Sokrat i Platon i Aristotel priznavali Boga kao gospodara nad čovjekom.

II ARISTOTELOVCI

Suparnici platoničara bili su oni koji su tražili spas u Aristotelu. Aristotelizam je već imao svoju tradiciju u skolastičnom učenju, a promicali su ga posebice doseljeni grčki učenjaci, koji su već kod kuće na Istoku iz prijevoda poznavali Sumu teološku Sv. Tome Akv. Renesansni komentari o Aristotelu išli su za tim da iznesu njegovo točno mišljenje iz mnoštva prijašnjih protuslovnih tumačenja.

Aristotelizam se je širio također u Njemačkoj i Francuskoj. Za njegovo raširenje u Njemačkoj imao je glavnu zaslugu Filip Melanchton (+ 1565). Ondje je učenje Aristotelove nauke djelovalo također na razvoj protestantske teologije.

Kršćanski aristotelizam imao je i svojih protivnika. Oni su se okupljali naročito u dvije sekte od kojih se je oslanjala jedna na nekadanju aleksandrijsku (plotinsku), a druga na averoističku nauku. Prva je nijekala besmrtnost duše, a druga je tvrdila, da čitavo čovječanstvo ima samo jedan duh (intellectus agens).

III DRUGE FILOZOFSKE STRUJE

Bilo bi čudno, da renesansno oduševljenje za starinu nije nastojalo obnoviti također druge stare grčko-rimske filozofske struje. Justus Lipsius (+ 1606.) obnavljao je stoicizam, Petar Gasend (+ 1655.) epikurejizam i stari Demokritov atomizam, a Michael Montaigne skepticizam. Osim toga širio se je također govornički (retorski) pokret prema starom estetskom geslu "distincte et ornate dicere" i sa ciljem, da se uzgajaju ljudi u duhu slobode ("homo liberalis").

IV OKULTISTI

Za renesansu bila je karakteristična također težnja za otkrivanjem svega onoga što je misteriozno. Zato su se mnogi bavili misticizmom, magijom, židovskom filozofijom "kabala", astrologijom, teosofijom i pansofijom. Htjeli su pronaći neke tajanstvene sile u nutarnjosti prirode — slično kao Göteov Faust, koji je uvijek htio da dozove duha zemlje (Erdgeist).

Najizrazitiji i ujedno u povijesti filozofije veoma zanimljiv predstavnik okultističkog smjera bio je Nijemac Theophrastus Bombastus von Hohenheim, nazvan Paracelsus. Rodio se je u Einsiedelnu g. 1493., a umro je u Salzburgu g. 1541. Mnogo je putovao po raznim krajevima Evrope. Bio je duboko religiozan. Njegovo je najvažnije filozofsko djelo "Astronomia magna oder die ganze Philosophia sagax" (Velika astronomija ili čitava oštroumna filozofija). U tom je djelu tvrdio da treba oslanjati filozofiju na iskustva, a ne na knjige "na kojima leži prašina", i da se istraživanjem prirodnih tajna dolazi u filozofiji natrag k Bogu, jer je njegova mudrost stvorila sve. Do poznavanja Boga i drugoga svijeta (do "nebeske filozofije") dolazi se, kako je tvrdio, samo putem milosti. Za mikrokosmos (maleni svijet tj. čovjeka) u kojemu su zastupani elementi čitavog svijeta, držao je da se odnosi prema makrokosmosu (čitavom svijetu), jer je čovjek stvoren iz neba i zemlje i zato poslije neba i zemlje, a četiri elementa (vatra, voda, zrak i zemlja kao nešto stalno i trajno) jesu čovjeku otac i majka. Glavne misli dobio je Paracelsus od njemačkog novoplatonizma pa ih je obrađivao dalje na svoj način.

Humanist Ivan Reuchlin (+ 1522.) prenio je iz Italije u Njemačku jednu varijantu novoplatonizma, u kojemu su prevladavale tajanstvene misli i praznovjerje židovske filozofije "kabala" (predaja). Njemu sličan Agrippa von Nettecheim (+1535), pravi sin renesanse, zapadao je još više u magiju i čarobnjaštvo.

Teosofija je bila kriva mistika koja je isključivala sve što je razumno (racionalno) te je očekivala sav spas od milosti, tajnih nadahnuća i čudesa. Njoj je slična pansofia, koju je kao mistični panteizam iznio Jakob Böhme (+ 1624).

V NOVI PUTEVI ZNANOSTI

U vrijeme renesanse stvorio se je novi pojam o znanosti. Stvorili su ga oni koji su osnovali modernu filozofiju. Najprije se je radilo samo o prirodoslovnoj metodi, ali pomalo je to preobražavalo također filozofiju i vodilo k novoj slici čovjeka i svijeta (kosmosa).

a) GIORDANO BRUNO. U Italiji se je u 16. stoljeću razvijao nazor o svijetu pod uplivom neoplatonizma, dok nije Giordano Bruno (1548 - 1600) novim mislima o svijetu alarmirao svoje suvremenike. Bio je dominikanac u Napulju, ali je istupio iz reda i počeo putovati. Bio je u Parizu, Londonu i drugim mjestima. On nije bio niti učenjak niti znanstvenik, nego nemirni i nepopustljivi duh, izvrgnut čeznuću i čuvstvu. Bio je pod uplivom djela Nikole Cusana i Kopernikove knjige "De revolutionibus orbium terrestrium" (iz g. 1543.). Dok drugi nijesu opažali veliku važnost Kopernikova otkrića o okretanju Zemlje i planeta oko Sunca, bio je Giordano Bruno time ne samo iznenađen, nego je zašao mnogo dalje od Kopernika. U svojim spisima je tvrdio, da je svemir beskrajan i pritom je zapao u monistički panteizam. Također Cusanus je govorio o beskrajnosti svemira, ali on je u tomu gledao sliku beskonačnog Boga. Međutim je Giordano Bruno smatrao svijet kao beskonačni i posljednji uzrok svega tako da nije bio potreban Pokretnika za svoje prvo gibanje, kako je tvrdio Aristotel. Za njega je svijet bio Bog, a svaka najmanja čestica (monada) bila je slika čitavog svijeta (kako je govorio Cusanus: "quodlibet in quolibet"). Zbog svojih tvrdnja, nakon sedmogodišnjih uzaludnih pokušaja da opozove svoje teze, svršio je tragično na lomači. Nakon njegove smrti šutjelo se je o njemu kroz čitavo jedno stoljeće, a poslije su neki njemački filozofi i pisci, kao npr. Spinoza, Leibniz i Goethe, popularizovali njegovo ime i povađali se u filozofiji za njegovim mislima.

b) Nu dok je Giordano Bruno bio fantast, postali su drugi znameniti muževi utemeljitelji moderne fizike i drugih prirodnih znanosti. Među takve spadaju astronomi Ivan Kepler (+1630.), Galileo Galilei (+ 1642.), Newton (+ 1727.) i kemičar Robert Boyle (+ 1691.). Oni su vjerovali u Boga, a njihovi su novi pojmovi o sili teži, masi, energiji, ustrajnosti itd. bili tek kasnije upotrebljeni za ateistički mehanizam i dinamizam. Ali 2000 godina stara filozofija, iako je morala računati s tim novim rezultatima modernih znanosti, ipak nije bila njima niti poražena niti uzdrmana.

c) BACON (č. Beiken). - Posebnu karakteristiku renesansnom pojmu o znanosti dao je Englez Francis Bacon, grof Verulamski (+ 1626). Rodio se je u Londonu. Bio je empirist. Zabacio je skolastičnu metodu silogizama i Aristotelovu induktivnu i deduktivnu metodu te je tvrdio, da do svega znanja treba doći opažanjem prirode i uzroka prirodnih pojava. Znanost je cijenio samo utoliko ukoliko donosi korist pojedinim ljudima. Zato je tvrdio da se znanost mora čuvati svake varke te ne smije podleći čuvstvu. Zbog toga je naglašavao važnost iskustva, a osuđivao je Aristotela i njegove silogizme u logici. On je pristaša mehaničkog, a protivnik teleologijskog tumačenja prirode.

Baconove ideje očituju se u njegovim esejima (Essays). U skladu s engleskim nazorima promatrao je ćudorednost sa stano-

višta lagodnosti i ugodnosti u življenju (Lebenskunst). Zato je poricao vrijednost kontemplativnog života, a i morala, ukoliko nije potreban za osobno i opće dobro. Ipak u naglašavanju ugodnosti razlikovao je rad za osobnu lagodnost (bonum suitatis) i rad za opće dobro (bonum communionis). Općem dobru davao je prednost, jer je ono temelj također za osobno dobro. Držao da je altruistična ljubav prema ostalim ljudima čovjeku prirođena. Zadržao je ipak vjeru u Boga, a svim je religijama priznavao slobodu uz uvjet da se ne miješaju u državne poslove.

Inače nije iznio Bacon u filozofiji ništa novo, ali je ipak dao poticaj za istraživanje.

VI NOVI POJAM O ČOVJEKU I DRŽAVI

Renesansa je dovela također do toga, da se vrijednost čovjeka nije više mjerila po njegovoj nadnaravnoj svrsi nego po njemu samomu. Već su pjesnici Petrarca i Boccaccio imali u vidu životno iskustvo te su prikazivali vrijednost čovjeka prema tomu kako se iživljuje. Iz takvog shvaćanja razvio se je za renesansu značajni individualizam. Osebujni čovjek ("uomo singolare") postao je ideal. To je dovelo do toga, da je sila dobila premoć nad pravom, "posao" nad istinom, volja nad razumom.

a) MACCHIAVELLI. Najizrazitiji predstavnik takvog novog mišljenja bio je Niccolo Macchiavelli (+ 1527), državni tajnik u Firenci. Svoje ideje iznio je najviše u djelu "Il Principe" što ga je posvetio Lorenzu Medici pozivajući ga, da oslobodi Italiju od vlasti tuđinaca te ustanovi nacionalnu državu. U tom je djelu Macchiavelli isticao, da mudri državnik mora biti realist, jer da samo ljudske činjenice odlučuju o sudbini ljudi i povijesti. Među te činjenice ubrajao je Usud (fatum) koji ne poznamo pa ga zovemo slučajem ili srećom i jakost vođe koji mora računati s time da su ljudi zli, pa ako hoće da se uzdrži, treba da i sam nauči biti zao tako da ga se ljudi boje. Vođa ne smije uzmicati pred grozotama, jer polumjere ne koriste. Tvrdio je da vođa mora biti u isto vrijeme lav i lisica.

Tako je Macchiavelli htio u življenju oponašati silu prirode propovijedajući nemoral u politici. Polazio je s krive pretpostavke da su svi ljudi zli i da je moralni red s istinom i pravednosti određen samo za jedan i to privatni dio ljudskoga života.

b) BODIN. Macchiavellijevu filozofiju sile i krutosti u politici prihvatio je u Francuskoj Jean Bodin (+ 1596). Tvrdio je, da je državna suverena vlast najviša i da nema nad njom nijednog suca. Na temelju takva načela mogli bi se državnici i zavojevači držati toga da u čitavom državopravnom životu ima odlučivati sila mjesto prava.

c) THOMAS MORUS. Međutim da je u renesansi bilo i drukčije filozofije o državi, dokazao je plemeniti engleski državni kancelar Thomas Morus (+ 1535). On je bio dobro odgojeni humanist, učen pravnik i iskusan političar. Napisao je (g. 1516) roman o državi pod naslovom "Utopia" (zemlja, koje nema). U tom je romanu s jedne strane živo i ironički ocrtao prilike u svojoj domovini, a s druge je strane prikazao, kako bi izgledala

država sa socijalnom skrbi i slobodom, s idealnim društvom i plemenitom (kršćanskom) religijom. Svoj život završio je kao žrtva kralja Henrika.

d) CAMPANELLA. Talijanski dominikanac Thomas Campanella (+ 1639) bio je idealist i socijalni reformator. U svojem djelu "Sunčana država" (Civitas solis) zagovarao je po primjeru Platona zajedničko življenje bez obitelji, bez vlasništva i bez slobode vjere. Zbog svojeg komunizma čamio je 30 godina u državnom zatvoru.

e) GROTIUS (+ 1645). Grootovo je glavno djelo "De iure belli ac pacis", u kojemu spominje da je prvi izvor prava razumna i duševna narav čovjeka, a drugi izvor da je volja Božja. Prema Grotiusu ima državna vlast svoj izvor u volji Božjoj. Proti vladaru koji tlači svoj narod, kaže on, može narod ustati i silom oduzeti mu vlast.

VII NOVI SKEPTICIZAM

Već spomenuti Nikola Cusanus govorio je u svojem djelu "De docta ignorantia", iz poniznosti i pobožnosti da čovjek ne može pravo spoznati vječnu istinu tj. Boga. Tu je misao upotrebila renesansa za tvrdnju da je svijet za nas i sam u sebi tajanstvena zagonetka koju ne možemo spoznati. Zato čovjek uvijek teži k nečemu i zbog toga hoće da i sam postane nešto beskonačno. Tako bi volja imala dalje prodirati k onomu, što je razumu zatvoreno, ali je u tomu prate neprestane sumnje. Na taj način se je na temelju Cusanusova djela razvijao u renesansi novi skepticizam.

Taj skepticizam zastupa najviše Francuz Mihael MONTAIGNE (+ 1592). On je bio jedan od najsjajnijih francuskih mislilaca i pisaca. U svojim esejima (essays) tvrdi, da je ludo vjerovati u ljudsko znanje: svako je naprezanje da spoznamo Boga osuđeno, a prirodne su znanosti samo sofistička pjesnička vještina. Osjećajno je naime opažanje lažno pa pojmovi izmiču. Tako se je pojavio opet stari skepticizam, koji je prešao poslije na Humea (č. Hjuma) i zatim u novodobnu nauku o spoznaji. Ali taj skepticizam, kaže Montaigne, ne vodi k mlitavosti življenja nego k radinosti i to ne putem znanja nego putem savjesti i objave po kojima nalazi čovjek utočište u samom sebi. Montaigne vidi tamne sile koje vladaju svijetom. Jedna od takvih sila je smrt koja se posvuda upliće u življenje tako da tko uči živjeti, mora učiti također umirati. Ipak na taj način nauči čovjek ne služiti svijetu. Time zauzima Montaigne također stoički stav.

Sličan i još veći skepticizam razvijala su druga dva Francuza: CHARRON (+ 1603) i SANCHEZ.

VIII NOVA SKOLASTIKA

1. Ne bi bilo tačno, kad bismo rekli da su u renesansi zavladale samo one ideje koje su se mnogo udaljile od kršćanske i skolastične tradicije. U 16. stoljeću procvjetala je skolastika na univerzama u Španjolskoj i Portugalu i to zaslugom dvaju dominikanaca. Prvi je od njih Thomas de Vio Caietanus (+ 1534), a drugi Franciscus de Sylvestris (+ 1528) iz Ferrare. Obojica su pisali komentare o djelima Tome Akv. Nova skolastika

prešla je zatim u Njemačku. Pokretači su se njezini u Španjolskoj čuvali, da ne zapadnu u cjepidlačarenje. Nastojali su pogoditi pravi smisao Aristotelove filozofije. Zatim su razvijali socijalnu filozofiju. Trudili su se također da utvrde kršćansku nauku o vlasti (suverenitetu) naroda i o pravu potlačenih da se odupru. Pisali su također o naravnom i međunarodnom pravu. Prikazali su jezgru sredovječne skolastike te su je obradili obzirom na nove probleme i pitanja. Tako su je mogli predati novim pokoljenjima i to s klicom da se razvija kao katolička filozofija i kao temelj za novo duhovno življenje.

Ta španjolska skolastika 16. stoljeća bila je djelo i drugih dominikanaca i isusovaca. Među dominikancima isticali su se kardinal Caietanus, Dominicus Banez, Bartholomeus de Medina, Johannes a S. Thoma. Oni su mnogo razjasnili nauku Sv. Tome.

Među isusovcima bili su glavni Petar Fonseca, Franjo Suarez, nazvan "doctor eximius", Luis de Molina, kardinal Franjo Toletus, Gabries Vasquez i Silvestar Maurus, koji se je odlikovao jasnoćom u tumačenju Aristotelove nauke.

2. SUAREZOVA FILOZOFIJA. — Među svima tima bio je kao filozof najslavniji Suarez. Naročito su važna njegova djela "Disputationes metaphysicae" (1597) i "De legibus" (filozofija prava i državnopravnosti). U tim je djelima metafizička pitanja, prije proučavana prema Aristotelu rastreseno, složio i sistematski obradio kao jedinstvenu metafiziku. Pri tom se nije držao samo Aristotela i Tome Akv. nego i ostalih važnijih filozofa te je tako, služeći se zdravim eklekticizmom (biranjem), pisao objektivno i u mnogim pitanjima iznio svoje vlastito mišljenje. Raspravljajući opširno o pravu i izvoru prava prihvatio je stanovište o narodnoj suverenosti, prema kojoj je narod nosilac državne vlasti te ima pravo određivati oblik vladavine, prenositi vlast na drugoga i uzeti je uzurpatoru, kao što i nepokoravati se nepravednim, nemoralnim i preteškim zakonima. Ipak time nije smatrao narod kao izvor vlasti. Za izvor vlasti pisao je da je u Bogu i njegovom moralnom redu, a narod samo prima i primjenjuje taj moralni red. Time je ograničeno apsolutno pravo vladara ili pojedinaca što su ga kasnije propovijedali Hobbes i Rousseau. Njegova narodna suverenost je suverenost nepromjenljive pravednosti. Svojim priznavanjem te suverenosti unio je Suarez u kršćansku filozofiju i život novi slobodniji duh.

Španjolska skolastična i posebice Suarezova filozofija prodrla je također u škole te je postala u 17. stoljeću jedinstvena naobrazba evropskih naroda, dapače i kod njemačkih protestanata. Ona je mnogo djelovala i na mišljenje Descartesa, isusovačkog gojenca, premda je on krenuo u filozofiji posebnim putem tako da je potrebno govoriti o njemu posebice.

3. RACIONALIZAM

Za filozofiju 17. i 18. stoljeća karakteristično je smjelo i odvažno izgrađivanje posebnih filozofskih sustava. Filozofi su u to doba obrađivali doduše problem stare metafizike, te su se kod njih opažali tragovi skolastike, ali ipak je pritom prevladavalo njihovo subjektivno mišljenje. Tako se je počeo razvijati racionalizam, koji je htio biti prva filozofija. Pojavio se je u dva oblika: kao spoznajna teorija i kao znanstvena me-

toda. Prvi — spoznajni racionalizam — je dublji: hoće da odbaci logične i ontološke probleme koji se nameću kao razumljivi sami po sebi tj. kao apriorni. Drugi racionalizam nalazi se posvuda te je spojen s prvim, a sastoji se u tomu, što se tvrdo drži mnogih modernih pojmova, a malo mari za mnijenja, izražena u prijašnjim knjigama, staroj predaji i školskim poukama. Glavni zastupnici spoznajnog racionalizma jesu Descartes, okazionalisti, Spinoza i Leibniz.

I Descartes

Renè Descartes (č. Dekart, Renatus Cartesius) bio je tako znamenit francuski filozof da ga pravom nazivaju ocem moderne filozofije. Dok su prijašnji filozofi uglavnom promatrali bića kao takva, počeo je on baviti se posebice također njihovim djelovanjem. Čitava novija metafizika, uključujući i Nietzscheovu, drži se njegova razlaganja o biću i istini. Glavno njegovo stanovište nijesu mogle izmijeniti niti one promjene koje su nastale u njemačkoj filozofiji poslije Leibniza.

Descartes je bio rođen g. 1596. u La Haye u Francuskoj. Bio je odgojen kod isusovaca. Do 18. godine učio je u njihovoj školi u La Fleche za koju je govorio da se po njegovu uvjerenju nigdje na svijetu ne uči filozofija bolje nego ondje. Poslije je u Parizu izučio pravo, a nakon toga je proveo svoju mladost na putovanju, da u školi života sabere što više iskustva te nauči, kako je sam govorio, "razlikovati istinito od neistinitog". Poslije je stupio u vojničku službu u Nizozemskoj i Bavarskoj, a nakon toga se vratio u Pariz, gdje se je podao samotnom življenju. Među rijetkim prijateljima, s kojima je tada ostao u vezi, bio je isusovac i kardinal Berulle. U 32. godini života nastanio se je u Nizozemskoj, gdje je počeo izdavati svoja filozofska djela. Kad su mu bile 54 godine, pozvala ga je u Štockholm švedska kraljica Kristina, ali je ondje pol godine kasnije umro (1650).

Već u mladosti mučila je Descartesa velika tjeskoba, jer nije znao koja bi istina bila tako jasna i sigurna da bi mogla poslužiti kao stalna i nepogrešiva ishodišna tačka za filozofiju. U svojoj sumnji zavjetovao se je da će ići na hodočašće u Loret, ako mu Blažena Djevica pomogne izaći iz te nejasnoće. U samotnim satovima u vrijeme vojničke službe sinulo mu je, kako sam kaže, "svjetlo čudesnog otkrića" da je posve sigurna istina "cogito, ergo sum". To je bila "prima certitudo" (prva sigurnost). Četiri godine kasnije ispunio je svoj zavjet. On je također u filozofiji sačuvao svoju vjeru u Boga i dušu. Zanimao se je mnogo za matematiku, naročito analitiku, i za fiziku. Glavna njegova filozofska djela jesu: "Discours de la metode", "Meditationes de prima philosophia" i "Principia philosophiae".

Descartes je osnivao svoju nauku samo na razumu te je tako postao racionalist. Priznavao je glavna načela kršćanske filozofije, ali je ipak pobijao mnoge tvrdnje Aristotela i Tome Akv. Učeći analitiku uvidio je da se u njoj, kao što i u drugim znanostima, mogu izvoditi istine jedne iz drugih. Zato je odlučio pokazati ljudima put kako bi mogao svatko sam naći znanje za upravljanje svojega života. Njegova je dakle metoda subjektivna i deduktivna.

Idući od sigurnog temelja "Cogito, ergo sum" (mislim, dakle postojim) htio je svojom metodom, pazeći da se ne uvuče koja

neistina, sazidati sigurnu zgradu ljudskoga znanja. Tako je došao do zaključka o postojanju Boga i o razlici duše i tijela. Zaključio je da mora postojati beskonačni Bog, kad ograničeni razum imade pojam o beskonačnosti. Zatim je uvidio da Bog kao pravedno biće ne može dopustiti da se varamo kad nam je dao svjetlo razuma. Tako nam je omogućena također spoznaja vanjskih stvari.

Descartes je držao da je kod preraznih mnijenja teško naći istinu, pa se filozof može zadovoljiti time da svoju nauku dovede u skladan sustav. Time je podao filozofiji poticaj za idealistički pravac, jer je pazio na subjektivnu spoznaju razuma više nego na istinitost sustava.

Najvažniji je dio Descartesove filozofije onaj o supstanciji. On je uveo o njoj novi pojam. Dok je prije po aristotelsko-skolastičnoj definiciji bila supstancija (za razliku od akcidenata) "stvar, kojoj po naravi pripada da ne bude u drugom (cuius naturae debetur esse non in alio), unio je Descartes u pojam supstancije odvisnost u bivanju. Ustvrdio je naime da je supstancija "stvar, kojoj nije nijedna druga stvar potrebna za gibanje (egzistiranje)". Razlika je između prijašnje i njegove definicije naoko malena, ali je uistinu velika i puna pogibeljnih zaključaka. Razlog je u tomu, što samo Bog kao supstancija nije potreban u bivanju ničega drugoga, dok su sve stvari u egzistenciji odvisne od Boga. Zato bi se moglo tumačiti, da je samo Bog supstancija, a to bi značilo, da sve druge stvari niti postoje niti djeluju ili da postoje samo kao Božje oznake (atributi) dotično kao neka vanjska pojava Boga. Tako tumačiti pojam supstancije značilo bi zapasti u panteizam. Ali Descartes nije htio zaći tako daleko, pa je pomišljao supstanciju kao ono što u svojem bivanju nije odvisno od drugih stvari. Nu zato je u smislu svoje definicije ipak razlikovao jednu beskonačnu supstanciju tj. Boga koja nije odvisna ni od čega, i druge konačne supstancije, tjelesne i duhovne, koje su odvisne samo od Boga. Tako je pojam supstancije, pomišljan prije u školskom učenju uvijek jednako, postao drukčiji kod Boga negoli kod stvari. To je sve kasnije približilo okazionaliste panteizmu, dok je Spinoza u nj posve zapao.

Po mišljenju Descartesa nemaju materijalne stvari ništa bistveno osim toga što se pružaju u prostoru. Zato je držao da su prostor i tvar po naravi jednaki, a kako prostor pomišljamo bez kraja, to je i svijet beskonačan. Kao jedino naravno svojstvo tvari držao je gibanje, ali je i to smatrao kao relativno u razmjeru prema drugim stvarima (npr. s obale se čini da plovi lađa, a s lađe da se miče obala). Preko ideje spoznajemo ipak stvari kakve jesu u sebi, jer Bog, koji nam je dao svjetlo razuma, ne može dopustiti da se varamo. Opći i prvi uzrok gibanja je Bog koji je svijet ne samo stvorio nego i postavio u gibanje. Drugi je uzrok gibanja ustrajnost. Nebeska tjelesa razvila su se iz tekućeg stanja (time postaje Descartes preteča Kant-Laplaceove teorije), a razvoj se kod nebeskih tjelesa može pretpostaviti, jer se i na zemlji razvijaju bića kao npr. biljke.

Descartes priznaje kod čovjeka tijelo i dušu, ali za dušu pretpostavlja da je u prostoru. Odnos između duše i tijela tumači nejasno i nedosljedno. Za dušu je tvrdio, da ima također prirođenih ideja, a to je dalo povoda kasnijim zabludama kao što su npr. Kantove kategorije prema kojima stvara razum svoje ideje.

Slobodnu volju i moral držao je pojavom razuma. Za strasti je smatrao da ih treba svladavati, jer su one nejasne predodžbe pa vode u zlo. Cilj moralnog života mu je sama spoznaja. Dakle taj mu je cilj odredio nepraktično.

Descartesova je filozofija važna, jer je dala poticaj za razne kasnije sustave i mišljenja. U njegovu dualizmu (nazoru o tvari i duhu) našli su nekoji filozofi klicu idealizma, a u prostornom sjedištu duše klicu materijalizma. U njegovu pojmu o supstancijama dobio je Leibniz poticaj za nauku o mnoštvu monadnih supstancija. Kako je počeo svoju filozofiju sa sumnjom (skepticizmom), dalo je to povoda za kriticizam što ga je Kant potanko razvio.

II Okazionalizam i ontologizam

a) Definicija Descartesa o supstanciji navela je nekoje na misao da su stvari odvisne od Božje pomoći ne samo u bivanju nego i u djelovanju i to tako da ne djeluju one nego Bog u njima. Na taj su način nekoji (Clauberg, De La Forge i Cordemoy) počeli tvrditi da je svako djelovanje jednog bića na drugo samo daljni prijenos onog djelovanja koje dolazi od prvog sveopćeg uzroka (causa universalis) — slično kao kad se udarac prenosi s jednog tijela na drugo. Tako su kao Božje djelovanje tumačili također djelovanje duše na tijelo (npr. kad svojom voljom dignemo ruku) i tijela na dušu (npr. kad podražaj tijela osjećamo kao gledanje, slušanje, bol itd.). Izravno djelovanje između duše i tijela ionako ne shvaćamo, pa zato — govorili su oni — kad ga ne razumijemo, ne možemo niti tvrditi da postoji. U tomu je bio početak okazionalizma.

Glavni zastupnik okazionalizma bio je GEULINCX (č.Gölinks) (+ 1669). "Na tom svijetu", govorio je on, "mogu ja djelovati samo na sebe", ali moje tijelo nije isto što i ja. Na nj djeluje Bog prigodom (occasione) odluke moje volje (tj. kad ja hoću). Ne mora to biti od slučaja do slučaja, nego je slično djelovanju dvaju satova koje je navila ista ruka. Tako osjećaj koji dolazi izvana, kaže Geulincx, nije moj, nego svijet donosi (podražajnu) sliku na moje tijelo, a božanska je moć premese odanle unutra na mene samoga tj. u moju dušu.

U svojoj metafizici nastoji Geulincx zanijekati svim stvarima supstancijalnost i uzročnost, dok čovjeku ostavlja mogućnost moralnog djelovanja duha na razum da u ljubavi i poniznosti traži Boga. Tako je Geulincx u isto vrijeme mistik i racionalist. Po njegovoj nauci ne djeluju stvari u svijetu, nego je Bog jedini micatelj i djelovatelj — npr. ptica niti pjeva niti leti, nego Bog pjeva u njoj i nosi je u zraku. Tako se okazionalizam pod uplivom Descartesove definicije supstancije približuje monizmu, dotično panteizmu, po nauci kojega bi čitav svijet bio Bog ili pojava Boga.

b) Misao o djelovanju Boga u stvarima spojio je MALEBRANCHE (č.Malbranš) s mislima Sv. Augustina o idejama u Božjem razumu i o pomoći višeg (Božjeg) razuma (ratio superior) za spoznaju stvari. Malebranche kaže: "Mi vidimo sve stvari u Bogu". Po njegovu mišljenju čovjek živi u Bogu, gleda u njemu ideje (bistva) stvorenih stvari i tako po idejnim prauzorima u Bogu spoznaje svijet. Ta se nauka zove ontologizam. Isto tako gledajući u Bogu čudoredno dobro dobiva čovjek — kaže Malebranche — nešto od beskonačne dobrote pa tako živi u njegovoj ljubavi. Kako

on uči, nema poteškoće u spajanju duše s materijom, jer oma i u tjelesnim stvarima spoznaje ono što je duhovno (tj. od duha poznata i u stvarima ostvarena bistva). Inače Malebranche pobija Spinozinu panteističku nauku prema kojoj su svijet i Bog jedno te isto.

III S p i n o z a (1632 - 1677)

Benedikt dotično Baruh Spinoza potjecao je od židovske trgovačke obitelji, koja se je doselila iz Portugala u Nizozemsku. Rođen je bio u Amsterdamu, a umro je već u 45. godini u Haagu, osuđen zbog svoje nauke od ondješnjih židovskih vjerskih poglavara i ostavljen u gospodarskoj nevolji od ostalih Židova. Njegovo glavno djelo je "Ethica ordine geometrico demonstrata". U tom djelu raspravlja o Bogu, bistvu, duši i čuvstvima, strastima, razumu i slobodnoj volji.

U svojem metafizičkom raspravljanju prihvatio je Spinoza najprije misao, da su sve pojedinačne i promjenljive stvari odvisne u svojem bivanju od čvrstih i vječnih stvari tj. bistava kao od svojih zakona i to tako, da ih bez njih ne možemo niti pomišljati. Time je htio u isto vrijeme reći (povađajući se pretjerano za Platonovom naukom o idejama) da su vječne istine nužni (apriorni) elementi spoznaje i da su vječna bistva zakoni svega bivanja. To združeno zajedno znači (nelogično) da su naša svijest, dotično spoznaja, i objektivno bivanje jedno te isto. Iz toga zaključuje Spinoza da su "čvrste i vječne stvari" tj. bistva, makar bila pojedinačna, ipak za nas općenitost ili definicijski rodovi i bliži uzroci svih pojedinih promjenljivih stvari. Tako tumači on biće (bivanje) odozgo prema dolje i nužno kao u geometriji (ordo geometricus). Polazeći tim putem u svojem mišljenju dolazi Spinoza do zaključka da je sve što postoji jedno i isto i prema tomu da su sve stvari samo jedna supstancija tj. Bog. Tako je u definiciji zašao dalje od Descartesa tvrdeći da je supstancija samo ono što može postojati uopće bez ičije pomoći, a to znači da nema ničega izvan Boga. Zato je tvrdio da je sve u Bogu i Bog u svemu. Sve su stvari samo načini kojima se izrazuju Božje vlastitosti (atributi). Bog je u stvarima narav koja postaje ("natura naturans"), a one u njemu jesu ("natura naturata"). Po tom panteističkom shvaćanju Spinoze sve stvari proizlaze iz Boga jednako nužno i na isti način kao što iz naravi trokuta proizlazi oduvijek i zauvijek da njegova tri kuta sačinjavaju 180 stupnjeva. "Nužda" je glavna ideja u Spinozinoj filozofiji. Prema njoj nije Bog osobno biće sa slobodnom voljom i stvaralačkom snagom. Svijet proizlazi nužno iz Božje naravi i taj proces traje oduvijek i zauvijek. U prirodi nema svrhe niti u Bogu proviđnosti ni u čovjeku slobodne volje. Sve nastaje tako kako mora nastajati (uključivši i čovječja čuvstva).

Inače po Spinozinoj nauci spoznaju ljudi stvari kakve jesu, jer i njihova spoznaja i stvari proizlaze paralelno iz Boga. Tako je pokušao on spoznaju i stvaranje nadomjestiti paralelizmom. Mišljenje i htijenje, kao što sloboda i nužda, za njega je isto. Čuvstva (uglavnom pohlepa, veselje i žalost) jesu isto tako nužna, jer pripadaju naravi. Nagnuća i svladavanje tih nagnuća jesu također paralelna i nužna pojava.

Po Spinozinoj moralci dobro je ono što je ugodno, a zlo ono što je neugodno, ali o tom dobru ne smije odlučivati strast nego ljudski duh, jer dobro mora biti u skladu s onim što je ugodno drugima. Naravno pravo čovjeka siže tako daleko koliko i njegova moć, pa to dvoje postaje jednako. Zakon, pravo, pravednost i ćudorednost nastaje istom zajedno s državom koja se temelji na ugovoru. Taj ugovor može pojedinac opozvati, ako zahtijeva to njegov nagon samoodržanja.

Spinoza je izgradio svoju spoznajnu teoriju na skrajnom platonizmu. Pritom je upotrebljavao pojmove sad u jednom sad u drugom smislu. Zato je njegova panteistička filozofija često nelogična, nejasna i puna protuslovlja.

IV. L e i b n i z (1646 - 1716)

S Leibnizom se je počela rađati njemačka narodna filozofija u drugoj polovici 17. stoljeća. Prije su učeni Nijemci pisali u latinskom jeziku, dok su u društvu obično razgovarali francuski, te su bili pod uplivom francuskog kulturnog života. Zaostali su u vremenu za Francuzima uslijed 30-godišnjeg rata, a u Austriji je to zakašnjenje trajalo još više zbog turskih navala.

Gottfried Wilhelm Leibniz poznavao je grčku i skolastičnu filozofiju kao što i filozofska djela zapadnih filozofa te je nastojao njihove sisteme uskladiti i pomiriti. On je bio ponjemčeni Slaven s francuskim uzgojem, rođen u Leipzigu. U 20. godini postao je doktor prava. Prilično mnogo posvetio se je politici, putovao je u Pariz i London te se je bavio svim dotadanjim znanostima, osobito matematikom i fizikom. Zato, iako je bio temeljit, njegov je filozofski sustav ostao nepotpun.

Napisao je "Discours de Metaphysique", "Essais de Theodicee", "Monadologie" i druge razne rasprave i knjige.

Leibniza nije zadovoljila Descartesova nauka o duhovnim i tvarnim supstancijama za koje ne znamo što su, osim da su prostorne i u gibanju. Opažajući da je sve što vidimo oko sebe sastavljeno, htio je doći do posljednjih jedinica, od kojih je sve sastavljeno. Nazvao ih je monade (pomišljao ih je slično kao atome). Njihovo bistvo se ne očituje u prostornosti, gibanju i obliku, nego u djelovanju, a to znači, da je posljednji uzrok tvari sila kojom te jedinice djeluju, a to vrijedi i za duh. "Supstancija je" — kaže on — "biće, sposobno za djelovanje". Sve što je sastavljeno sastoji se od jedinica koje nijesu niti umišljene matematičke ili fizičke nego metafizičke tačke i to nedjeljive. One mogu djelovati svojom silom kao npr. sjeme koje se razvija u stabljiku, ali same se ne mijenjaju, a to znači da ne mogu djelovati jedna na drugu. One ne rade organički kao automati nego po unaprijed određenom planu. Iza njih stoji Um, Svoritelj, koji ih je stvorio, i putem sile što im ju je dao odredio njihovo, inače samostalno djelovanje. Ne radi dakle prva supstancija (Božja) sve izravno, kako je tvrdio Spinoza. Te su jedinice među sobom neodvisne, ali ipak rade zajedno skladno, jer ih je Bog udesio tako, da im se djelovanje slaže. Svaka jedinica je slika svemira, a različnost je samo u djelovanju.

Svaka je monada kao nekakvo zrcalo čitavog svijeta i ona si ga predočuje, ali to je predočivanje kod nekojih monada nesvjesno, kao npr. kad si čovjek nešto predoči u snu ili nesvi-

jesti, a druge su monade svjesne tog predočivanja. One koje nijesu svijesne zovemo obično dijelovima mrtvih tjelesa, a koje su svijesne (djelomice) samo sa sjećanjem, zovemo "duše", dok one koje su mnogo jasnije svjesne svog predočivanja zovemo "duhovi". Ona najviša jedinica (Bog) predočuje si sve tako jasno da je uvijek tvorna i zato bestvarna, čisti čin (actus purus). Tu se vidi utjecaj Aristotelove filozofije. Supstancije su zapravo tjelesa, sastavljena od jedinica. I atom je sastavljen od jedinica. Niti duša zalazi u oblast tijela niti tijelo smeta duši, jer su sve jedinice skladno uređene.

Leibniz je ustao proti Lockeovom empirizmu prema kojemu ne stvara razum ništa svojega nego je sve njegovo djelovanje u kombiniranju osjetilnih predodžbi. Bez djelovanja uma (svjesne jedinice), kaže Leibniz, ne bi čovjek mogao doći do nužnih načela. Ta načela stvara sama svjesna jedinica (duša) svojom vlastitom silom. Tu zapada Leibniz u nauku o prirođenosti ideja te postaje preteča Kanta. Leibniz je zapao i u racionalizam držeći da se opažanjem ne može doći do posve sigurnih istina osim razumom.

Leibniz je opažao kako našu volju vuku pojedina dobra za sobom, pa je i nehotice zapao u determinizam (koji niječe slobodu volje), ali se je iz njega izvukao time što je uvidio da našu volju pojedina dobra ne sile nego samo nukaju da se za njih odluči. Time je priznao slobodnu volju, a da to pojača, tvrdio je da se ona sastoji u tomu što se sama po sebi odlučuje za dobro. Budući da čuvstvo, nagnuće i strast smetaju čovjeka u odlučivanju za pravo dobro, to je čovjek toliko slobodniji, koliko je više gospodar svojih čuvstava i strasti. Tjelesni je užitak sitan u razmjeru prema duhovnom užitku što ga ima čovjek kad uviđa savršeni red u svijetu i dobro radi kojega je sve stvoreno. Čovjek je dapače određen za slobodu — sa svrhom, da dođe do granice između umnosti i razumnosti (ljudskog i božanskog), do opažanja najvećega dobra i time do blaženoga gledanja. Prema tomu sreća je čovječja toliko veća koliko se više uspne u savršenstvu. Također tu vidimo veliki utjecaj Aristotela.

Glede vjere tvrdio je Leibniz da ona i razum ne mogu biti u protuslovlju, jer iako su vjerske istine vrhunaravne, nijesu zato protinaravne. Kao što Aristotel tako i on dokazuje da postoji Bog. U tu svrhu iznosi kozmološki dokaz tvrdeći, kad postoje bića koja nijesu nužna, da mora postojati također biće koje postoji nužno. Leibniz navađa također teleološki dokaz kojim se iz mudrog uređenja svijeta zaključuje da postoji savršeno biće. Također uzdržavanje svijeta je neprestano odvisno od Boga. I u monadama vidi on dokaz o Bogu, jer kaže da one mogu postati samo stvorenjem i prestati samo uništenjem. Bog ih je stvorio "isijavanjem". Tu pokazuje Leibniz nejasnoću u svojoj nauci o jedinicama.

Bog je stvorio prema Leibnizovoj filozofiji između mogućih svjetova onaj najbolji. "Mudrost Božja ga je spoznala, dobrota izabrala, a moć ostvarila". Ima doduše u svijetu zla, kaže on, ali u drukčijem bi ga svijetu bilo još više. Fizičko je zlo bilo neizbježivo, a za moralno su zlo krivi ljudi. Vidi se dakle, da je Leibniz bio velik optimist. Prema njemu je Bog duhovima ne samo stvoritelj nego također gospodar i otac. Duhovi su kod Boga najsavršenija božanska država s najsavršenijim vladarom.

Leibniz zauzima u povijesti filozofije odlično mjesto. Pokazuje blagost i povjerljivost prema drugim sistemima te izmiruje na posve naravni način materijalizam i idealizam, mehanizam i teologiju. On je bio velik um i jaki duh, premda su u njegovoj nauci o monadama razna protuslovlja. Kako to da ljudska duša kao monada spoznaje također ono što je po naravi više od nje? Isto tako nije razjasnio zašto su monade, odvisne od Boga, iznutra neodvisne. Njegova je nauka dovela Kanta do toga da prema samostalnosti monada u opažanju iznese nauku o kategorijama u skladu s kojima pomišlja razum ideje, a Fichtea na misao, da naš samotvorni "ja" stvara ne samo spoznaju nego i bistva stvari. Hegel je u Leibnizovoj samosvijesti (djelovanju duše) tražio vrhunac očitovanja apsolutnoga duha, dok je Schelling u nesvijesnom opažanju monada htio prikazati sve stvari kao žive.

4. E M P I R I Z A M

Empirizam stvara u filozofiji nagli preokret. Dosada su se tražile i utvrđivale istine, naročito metafizičke, razmatranjem razuma, a sada se oslanjaju empiristi (iskustvenjaci) samo na ono što se spoznaje iskustvom tj. osjetilnom spoznajom. Takvu su spoznaju doduše cijenili također racionalisti, ali za njih je bila ona samo gradivo, koje dalje obrađuje razum. Međutim za empiriste je takva spoznaja jedina koju treba priznati. Zato su oni odbacili metafiziku, vječna načela i sve što se ne spoznaje osjetilima. Istinu, ideal, pravo, religiju itd. prosuđivali su samo s osjetilnog stanovišta. Mjesto razumnosti uvažavali su osjetilnost, mjesto idealnosti korist, mjesto općenitosti individualnost, mjesto vječnosti vrijeme, mjesto cjeline dio, mjesto prava moć, mjesto onog što mora biti ono što se hoće.

Kao empiristi isticali su se Englezi Hobbes (č. Hobs), Locke (č. Lok) i Hume (č. Hjum). Oni su upotpunili filozofiju svojeg sunarodnjaka Bacona (č. Beiken). Poslije je prelazio empirizam na evropsko tlo.

I. H o b b e s (1588 - 1679)

Toma Hobbes bio je rođen u Engleskoj. Učio je u Oksfordu, a neko je vrijeme proživio u Francuskoj. On je stvorio prvi cjeloviti sistem iskustvene filozofije. Bio je pod utiskom Galileia i Descartesa, ali je njihovoj nauci dao novi smisao. Descartesov pojam o supstanciji koja "misli" (tj. duhovnoj) jednostavno je precrtao i priznao samo supstanciju "koja se pruža" (tj. materijalnu). Tako je usvojio potpuni materijalizam. Isključio je iz filozofije teologiju kao nauku o Bogu, o vječnosti i uopće o svemu, "što nije sastavljeno, što se ne može dijeliti i o čemu se ne može znati da je postalo". Za njega je i duša materija, premda veoma fina, a sve duhovno mišljenje pripisuje samo zbrajanju i odbijanju (kombinaciji) predodžbi. Priznaje dakle samo osjetilnu spoznaju. Dok prema Descartesu može mišljenje pripadati samo duhovnoj kategoriji bića, tvrdi Hobbes da materija može isto tako misliti i imati svijest, kao što može poprimiti različite oblike. S time u vezi bio je on također nominalist. Govorio je: mi vidimo tjelesa samo kao pojave, a ne bistva iza tih pojava. Što spada u istu vrstu, ono nije imalo za njega istu narav nego samo isto ime. Taj njegov nominalizam

bio je uzrok što su poslije bili mnogi protivni metafizici te su zapadali u skepticizam, jer ako se ne spoznaje narav stvari, ne spoznaje se što su stvari. Taj je skepticizam poslije Hume dalje razvijao, a Kant potvrđivao.

Po nauci Hobbesa nijesu ljudi slobodni nego žive pod vodstvom osjećaja kao i životinje. Moral je isto što i fizičko djelovanje, a djela su dobra ukoliko odgovaraju koristi i egoizmu. Religija je za njega samo tradicija i način mišljenja — samo "vjerovanje". Takvo je shvaćanje još i poslije Kanta djelovalo razorno.

U nekadašnjem prirodnom življenju po životinjskom nagnuću stvorili su ljudi, kaže Hobbes, državu i državni poredak slobodnim ugovorom. Da bude djelovanje države uspješno, ne smije se taj ugovor nikada opozvati. Državna je vlast izvor prava, morala i religije, a to znači, da je ona gospodarica religije i crkve svojih podložnika (anglikanizam!). Budući da je država suverena, a "čovjek je čovjeku vuk", to će biti ratova dok bude svijeta i vijeka. A da ne bi među građanima iste države nastao "rat svih proti svima", mora država biti apsolutistička. Zato ona, kaže Hobbes u svojoj knjizi "Leviatan" (zmaj, krokodil), "proždire" svoje državljane.

II. L o c k e (1632 - 1704)

John Locke je kao i Hobbes učio u Oksfordu, gdje je upoznao skolastiku, te je proživio neko vrijeme u Francuskoj. Nazivlju ga "engleskim filozofom", jer je prvak među engleskim filozofima. On je sustavno obradio engleski empirizam i to tako da ga je, što je više mogao, prilagodio engleskom karakteru i mišljenju. Sudjelovao je također u borbi za demokratska prava naroda.

Prema njemu se sve znanje stiče samo opažanjem, a razum to opažanje prerađuje i uobličuje. O tomu ne piše on duboko i zapleteno nego se drži radije površine da bude lakše razumljiv i bliži običnom mišljenju.

Glavno mu je djelo "Rasprava o ljudskom razumu". U njemu je pisao najviše o vrijednosti spoznaje. Ne ulazi u "fizikalno" ispitivanje duše i njezina bistva nego smatra važnijim raspravljati o načinu i sigurnosti spoznaje. Drži da je duša sposobna za spoznaju, a nema prirođenih ideja niti o Bogu niti o supstancijama. Ni najglavnija načela, pa ni moralna, nijesu prirođena, jer duša sve to sama spoznaje. Ona je kao bijeli "neispisani papir", na kojemu iskustvo (opažanje) bilježi znakove, a na njima i na osjećanju osniva se sve znanje. Time je htio Locke pobiti Descartesovu racionalističku tvrdnju da duša spoznaje sama od sebe, već po svojoj naravi. Ipak osim predodžbi i osjećaja postavlja Locke kao izvor znanja također refleksiju, kojom (um subjektivno) uobličuje stečene i od vanjskog svijeta utisnute predodžbe. Boreći se tako proti nauci racionalizma o prirođenim idejama zapada sam u racionalizam umstvenih oblika. On dopušta samo sređivanje, kombinaciju predodžbi, a niječe općenite (univerzalne) ideje te zapada u nominalizam. Supstanciju opisuje samo kao nejasnu predodžbu o onom što nosi na sebi akcidente. Njih ne možemo shvaćati kao nešto što postoji samo za se pa zato pomišljamo da ih supstancija nosi na sebi ili u sebi. O tvari znamo da je prostorna, da ima oblik te se giba (qualitas primaria), a o duši da misli, znade i sumnja. Dakle stvar

i duša su zapravo imena kojima se služimo da izrazimo nosioce tih pojava. Odatle dolazi Locke u sumnju da li postoje vanjske stvari, kad o njima imamo samo predodžbe, a o njihovu bistvu (supstancijama) ne znamo ništa. Ali kod toga je opazio da bi zašao predaleko, pa se je stavio na put realizma i to dualizma (priznavajući duh i tvar) -- dokazujući da stvari moraju postojati, kad djeluju na naša osjetila. On priznaje također da postoji Bog, ali samo na temelju toga što naš razum zahtijeva da mora biti jedan izvor svega bitka. Ispravnost takvih nazora smatra potrebnom također zato da se njegova nauka prilagodi potrebama života. Da postoji vanjski svijet, nije baš siguran, ali to smatra više nego vjerojatnim, jer je potrebno za život.

Tako je Locke kolebajući između materijalizma i idealizma djelovao na Kanta i druge idealiste. Njegov je upliv bio velik naročito u Engleskoj, jer se je nastojao u svemu prilagoditi mišljenju naroda.

U vjerskim je pitanjima zauzeo Locke stanovište teizma, ali racionalistički, jer je držao, da treba iz objave, dotično vjere, izbaciti sve što se (po njegovu mišljenju) ne slaže s razumom.

Govoreći o ćudorednosti kaže Locke da je slobodna volja samo sposobnost djelovanja prema nekoj nakani, a poticaj za djelovanje nije ugodnost koju tražimo, nego neugodnost koju izbjegavamo. Ćudorednost je razvoj svijesti o odnosu prema državi i pojedinim ljudima. Razvoj svijesti i vanjski zahtjevi stvaraju iz poretka prema prilikama različite ~~zakone i~~ zapovijedi, kojih vršenje donosi nagradu, a nevršenje kaznu. Ćudorednost je podudaranje ili nepodudaranje čina s nekim pravilom. Zakon je Božji mjerilo grijeha i dužnosti, zakon je građanski mjerilo zločina i krivnje, a zakon općega mišljenja mjerilo je časti i dobra glasa. To je sve opet odvisno od prilika i krajeva.

U knjizi "Misli o uzgoju" preporučuje Locke krepost kao cilj uzgoja. Nekim idealnim zahtjevima određuje on vrijednost prema koristi. Također tim utilitarizmom prilagođuje se engleskoj ćudi.

U knjizi "Dvije rasprave o vlasti" razvio je Locke svoje političke misli. Tu se nije držao Hobbesova apsolutizma, nego je tvrdio da narod, kad je ugovorom predao vlast nad sobom vladaru, nije prestao biti suveren. Vladar vrši samo volju naroda, ne smije se miješati u vjerske prilike i bdije nad vršenjem zakonâ, koji su odraz narodne volje. To je formula engleskog shvaćanja prema kojemu narod vlada, a kralj samo kraljuje kao čuvar Ustava i Zakona. Zastupnici naroda imaju legislativnu vlast, a kralj samo egzekutivnu i pravo obrane države. Ako kralj pogazi zakon, izgubio je povjerenje naroda koji ga tada može i silom odstraniti. Tako je Locke opravdao englesku revoluciju od g. 1688. Njegove su ideje prodrle također u Francusku te su preko Montesquiea i Rousseaua (Rusòa) došle u vezu s francuskom revolucijom.

III. H u m e (1711 - 1776) (č. Hjum)

Dok je Lockeov empirizam bio ipak umjeren, nije radikalni Hume uzmaknuo pred posljedicama. On je posve zabacio zapadnu više nego dvijetisućgodišnju metafizičku tradiciju (od Heraklita do Leibniza). Humeova se filozofija odnosi samo na čovjeka i to jedino pod vidom prostora i vremena. On je, a ne Kant, bio

ustanovitelj tzv. moderne filozofije.

David Hume živio je poput Hobbesa i Lockea neko vrijeme u Francuskoj. Ondje se je družio s enciklopedistima i posebice s Rousseauom. Bavio se je također engleskom povijesti. Već u 23. godini napisao je svoje prvo filozofsko djelo, a kasnije je napisao dva glasovita djela o istraživanju ljudskoga razuma i moralnih načela.

U svojoj filozofiji nije priznavao metafiziku kao znanost. Tvrdio je da sve znanje potječe iz osjećajnog opažanja, a poveći da ga možemo kombinacijom stečenih predodžbi. Na mjesto stare metafizike postavlja psihologijsko-osjećajnu znanost. Iskustvo je, kaže Hume, očekivanje, da će se dogoditi ono što smo već doživjeli — npr. da će voda teći nizbrdo, vatra da će opeći, sunce izaći itd. Očekivanje nastaje uslijed asocijacije, koja prema našem prijašnjem opažanju vuče u svijest jednu predodžbu za drugom. Prema tomu, kaže Hume, kao što istina nije nešto stvarno izvan nas nego samo odraz vanjskih činjenica u našoj unutarnjosti, tako i nužda da će poslije uzroka nastati neka posljedica, ne mora postojati stvarno izvan nas — toliko više, što se djelovanje nikada ne može otkriti u uzroku. Nužda je samo naš nutarnji osjećaj ili očekivanje da će se nešto nakon nečega dogoditi. Dakle nužno djelovanje uzroka ili zakona u prirodi, o čemu nam govori znanost, postoji samo kao naše očekivanje ili duševno stanje tj. kao naš psihologizam. Naše očekivanje posljedica popraćeno je skepticizmom tj. sumnjom, jer nijesmo posve sigurni da će se dogoditi ono što očekujemo. Na taj način psihologizam i skepticizam (očekivanje i sumnja) jesu dvije karakteristike znanosti i ujedno moderni empirizam. Dosljedno prema tomu također vjera nije po nauci Humea ništa drugo nego predodžbena slika koja je čvršća i jača od obične fantazije pa zato pobuđuje u nama osjećaje i čuvstva. Takvim tvrdnjama dao je Hume poticaj Kantu da iznese sličnu nauku o kategorijama. Humeova se filozofija razorno protivi staroj metafizici, naročito u pobijanju njezinih pojmova o uzročnosti i supstancijama.

Sličnim tvrdnjama djelovao je Hume razorno također u moralu. Ćudorednost je za njega samo nutarnja težnja, a moralno je ono što je ugodno, premda je priznavao prednost općega dobra. Također slobodnu volju je nijekao. Hume je kao filozof potpuni ateist. Ne priznaje ni Boga ni besmrtnost duše. Samo kao građanin je dopuštao da je vjera neki osjećaj o nestalnoj sudbini, tjeskobno očekivanje budućnosti, naročito poslije smrti, i slično.

Novija je filozofija zajedno sa znanostima nadvladala Humeov psihologizam. Dokazala je da duševne sposobnosti nijesu isto što i bića nego samo put, koji nas vodi k spoznaji bića i zakona kojima su ona podvrgnuta. Danas je odbačeno nedokazano Humeovo mišljenje da je svijet samo masa stvari koje stoje jedna uz drugu poput atoma. Pobijedilo je staro mišljenje da je svijet uređena i međusobno povezana cjelina. Isto tako se ljudi danas zgražaju nad Humeovim "napretkom", prema kojemu je pravo i dobro samo ono što koristi individualnom ili kolektivnom egoizmu. Kao što Macchiaveliev, Spinozin i Hobbesov, tako i njegov moral, prenesen poslije u Njemačku i fanatički prihvaćan od Nietzchea, vodi k brutalnosti i k smrtnoj opasnosti za čovječanstvo.

5. PROSVJETITELJSTVO

Nakon dubokih sistema pojedinaca u 16. i 17. stoljeću stvara se pod uplivom novih znanstvenih otkrića i izuma novi prosvjetni pokret. Vjera u nove tekovine ljudskog duha i volja da se te tekovine uvedu u život, okreće se proti staroj tradiciji i proti vjerskim i socijalnim odnosima. Mjesto razumskog prodiranja u dubinu započinje djelovanje u širinu: nastaje pokret prosvjećivanja širokih masa koje hoće same da spoznaju sebe i svijet. Priroda, čovjek i njegova prava, razum i znanost postaju nove krilatice te se sanjari o nekom idealnom i sveopćem čovjeku. Ipak se je taj pokret u raznim krajevima razvijao različito.

I. U Engleskoj

U Engleskoj su najviše djelovale dvije ideje: deizam i liberalizam.

DEIZAM je značio vjerovanje u Boga, ali prema posebnom značenju što ga je stvorila moderna znanost, naime vjerovanje u Boga koji je doduše stvorio svijet, ali ga ne pokreće više, jer se on razvija dalje sam po nužnim i vječnim zakonima. Tako smatra deizam kao nemoguće sve ono što je izvanredno i nadnaravno, kakva su npr. čudesa i objava. Sve što je po kršćanskoj nauci nadnaravno, shvaćaju deisti samo kao nešto simbolično. Pravu vjeru pomišljaju samo kao plod razuma, a sve ostalo smatraju praznovjerjem. Zato se pristaše takvog shvaćanja već od g. 1697. dalje zovu "slobodni mislioci". Tako se nazivlju naročito slobodni zidari, dok se prijašnje vjersko shvaćanje prepušta samo nižem "priprostom" pučanstvu.

Druga karakteristika novog prosvjetiteljskog pokreta u Engleskoj bio je LIBERALIZAM i to individualistički u duhu Lockea koji je tvrdio da se naravno pravo pojedinih osoba ne može odstraniti nikakvim državnim ugovorom. Engleska je već od g. 1215, kad je bila proglašena "Magna charta libertatum", bila stjegonoša u borbi za slobodu. Ondje su Lockeove ideje o uzgoju u duhu slobodnog razvoja našle plodno tlo. Kasnije su bile presađene te ideje u Francusku, a odanle su se proširile po Evropi i dapače u Americi gdje je bio ostvaren Lockeov liberalizam u najčistijem obliku.

II. U Francuskoj

Prosvjetiteljski pokret u Francuskoj bio je mnogo jači i radikalniji negoli u Engleskoj. Intelektualci koji su ga promicali isticali su se kao materijalisti i ateisti, a proti vjeri nijesu pisali kritički, nego su joj se izrugivali. Klanjali su se razumu, slobodi i napretku te su tako francuski narod, koji je i onako bio nezadovoljan zbog apsolutizma, pripravljali za revoluciju.

Njihov preteča bio je Pierre Bayle (Pier Bäl) (1647-1705). On je svojim mnogo čitanim "Dictionaire historique et critique" dao poticaj D'Alembertu i Diderou za izdavanje velike francuske Enciklopedije u kojoj su oni htjeli sakupiti i prikazati sve tekovine tadanjeg znanja. Po njoj su sumišljenici bili nazvani "enciklopedisti". Bayle je širio duh skepse i kritike protiv

metafizike te je govorio da se razum ne može složiti s religijom. Proti njemu je ustao Leibniz u svojoj teodiceji, da "opravda" Boga proti prigovorima što dopušta tolika zla na svijetu.

Najvažniji enciklopedisti bili su D'Alembert (D'Alambèr), Diderot (Didrò), Voltaire (Voltèr), Montesquieu (Monteskiè) i Rousseau (Rusò).

a) D'ALEMBERT (+ 1783) nije bio ateist. Po njegovu se mišljenju ateizam protivi razumu, ali također kršćanstvo je htio on "očistiti" od svih dogmi i zadržati samo štovanje "Boga ljubavi i pravednosti", i udružiti s time svojevoljno odricanje dobara, da bi se odstranilo siromaštvo i ostvarila socijalna jednakost.

b) DIDEROT (+ 1784) je pod uplivom engleskog materijalizma postao vođa francuskih materijalista, kao što su bili npr. La Metrie; Helvetius: Condillac i Cabanis, koji je govorio, da je duša sposobnost, a ne biće, te je preteča psihofizike i modernog monizma.

c) FRANCOIS-MARIE VOLTAIRE (+ 1778) bio je znameniti francuski pisac, premda kao mislilac nije bio ni stvaralac ni tačan. Bio je živahne ćudi, strastven, frivolan i spletkar. Najprije je vjerovao u Boga, ali poslije se je izrugivao Bogu i svijetu, optimistima koji drže svijet dobrim i lijepim. Ismjehivao je ćudoređe i pravednost, a hvalio je nasilje, naslađu i uživanje. Proti Crkvi je pisao: "Uništite besramnicu!" Zapao je najprije u naturalizam, a poslije u monizam i determinizam (nijekanje slobodne volje). Tvrdio je da je mišljenje i volja samo plod fizioloških funkcija. Umro je očajno tražeći svećenika kojega mu njegovi drugovi nijesu htjeli priuštiti.

d) Joseph-Francois de MONTESQUIEU (+ 1755) napisao je znamenito djelo "Esprit des lois (č. Esprì de lcà - duh zakona), prevedeno na sve kulturne jezike. Kod Francuza je bio on prvi politički uzgojitelj te je stvorio potpuni preobrat u shvaćanju državne vlasti. Zastupao je misao da je zakonodavstvo u svakom narodu plod mjesnih, klimatskih, socijalnih i vjerskih prilika, te da dobro naroda i sloboda građana mora biti uvijek najviše načelo državnog življenja.

e) Jan-Jacques ROUSSEAU (+ 1778) bio je rođen u Ženevi. Živio je u Parizu, Engleskoj i opet u Parizu. On se nije sviđao francuskom društvu, ali se ni njemu nijesu sviđali enciklopedisti koji su se nabacivali idejama te su ih duhovito izigravali. Nije volio niti moderno društvo ucpće niti modernu kulturu kao što ni filozofiju. Govorio je da ljudi "često ljube Tatare zato da ne bi morali ljubiti svojega bližnjega". Teško mu je bilo što ljudi vole filozofiju negoli siromahe i što su sebični te jedni tlače druge i žive u neslozi i ratovima. Za sve je to krivio modernu kulturu koja se je udaljila od prirode, po sebi dobre. Zato je postavio geslo "retournons a la nature" (vratimo se k prirodi!). U tom je cilju napisao uzgojni roman "Emil". Njegov "naravni" uzgoj izdvajanja iz društva nije naravan, jer je čovjek po svojoj naravi društveno biće.

Glede vjere pisao je u romanu "Emil", da se ne smije govoriti djeci o istinama, koje još ne razumiju. Nije računao s time da ih treba tumačiti onako, kako ih djeca razumiju. Inače je pisao proti ateizmu i materijalizmu Diderota, ali i proti

teološko-metafizičkom dokazivanju da postoji Bog. Tvrdio je da vjera u njega ne smije biti odvisna od razuma i znanja nego od osjećaja i srca.

U svojem djelu "Contrat social" (Društveni ugovor) zastupao je Rousseau misao da vlast pripada samo narodu, a državna vlada da mora samo vršiti njegovu volju.

Ispočetka su uz Rousseaua pristali mnogi, ali su mu se mnogi također usprotivili. Njegovo "Uzgojno evanđelje", kako ga je nazvao Goethe, nije se moglo uzdržati.

III U N j e m a č k o j

Kao što drugdje tako ni u Njemačkoj nije bio prosvjetiteljski pokret čisto racionalistički.

a) Prvi predstavnik u prvo doba njemačkog prosvjetiteljstva bio je Christian THOMASIUS (+ 1728) koji je mnogo djelovao na tadanje njemačko mišljenje. On je htio očistiti razum od "predrasuda", aristotelizma i skepticizma. Čovjeka je promatrao kao osjećajno biće s nagonom da ima i uživa. Po tom nutarnjem magnuću treba da se ravna vanjski pravni poredak. Odbacujući sve ideale usvojio je Thomasius taj hedonizam od Hobbesa i Lockea. Prihvaćajući njihov empirizam i psihologizam nije došao u sukob sa svojom pobožnosti, jer je smatrao religiju samo nutarnjim osjećajem, odijeljenim od vanjskoga svijeta koji ide svojim putem. Tako je ostao u isto vrijeme i "religiozan" i vjeran zemaljskom životu — u duhu pietizma koji ne smatra vjeru znanjem nego samo nutarnjim čuvstvom pa zato odbacuje metafiziku i na njoj utemeljene dokaze o Bogu kao nepotrebne. To je bio razlog što su pietisti mjesto Aristotela voljeli Sokrata koji je govorio da "ništa ne zna" i da ga k onomu što je božansko i dobro vodi nutarnji "daimonion".

b) Nu poslije Thomasiusa krenula je drugim putem nova generacija njemačkih prosvjetitelja. Na čelu im je bio Christian WOLFF (+ 1754). I on je spominjao "krepost, sreću i napredak" kao prosvjetiteljska gesla, ali nije odbacio religiju niti metafiziku koja vodi k Bogu. Dokazima o Bogu i duši priznavao je "matematičku sigurnost" tako da je u tomu išao još dalje od skolastičara. Za njega nije bila religija "vjerovanje" ili nutarnji osjećaj nego metafizičko znanje. Zato su mu pietisti predbacivali da je ateist. Ali on je njihovu tvrdnju odlučno pobio. Kao što kod Leibniza kojega je on mnogo propagirao, a i prije od Platona dalje, tako i kod njega nije bilo opreke između razuma i vjere. Christian Wolff je bio veoma plodonosan pisac te je u njemačkoj filozofiji sačinjavao most s prijašnjom tradicijom "vječne filozofije" (philosophia perennis).

c) Ali poslije toga — u trećoj periodi (1750 - 1780) povađaju se njemački "prosvjetitelji" za onima u Engleskoj i Francuskoj te se okreću proti vjeri. Tomu je mnogo pridonio njemački vladar FRIEDRICH II (+ 1786), nakon što se je sprijateljio s Voltairom.

Engleski deizam prema kojemu se Bog ne brine za svijet širio se u Njemačkoj pod vodstvom hamburškog Samuela REIMARUS-a (+ 1786). Po njegovoj nauci objava i vjera nijesu moguće. U doba mehanizma, te "velike tekovine novoga znanja", mora religija biti religija razuma. U čudesa, objavu i slično mogu vjerovati

obični vjernici, ali ne znanstvenici. Razumu koji misli "mehanički", nije više potrebno ono što je vrhunaravno, jer on odgovara ne samo na pitanje, da li je objava moguća, nego i na pitanje što može biti objavljeno.

Tako je mislio također Gotthold Ephraim LESSING (+1871) koji je bio tada središte njemačkih prosvjetitelja. On je imao nešto više historijskog smisla negoli Reimarus te je bio prema kršćanstvu nekoliko pravedniji, ali je uza sve to držao, da na koncu odlučuje razum o vrijednosti religije. On je mnogo kritizirao Sv. Pismo te je tvrdio, da se objava, ukoliko ne odgovara razumu, mora tumačiti simbolički. Religija je bila za njega samo jedna privremena stanica u životu čovječanstva — samo sredstvo kojim Bog uzgaja ljude u njihovu razvoju ili, tačnije, kojim se oni sami uzgajaju. Po njegovu mišljenju nema vječne nepromjenljive istine, nego postoji samo težnja za njom. Ta težnja za istinom, dotično trud oko nje usavršava čovječanstvo i pojedine ljude te ih stvara neumrlima.

Lessing je ispočetka mislio deistički, ali je poslije zapao pod upliv Spinoze i njegova panteizma. Sve je za njega relativno, samo razum je beskonačan. Također Leibniz i Cusanus su govorili o beskonačnom putu spoznaje, ali oni su priznavali također objekt te spoznaje (svijet, Boga, nepromjenljive ideje i vječne istine), a prosvjetiteljstvo je (izuzevši Wolffa i njegove sljedbenike), odbacujući metafiziku, odbacilo također vanjski objekt razuma i s njime beskonačnost i apsolutnost tog objekta, a zato i apsolutnost kršćanstva. Time je duh prosvjetitelja došao u prazninu, jer mu je preostala za promatranje samo nutarnjost čovjeka: osjećaji, čuvstva i kombinacije predodžbi. Stoga im je bila sva mudrost u tomu da se uzdiže čovjek (kao što u renesansi) i da se traži njegova sreća. Također kršćanstvo su promatrali kao nauku o ljudskoj sreći. U toj antropocentričnoj filozofiji samo mističkom tendencom sastaju se sve niti prosvjetiteljstva.

Pobjedi nad njemačkim prosvjetiteljstvom pridonesli su najviše Joh. Georg Hamann, Joh. Gottfried Herder i Fr. Heinrich Jacobi, a posve ga je potisnula nova filozofija Kanta i ostalih njemačkih idealista.

6. I D E A L I Z A M

Nakon prosvjetiteljskog pokreta zalazi filozofija opet u dubinu. Kant stvara temeljito djelo o ljudskoj spoznaji, a njegovi sljedbenici Fichte, Schelling i Hegel izgrađuju filozofske sisteme, koji su još potpuniji od onih u 17. i 18. stoljeću. Tako osnivaju oni smjelo novu "njemačku filozofiju" — filozofiju visokog, ali često tamnog i nerazumljivog etičkog i metafizičkog njemačkog idealizma. Time nastavljaju doduše staru metafizičku tradiciju Zapada, usprkos nedavno izrađenom empirizmu sa skepticizmom i utilitarizmu s materijalizmom, ali uza sve to se novi temelji na koje postavljaju istinu, ćudoređe i religiju, ne mogu uzdržati, jer su se previše udaljili od stvarnosti. U njihovu sredinu spada barem donekle također ruski mislilac Vladimir Solovljev i to po tomu što su mnoge njegove ideje slične onima koje je imao Schelling, premda nijesu nipošto tako tamne i apsurdne.

I. K a n t
(1724 - 1804)

a) Život

Emanuel Kant je bio rođen u Königsbergu kao sin njemačkih strogo vjerskih protestantskih roditelja. Kao mladić počeo je učiti protestantsku teologiju, ali ju je poslije napustio, jer se je posve posvetio filozofiji kao strogi i oštri mislilac. Tek u 31. godini života bio je promoviran kao doktor filozofije. Mnogo je vremena živio od poučavanja đaka i poslije kao privatni docent. U 45. godini života postao je redoviti sveučilišni profesor logike i metafizike. U mlađim je godinama izradio teoriju o postanku svemira. Sličnu je iznio, neodvisno od njega, također Francuz Laplace, pa se je nazvala "Kant-Laplaceova teorija". Iz činjenice što se priroda i u kaosu razvija pravilno i u redu dokazivao je u posebnom spisu da postoji Bog. To je priznavao također u kasnijim godinama,ali je to priznanje prilagodio svojoj spoznajnoj teoriji tvrdnjom da se postojanje Boga ne može dokazati. Poslije je napisao mnoga djela iz filozofije, a tek u 57. godini (g. 1781) izdao je najvažnije, ali i najteže shvatljivo djelo "Kritika čistoga razuma" (Kritik der reinen Vernunft). Po tom djelu postao je slavan i popularan. Premda je imao također svojih protivnika, ipak je došao u Njemačkoj na glas kao prvak i vođa u filozofiji te je kasnije mnogo djelovao na druge filozofe.

b) Kantova spoznajna teorija

Spoznajna teorija, poznata pod imenom "Kritika", bila je najglavniji dio Kantove filozofije. U njoj je htio ne samo iznesti svoje mišljenje kako dolazi razum do spoznaje, nego također podvrći spoznaju kritici da pokaže koliko je ta spoznaja istinita i kakva je njezina objektivna vrijednost tj. koliko možemo držati stvari onakvima kakve spoznajemo. U toj svojoj teoriji bio je mnogo pod uplivom prijašnjih novijih filozofa kao npr. Descartesa, Lockea i Leibniza.

Prvu svoju "Kritiku" razuma započeo je Kant g. 1770. u svojem djelu "De mundi sensibilis et intelligibilis forma et principiis". U tom djelu tvrdio je da sve što spoznajemo pomišljamo u prostoru i vremenu, ali ne zato što prostor i vrijeme postoje izvan nas, nego zato što je naša narav takva da si sve moramo pomišljati u prostoru i vremenu. Dakle prema njegovoj nauci prostor i vrijeme nijesu ništa objektivno izvan nas, nego samo naše subjektivno nutarnje pomišljanje.

Descartes je tvrdio, da stvari (supstancije) ne poznamo ni po čemu drugom nego po prostoru i gibanju (po kojemu nastane vrijeme), a Kant je također tim dvjema pojmovima zanijekao objektivnu vrijednost. To je bio prvi početak Kantove spoznajne teorije koju je razvio jedanaest godina kasnije, u 57. godini života, i to u spomenutoj "Kritici čistoga razuma". U tom djelu bio je Kant — za razliku od prijašnjeg spisa — veoma tvrd u izražavanju i tako nejasan, da ga mnogi nijesu mogli razumjeti, pa je morao tumačiti svoje ideje kasnije u drugim spisima. Ali na putu kojim je krenuo išao je bez kolebanja dalje.

Tvrdio je da je osjetilno opažanje vanjskih stvari samo početak ili uvjet spoznaje, a inače da je sva spoznaja samo

nutarnji plod našega razuma, tj. da spoznaja nastaje nutarnjim djelovanjem razuma, neodvisno od onoga, što osjetilima opažamo. Posljedice te tvrdnje jesu veoma teške, jer tako prema Kantu ideje i sudovi u našem razumu nijesu slike vanjskih stvari, dotično njihovih bistava i istina, nego samo subjektivno djelo našega razuma. Na taj bismo način poznali samo svoje ideje, a ne stvari izvan sebe. Aristotelovu i skolastičnu spoznajnu teoriju postavio je Kant na glavu tvrdeći da od stvari ne dobivamo ideje time što spoznajemo njihovo bistvo, nego si ideje stvaramo sami svojim razumom, a bistvo stvari da nam ostaje nepoznato. Tako je on postao otac tog novog filozofskog sustava, nazvanog "idealizam", koji se je raširio poslije naročito u Njemačkoj.

Nu ako si svaki čovjek stvara ideje i sudove sam po svojoj volji, nastaje pitanje, kako to da si svi ljudi stvaraju slične ili jednake pojmove o stvarima i da svi priznaju najglavnije nužne istine. Taj prigovor odbio je Kant već unaprijed time što je ustvrdio da jednoličnost u mišljenju nastaje zbog toga što svi ljudi imaju prirođena raspoloženja ili forme ili "kategorije" (kao nekakove kalupe) prema kojima mora razum stvarati jednolike oblike mišljenja (kao što bi čovjek npr. sa zelenim naočnicima vidio čitav svijet zelen). Zašto su te kategorije ljudima prirođene, to nije Kant rastumačio, nego samo pretpostavio. Tih kategorija nabrojio je Kant 12: po jednoj pomišljamo, kaže on, sve u prostoru, po drugoj u vremenu, po trećoj shvaćamo sve kao uzrok ili posljedicu, po četvrtoj kao jedno ili složeno, po petoj kao pozitivno ili negativno, po šestoj kao supstanciju ili akcident itd.

Aristotel je sve što je izvan nas, supstancije i akcidente, podijelio, dotično svrstao u 10 skupina ili kategorija. A Kant je mjesto toga postavio 12 kategorija u čovjeka, koji pomišlja njima sve izvan sebe u 12 skupina ili točnije na 12 načina. Time se dakako stvara misaona zgrada u nama samima, a ruši se poznavanje svijeta izvan nas.

Spoznaja postaje još više uzdrmana time što kaže Kant da bi u drugo vrijeme ili kod drugih razumnih bića mogao razum imati drukčiju narav, dotično drukčije kategorije, pa da bi mogao stvarati drukčije istine. Time je otvorio put relativizmu, prema kojemu bi se mogle mijenjati i najsigurnije istine, dotično načela.

Kako je Kant došao u svojoj "Kritici" do takve spoznajne teorije?

Mi znamo da se sve naše znanje temelji na načelima — prije svega na općenitim i nužnim, zatim na opće poznatim i napokon na onim načelima (istinama, zakonima) koja su ustanovile pojedine znanosti. Među tima su najvažnija načela, koja zovemo i "nužnima", jer ih shvaćamo kao uvijek i nužno istinita. Takvo je npr. načelo protuslovlja ("ništa ne može u isto vrijeme biti i ne biti"), na kojem se osnivaju sve naše tvrdnje bez iznimke. Takvo je također načelo uzročnosti ("svaka posljedica ima svoj uzrok") i načelo svrhovitosti ("omne agens agit propter finem"). — Kako smo došli do spoznaje takvih i drugih općenitih sudova? Empiristi kažu, da do spoznaje takvih i drugih načela dolazimo opažanjem, ali baš zato da nijedno načelo ili sud ne može biti uvijek i bez iznimke sigurno istinit, jer ako nam neki sud potvrđuje i tisuću opažanja, ne možemo zaključiti da tako mora biti uvijek. — Aristotel i skolastičari kažu, da do općenitih

i nužnih sudova dolazimo najprije opažanjem (indukcijom), a onda naš razum po svojoj naravi jasno shvati da tako mora biti uvijek. Tako npr. brojimo kuglice: jedan više jedan je dva, a onda shvaćamo, da tako mora biti uvijek i to ne samo kod kuglica nego i kod drugih stvari.

Kant se na takvo tumačenje skolastičara uopće nije obazirao, a tumačenje empirista (naročito Lockea i Humea) je izričito nazvao neistinitim i to zato što samim opažanjem (iskustvom) u pojedinim slučajevima ne bismo mogli o mnogim sudovima steći uvjerenje da su uvijek i nužno istiniti. Tako je Kant u tumačenju, kako stičemo takve sudove, išao svojim putem. Mislio je ovako:

Prvotna načela koja smatramo uvijek i nužno istinita shvaćamo bez obzira na opažanje već unaprijed, samo po sebi ili a priori takvima (npr. da isto ne može biti i ne biti, da posljedica mora imati svoj uzrok). Takvi su dakle naši sudovi apriorni bez oslona na realnost izvan nas, jednostavno djelo našega razuma.

Druga načela, koja su također nužna i opće priznata, shvaća naš razum kao takva zato što opaža da je u njima predikat već sadržan u subjektu, dotično da je predikat jednak subjektu. To su tzv. analitički sudovi (kao npr. jedan više jedan je dva, među dva susjedna brda mora biti dolina, svako je tijelo prostorno itd.). Tu također djeluje naš razum sam za se bez obzira na vanjsko opažanje.

Samo treća vrsta sudova, npr. da je svako tijelo teško, da voda teče uvijek nizbrdo, da bi vatra opekla itd., nastaje u našem razumu doduše nakon opažanja, jer tu nije predikat sadržan u subjektu, ali i te tzv. sintetičke sudove smatramo sigurno istinitima na temelju samo nekih slučajeva u opažanju. Iz pojedinih slučajeva ne može se zaključivati da mora uvijek biti tako. Kršćanska filozofija zaključuje da mora uvijek biti tako na temelju toga što se radi uvijek o istoj naravi pojedinih bića, a ista narav (dok postoji sadanji red u svijetu) mora uvijek jednako djelovati. Ali Kant je tu učinio u zaključivanju fatalni skok. Rekao je da tu stičemo sigurnost o općenitoj istini na temelju drugih (apriornih i analitičkih) sudova, a osjetilno opažanje da nam koristi samo u toliko, što nam predočuje predmete. Dakle razum si prema njegovoj tvrdnji i kod takovih sudova stvara svoje pojmove i sudove sam, samostalno, dakako u svijetlu prirođenih kategorija, bez pomoći i bez ikakva obzira na to osjetilno opažanje.

Na taj je način Kant uoče u svim sudovima odijelio "čisti" razum od vanjskih stvari, od realnosti vanjskoga svijeta, te ga je promatrao kao nekakvo, da se tako izrazimo, oruđe koje stvara sudove (dolazi do spoznaje) prema svojoj naravi i prirođenim kategorijama bez obzira na bistvo vanjskih stvari. Tako prema njegovoj filozofiji poznamo mi samo svoju spoznaju, znamo što mislimo, a za vanjske stvari ne znamo, što su, ne poznamo ih, nego znamo samo da jesu, jer djeluju i na naša osjetila te daju razumu povod (i to samo povod ili poticaj) za mišljenje o njima.

c) Kant o metafizici

Na temelju toga tumači Kant sve pojave koje nas okružuju. Prirodne i druge znanosti isplati nam se učiti samo zato da znamo kako nam razum stvari predočuje, a ne zato da doznamo što su one u sebi. Kad ne poznamo stvari koje vidimo, još manje poznamo

ono što ne vidimo. Zato je za Kanta metafizika samo logično zaključivanje, filozofiranje "čistoga" razuma ili sistem njegovih ideja o svijetu, duši i Bogu. Za dušu kaže da znamo samo to da je princip života i da misli, dotično da je nosilac duševnog života. Za svijet tvrdi da je uvjet vanjskoga zbivanja, a za Boga, da je uvjet bitka i bivanja uopće. To sve znači da mi pomišljamo dušu, svijet i Boga zato što (po kategoriji uzročnosti) mislimo, da mora biti neki subjekt mišljenja, vanjskih pojava i bivanja.

djelima,
d) Kantova nauka o volji, religiji, pravu i povijesti

Volja ili htijenje je, prema Kantu, samo praktični um. Dužnost je nužda da se volja u praksi podvrgne nutarnjem zakonu tj. svijesti ili glasu savjesti ili, kako on kaže, "kategoričkom imperativu", koji nam nalaže da nešto moramo učiniti. Djela su dobra ili zla prema tomu da li se slažu s tim našim nutarnjim uvjerenjem ili "zakonom". Njegova moralna dobrota nije dakle odvisna od pokoravanja vanjskom zakonu, moralnom redu, dotično Božjoj volji, nego samo od toga da li se radi po vlastitom nutarnjem uvjerenju. U tomu je po Kantovu mišljenju naodvisnost (autonomija) i dostojanstvo čovjeka. Time oduzimlje Kant ljudskoj savjesti pravilo ili moralnu normu, po kojoj se ima ravnati, te otvara put samovolji, nemoralu i nasilju, jer nutarnje uvjerenje može biti kod svakoga drukčije.

Naša djela, kaže Kant, postaju moralno dobra i zaslužna, ako ih činimo samo zbog nutarnjeg uvjerenja, a ne zbog sreće ili koristi. No tu je zašao on u protuslovlje s ljudskom naravi, jer svi ljudi hoće da svojim djelima dođu do sreće ili blaženstva. Da tu "antinomiju" (protivnost nutarnjem zakonu ili uvjerenju) riješi, tvrdio je da sam taj nutarnji zakon kao takav zahtijeva da dovede čovjeka do sklada sa srećom tj. do blaženstva. Ali tu je došao Kant opet do drugog protuslovlja, jer blaženstva nema bez Boga, duše, besmrtnosti i slobode, a on je spoznaju svega toga zanijekao. Zato je tvrdio, da sve to ne treba nijekati, premda se ne može dokazati, jer sve to zahtijeva "praktični razum" (postulatum rationis practicae) tj. naša volja.

Religija je za Kanta samo spoznaja dužnosti kao zapovijedi Božjih koje su samo izraz najvišeg čovječjeg uma. Pojam o kraljevstvu Božjem stvara si čovjek uslijed težnje, da se naša volja uskladi s voljom najvišega bića.

Sustav prava nastao je popisom onoga što nam zapovijeda nutarnja dispozicija, nazvana "kategorički imperativ".

Kant se je bavio također filozofijom povijesti. On misli da je razvoj povijesti određen prirodnim uvjetima i zakonima, ali s nekakvom "nakanom prirode" da se dođe do što većeg napretka, kulture i vječnoga mira, kojemu će biti podloga savršeni državni ustav. To je po njegovu mišljenju konačni cilj povjesnog razvoja. U tomu se razlikuje od Rousseaua koji je gledao na prirodu bez takvih nada i "nakan".

* * *

Kantova je filozofija mnogo djelovala na kasniju filozofiju u Njemačkoj. Nijemci koji nijesu htjeli prihvatiti kršćansku filozofiju počeli su se sami oholo nazivati "misaonim narodom". Pjesnik Goethe bio je prijatelj Kantove filozofije, a pjesnik Schiller nastojao je ublažiti njezine krutosti. Ta se je

krutost pokazala kao teška posljedica već kod onih njegovih učenika, koji su zanijekali samo postojanje vanjskoga svijeta. Već su prvi sljedbenici Kantove filozofije mislili da treba u njegovoj nauci koješta mijenjati. F.H. Jacobi je Kantovu filozofiju napadao te je otkrivao u njoj protuslovlja, premda je kod toga i sam zalutao tvrdeći da se ćudorednost osniva na životnom nagonu i da se može Bog spoznati samo čuvstvom.

II. F i c h t e
(1762 - 1814)

Johann Gottlieb Fichte bio je sveučilišni profesor u Jeni, Erlangenu i Berlinu. U vrijeme napoleonskih ratova postao je znamenit po svojim političkim govorima, koje je napisao za njemački narod.

Glavno njegovo djelo glasi:"Temelji sveukupne znanstvene nauke" (Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre). Svoju idealističnu filozofiju htio je nadovezati na onu Kantovu, za koju je mislio da je premalo radikalna u zaključcima, pa je treba usavršiti. Njega nije zanimao toliko bitak i svijet, koliko čovjek, kojemu je već Kant podavao apsolutnu vrijednost.

U središtu Fichteove nauke stoji njegov "ja", što ga on smjelo, upravo drsko uzdiže iznad svega kao izvor čitavog svjetskog bitka. Zato se njegov idealizam zove također "subjektivizam".

Po Kantovoj filozofiji ne znamo što su i kakve su stvari u sebi, ali ipak znamo da jesu, jer one daju poticaj našem umu da o njima misli i da si o njima stvara pojmove prema svojoj naravi. Fichte je išao dalje te je mislio da nije dosljedno tvrditi da naš um potiču na mišljenje stvari, kad ne znamo što su ni kakve su. Ako razum stvara sam po svojoj naravi ideje, po njegovu mišljenju bistva stvari, onda može stvarati i same stvari. Djelovanje razuma ne nastaje po mišljenju Fichtea u skladu s bitkom stvari, nego bitak stvari nastaje iz djelovanja razuma. Dakle postoji samo naš "ja", koji neprestano misli i time stvara. Taj naš "ja" je zastupnik "apsolutne svijesti" ili "svemirska sila u ljudskoj svijesti". U tom "ja" sadržan je sav svijet i izvan tog "ja" nema ničega. Taj "ja" pomišlja i druga bića, druge ljude, koji su zasebni, odijeljeni svjetovi, ali u svima djeluje jedna te ista umnost i svi imaju jednu svrhu: ostvariti svoju umnu zadaću ili ispuniti svoje određenje. To je ujedno Fichteova "tehnika".

Da svijest uzmogne doći do takvih zaključaka, mora pregledati samu sebe, a zato joj služi metoda teze, antiteze i sinteze (dijalektičkog trojstva — "dialectica triadis") kojom su se služili i ostali njemački idealisti. Prvi je početak svake svijesti u postavljanju sebe, svojeg "ja" — u tezi: "ja sam ja". U toj tezi opaža ona načela istovjetnosti (identičnosti) i stvarnosti. Zatim ako svijest misli bilo što, npr. A=A, onda nas drugi A (predikat) sjeća prvog A (subjekta) i tako ćemo u svakoj stvari vidjeti sami sebe. Zatim postavljamo antitezu: "to nijesam ja". U njoj opažamo načelo suprotnosti i kategoriju negacije. Također u toj antitezi "to nijesam ja" sjeća nas svaka stvar našega "ja", kao što nas "desno" sjeća uvijek na "lijevo" ili obratno. Dakle se je naš "ja" samo omeđio ili raspolovio. Zato nam se pojavljuje odmah "sinteza" kao ukinuće suprotnosti

između "ja" i "ne ja". Time upoznaje svijest jedinstvo između "ja" i "ne ja" — tj. upoznaje svaku stvar u svojem apsolutnom "ja". To znači da je svako biće samo postavljanje i izmjenjivanje (modifikacija) svojeg "ja". Kod Kanta je duh kao Demiurg koji stvara pojmove, a kod Fichtea je duh kao u Sv. Pismu Duh Božji koji stvara sve iz ničega.

U Fichteovu razlaganju opažamo odmah protuslovlje: kako može u svim ljudima djelovati ista umnost (apsolutna svijest), kad su svi ljudi samo u mojem "ja" (samo plod mojeg razuma)? I sam Kant je zabacio Fichteovu nauku kao maglovitu.

III. S c h e l l i n g (1775 — 1854)

Fridrich Wilhelm Joseph Schelling učio je u mladosti protestantsku teologiju. U 17. godini života napisao je raspravu o istočnom grijehu. U 23. godini postao je sveučilišni profesor u Jeni, a poslije u drugim mjestima. Na koncu je bio pozvan u Berlin da ondje pobija Hegelov panteizam, ali doskora se je povukao iz javnosti. U starosti je preživio svoju filozofsku slavu. Zajedno s njim došao je do svojeg zalaza također idealizam. Glavno Schellingovo djelo bilo je "Ideje za filozofiju prirode" (Ideen zur Philosophie der Natur). Bio je idealist, jer je mislio da iza svega bitka stoji duh kao bivanje i temelj postajanja. Priznavao je dakle duh i svijet što ga on stvara: ne samo subjekt koji po nauci Kanta sam po sebi spoznaje, a po nauci Fichtea sam za se postoji, nego i objekt što ga taj subjekt (duh) stvara. Zato se njegova nauka zove "objektivni idealizam".

Schelling je u svojoj filozofiji promatrao prirodu romantički. Tvrdio je da je ona tako puna sadržaja da ne može biti samo učinak našeg "ja", nego da postoji pred nama kao objekt pred subjektom. Priroda ima dušu te se razvija kao živi organizam. Po zakonu dijalektičnog trojstva (logica triadis) mrtva priroda je teza, živa je antiteza, a budući da je život sinteza kojom se izjednačuju teza i antiteza, to je i tako zvana mrtva priroda živa. To dokazuju njezine sile i njezino gibanje. Priroda i duh, objekt i subjekt, stvarnost i idealnost jesu isto, a to isto je "apsolutno" ili "božansko". Bog je istina i bitak svega, jer su u njemu vječne ideje. Tako prelazi Schelling, čini se, u panteizam. Svijet je po njegovu mišljenju razvoj Boga pa zato mora biti sjajan i lijep. A da rastumači zlo i grijeh, kaže da svijet ne nastaje samo iz Božje mudrosti nego također iz neke "slijepe volje" koja može činiti zlo, jer je slobodna. Tako zalazi Schelling u svojem panteističkom i fantastičnom mišljenju u teosofiju i mistiku te postaje neke vrste gnostik. Njegov se duh počinje gubiti bez izlaza.

IV. S o l o v j e v
(+ 1900)

Dok su mnogi drugi zapali pod upliv Schellinga, došao je samostalno do sličnog mišljenja veliki ruski mislilac Vladimir Solovjev. Također on je pomišljao Boga kao jedinstveno i savršeno duhovno biće, koje najprije ostaje i miruje samo u sebi, a poslije prelazi k stvaranju tj. k razlikovanju (diferenciranju) u mnoštvu (jer po jednoj ideji postaju sve stvari koje spadaju u istu vrstu). Tako postaje Bog izvan sebe te postaje sam sebi objekt, ali nakon toga se vraća opet k sebi te spoznaje svoje vanjsko objavljivanje kao nešto što izlazi iz njega, pa to posjeduje i uživa (i tu možemo opažati tragove logičnog trojstva). Ipak kod toga otklanja Solovjev emanaciju svijeta iz Boga. Kao što Schelling tako je i on polemizirao proti Hegelovoj tvrdnji da Bog postaje ili da se razvija tek po procesu tj. stvaranjem. Solovjev misli da Bog stvara svojim slobodnim činom te stoji izvan tog procesa (mijenjanja) kao uzrok svih uzroka (causa causarum). Samo se pita, kao što i Schelling: kako može Bog stvarati mnoštvo koje se protivi njegovu jedinstvu? Obojica tumače to ovako: u Božjoj mudrosti bile su praslike stvaranja (ideje o bistvima stvari) u jedinstvu s Bogom, a poslije je grešnim padom (prvih ljudi) bilo to jedinstvo uništeno i zato je od kosmosa (reda) nastao kaos (nered). — Schelling kaže, da je do toga moglo doći uslijed neke volje koja je po svojoj naravi slobodna, ali "slijepa" (bez razuma) pa može činiti zlo. A Solovjev odgovara da tu činjenicu shvaćamo samo kao moguću, ali da nastaje možda kao iracionalna tj. pod uplivom volje, a ne razuma. Ipak drži on, da će se stanje, kakvo je bilo pred istočnim grijehom, opet vratiti na koncu vremena. Grešni pad doveo je čovječanstvo u dramu, koja će se na koncu svršiti novim sjedinjenjem otpalih stvorova sa svojim Stvoriteljem u novo i vječno jedinstvo.

Tako je Solovjev započeo razvijati novu religijsku i ujedno povjesnu filozofiju. Njezino je središte misao o Božjem kraljevstvu, što ga osniva uskrsnuli Spasitelj, da pomiri svijet s Bogom te ga tako spasi od kaosa. To je kraljevstvo shvaćao Solovjev kao zemaljsko (mesijansko) kraljevstvo. Do svoje 28. godine nadao se je da će njegova Pravoslavna crkva, dotično ruski narod kao "bogonosac", dovesti čovječanstvo do vratiju Božjega kraljevstva na zemlji i da će tako izvršiti svoju mesijansku zadaću. — Oko svoje 30. godine dolazi Solovjev učenjem dogmatike i crkvene povijesti do uvjerenja, da će Pravoslavna crkva izvršiti svoju mesijansku zadaću jedino ako se u društvu drugih naroda sjedini s Petrovom stijenom kao središtem što ga je ustanovio Isus. Zato je otada radio na spremanju crkvenog sjedinjenja. — Ali u svojim posljednjim 10 godinama života, u trećem "apokaliptičkom" shvaćanju, uvidio je, da se je ruski mesijanizam izrodio u panrusizam i u konfesijski partikularizam, pa nije mislio više na mesijansko kraljevstvo na zemlji nego na Božje kraljevstvo na nebu. Govori, da na tom svijetu nema Božjega mira nego postoji samo borba, te misli na okupljanje ljudi koji će se Kristovim "mačem" boriti proti zlu. Posljednja je tajna zla u zloporabi slobodnog odlučivanja. Tako se je prema koncu života trudio Solovjev da bi izgradio potpunu kršćansku filozofiju. U tu je svrhu napisao razne odlomke. Plan mu je bio jasan, ali sile su ga ostavile...

V. H e g e l

(1770 - 1831)

Georg Wilhelm Friedrich Hegel, rođen u Stuttgartu, bio je sveučilišni profesor na raznim sveučilištima, na koncu u Berlinu, gdje je postao veoma slavan i uplivan. Njegovo prvo djelo bilo je "Nauka o pojavi duha" (Phänomenologie des Geistes).

Hegel je doveo njemački idealizam do vrhunca. Pokušao je duboko i radikalno prikazivati sav svijet kao pojavu ili bitak duha, što ga nazivlje on također Logos ili Ideja. Za njega nije bio Logos samo na početku svijeta, nego ostaje vječni stvaralac i to takav da ono što stvara, nije ništa drugo nego on sam. U toj zamisli ne smeta Hegela razlika između duha i materije ili između nužde u stvaranju i slobode čovjeka. Po njegovoj smo nauci i mi ljudi pojava Logosa kao i svijet. Zato ako mi spoznajemo Logosa, spoznaje i on sam sebe kroz naše mišljenje. Po načelu istovjetnosti i po dijalektici trojstva spaja Hegel sve u jedno te proglasuje najprije da je Bog svijet, a poslije da je svijet Bog, i da Ideja stvara sav bitak. Zato je njegova filozofija "apsolutni idealizam" ili "panlogizam", dotično panteizam.

Kao što za Fichtea tako je i za Hegela bila ishodišna točka Kantova filozofija. Prema Kantu razum ne pomišlja stvari, kakve jesu, nego svojevoljno po svojim kategorijama. Fichte i Hegel su mislili da se je tu Kant prerano zaustavio, kad nije zanijekao stvari, pa zato odlučuje preko pojmova kakve će biti stvari — to jest da su stvari i ideje razuma isto. Na temelju toga je Fichte počeo pomišljati sve stvari u čovječjem, dotično u svojem "ja". Slično je mislio Hegel: ako je "po starom vjerovanju ljudi" odreden duh za to da spozna istinu, tada ono što je na predmetima stvarno (objektivno), mora biti isto, što pomišlja duh, a to znači da mišljenje mora biti istina predmeta. Nu ako su predmeti i "ja" isto, kako tvrdi Fichte, tada bih — mislio je Hegel — postojao zapravo samo "ja" pa bih bio bez objekta (bez onoga o čemu mislim). Tako ne bi moglo biti niti sklada između mišljenja i objekta — tj. ne bi bilo nikakve istine, a to nije mogao Hegel dopustiti. Zato je mislio da ne preostaje drugo nego tvrditi da je naše mišljenje zapravo mišljenje apsolutnog duha koji stvara sve time, što sve pomišlja. On je opća i jedina ideja, nešto apsolutno i vječno, što stoji u sebi i za sebe, te misleći postaje s jedne strane sistem ideja, a s druge se strane pojavljuje kao apsolutni duh i priroda, koja se miče i razvija. Ali to micanje i razvijanje nije ništa drugo nego sama spoznaja, mišljenje apsolutnog duha. Svaka se naime antiteza pomoću sinteze izjednačuje sa tezom.

Također za Schellinga je priroda (kao antiteza) isto što i apsolutni duh (teza), ali on nije mislio na vječno mijenjanje — uvijek novo postajanje. — Fichte je na to doduše mislio, ali je sve postajanje i razvijanje pomišljao kao razvoj u svojoj svijesti te je sve zadržao u svojem "ja". — Kant je ostao kod samovoljnog djelovanja razuma pa je zato zabacio metafiziku (nauku o nadosjetnom) kao nešto što se ne može spoznati i zato se nije usudio približiti apsolutnom duhu kao sveopćem razumu. Međutim Hegel obrađuje nauku o apsolutnom duhu ili "apsolutnoj ideji", a to znači metafiziku, smjelije negoli itko te proglasuje objektivno (vanjsko) bistvo stvari za samoodređenje

apsolutne ideje, a čistu filozofiju drži za mišljenje te ideje i za apsolutni razum kao prauzor svih ideja (intellectus archetypus). Zato je čista filozofija za njega Bog ili "apsolutni razum".

Hegelova je filozofija filozofija bivanja, jer se apsolutni duh mora uvijek razvijati dalje (ne na više) ili tačnije mijenjati se "određivanjem samoga sebe", ali ipak tako, da tim postajanjem ne gubi u mnoštvu stvari svoje jedinstvo, jer sve što mu je suprotno, razrešuje u samom sebi (dijalektikom trojstva se antiteza izjednačuje s tezom). To vječno gibanje (obnova Heraklitove misli!) usvojio je i marksizam u svojoj ideologiji kao gibanje ili mijenjanje uslijed nutarnje suprotnosti.

Hegel je u 25. godini počeo pisati i Život Isusov te je tumačio i bibliju u smislu svoje filozofije. Za njega su u Ivanovu evanđelju Bog, duh, "put, istina i život" jedno te isto, a Logos je Ideja, koja u prirodi uzimlje na se tijelo te je svjetlo i život svijeta i hoće da čitav svijet (antitezu) dovede natrag k Bogu tj. k sebi (k tezi). Kako je Kant tvrdio, da ne možemo spoznati Boga, predbacivao mu je Hegel, da ga je "potjerao iz filozofije", pa je zato on preuzeo zadaću, da ga opet "oživi" u svojem sistemu.

Hegel je pisao također o državi, pravu, povijesti, religiji i filozofiji. I država je za njega djelo "duha". Svrha joj je pružiti pojedincima najveće pravo, koje je "prvi pokušaj na putu k slobodi". Međutim i pojedinci imaju prema državi najveću dužnost, jer su u odnosu prema njoj kao udovi prema tijelu. Po Hegelovoj nauci potrebno je smatrati i najvećeg zločinca čovjekom, ali isto tako i najgoru državu "bogom". U smislu te nauke mislili su mnogi u Njemačkoj da je sada njihova jaka država(kao pojava apsolutnog duha) iznad svega i da može vladati nad drugima. — Povijest smatra Hegel "djelovanjem duha u vremenu". Budući da u njoj odlučuje također korist i strast ljudi, mora "apsolutna ideja" biti "lukava", da dođe do svojeg cilja. — Religija je po Hegelovu mišljenju najviše određenje apsolutne Ideje. Znanje o Bogu je vrhunac ljudske svijesti. Kraljevstvo Oca je vječna Ideja u sebi i za sebe, kraljevstvo Sina je pojava Ideje u prirodi, a kraljevstvo Duha je povratak k jedinstvu Oca i Sina. Za filozofiju kaže Hegel, da je Ideja koja misli o sebi i istina koja zna, poznavanje onoga, što je vječno, što je Bog i što izlazi iz njegove naravi. U čistoj se filozofiji zadržava čisti duh sam sa sobom.

U prvoj polovici 19. stoljeća imala je Hegelova filozofija prvenstvo na njemačkim sveučilištima. Jedni su mislili da je Hegel teist, a drugi da je panteist ili ateist. Čini se da je smatrao vjeru nečim što bi moralo prestati, jer se ne može složiti s njegovom naukom o vječnom i nužnom razvoju (mijenjanju). Hegelovu nauku dijalektičkog trojstva preuzeli su u svoj idejni sistem Marx i Engels. Lenjin i Staljin držali su dijalektiku glavnom pokretnicom čitave filozofije. Hegel ju je nazivao "algebrom revolucije".

U sredini 19. stoljeća dospio je idealizam do prave i potpune propasti. Nije mogao odoljeti mrzlom materijalizmu i prirodoznanstveno-tehničkom mišljenju. Prirodoslovci i materijalisti misle, da je Hegelova filozofija nemoguća i protivna stvarnosti. — Nu kasnije je idealizam ponovo oživio, iako u drugom obliku, u njemačkom egzistencijalizmu Jaspersa i Heideggera. Prema koncu 19. stoljeća pokazao se je novohegelijanizam djelomice kao novo-kantizam u filozofiji Lassona i Kronera u Njemačkoj, Crocea i Gentilia u Italiji i nekojih filozofa u Francuskoj.

D) NAJNOVIJA FILOZOFIJA

Hegel je osjećao da s njime svršava doba njemačkog idealizma. Filozofske struje koje su nastale poslije njega prelazile su u 20. stoljeće ili su barem bile u vezi s onima koje su se pojavile u tom stoljeću. Zbog toga se sva filozofija poslije Hegela može nazvati najnovijom ili današnjom filozofijom.

1. NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

Poslije Hegelove smrti (1831) nastao je u filozofiji nagli preokret. Mjesto idealizma počeo se je nenadano širiti materijalizam. Korijen mu je bio u idejama socijalizma i u prirodoslovno-tehničkom mišljenju. Oko g. 1860. počeli su se opet mnogi približavati Kantu. Time su se htjeli oduprijeti ne samo materijalizmu nego i prenagloj i prenapetoj filozofiji Fichtea, Schellinga i Hegela. Ali Kantova nauka koja ne priznaje metafizičkog tj. nadosjetnog znanja nego samo ograničeno opažanje onakvog svijeta kakav vidimo (pojavnog, fenomenalnog), približila ih je empirizmu i pozitivizmu koji priznaju samo ono što vidimo, dotično osjećamo. Ali time ih je dovela ponovo do materijalističko-prirodoslovnog mišljenja, tj. do fenomenalizma, koji priznaje samo znanje o vidljivom svijetu (kako nam se prikazuje). Proti staroj metafizičkoj tradiciji, koju novo vrijeme ipak nije moglo izbrisati, nastupao je osobito Nietzsche svojom opomenom, da se treba čuvati "više prevare" ("des höheren Schwindel") idealizma. Govorio je: "Braćo, ostanite vjerni zemlji!" (tj. osjetilima).

I. Herbart
(1776 - 1841)
(Preokret k realizmu)

Johann Friedrich Herbart bio je sveučilišni profesor u Königsbergu, Göttingenu i poslije u Švicarskoj. Najviše uspjeha imao je na polju pedagogije i njezine psihološke podloge. Napisao je "Općenitu metafiziku", "Uvod u filozofiju" i druga djela.

Herbart je bio prvi filozof kod kojega se je opazio nagli preokret od idealizma k realizmu 19. stoljeća. On je ustao proti Kantovu odbacivanju metafizike. Uvidio je da se bez nje ne može razumjeti vanjski svijet. Kant je govorio da znamo samo kako nam se svijet pričinja, a Herbart je tvrdio: što nam se svijet više pričinja, to nam više pokazuje da postoji. Tako je zabacio Kantovu nauku prema kojoj spoznajemo samo svoju spoznaju (subjektivni fenomenalizam) te je prihvatio nauku o spoznaji svijeta, koji nam se predočuje ili pojavljuje (stvarni fenomenalizam). Oznakama (akcidentima) pojedinih stvari priznao je u smislu prijašnje metafizike nosioca tj. supstanciju i time njihovo jedinstvo. Što postoji kao jedinica, ono ne može imati suprotne vlastitosti, jer je s njima isto. Zato su jedinice jednostavne. Tako se u Herbartovoj filozofiji pojavljuju opet Leibnizove monade.

Glede našeg "ja" dolazi Herbart do protuslovlja, jer s jedne strane tvrdi da je taj "ja" nešto stvarno, što osjeća (Leibnizova duševna monada), a s druge strane smatra naš "ja" samo pojmom, što ga stvara u nama središte raznih predodžbi koje si zajedno predočujemo asocijacijom i to tako da pomoću apstrakcije ne pomišljamo na njihov sadržaj (značenje). Volju je smatrao kao predodžbu pred zaprekom, a čuvstvo kao predodžbe koje su spojene zajedno. Inače je mislio da su predodžbe nešto stvarno.

Estetiku smatra Herbart naukom o ukusu, a etiku naukom o ćudorednom ukusu. Tako shvaćena etika i psihologija jesu dva glavna stupa njegove pedagogije.

II. B o l z a n o i B r e n t a n o

(Filozofija objektivnosti)

a) Bernhard BOLZANO (1781 - 1848), sin talijanskog doseljenika i njemačke majke, bio je rođen u Pragu. Ondje je postao svećenik i zatim sveučilišni profesor za filozofsko-vjerske nauke. Njegovo je glavno djelo "Znanstvena nauka" (Wissenschaftslehre). Već se je kao 18-godišnji mladić opredijelio proti Kantovoj moralnoj autonomiji i proti njegovu subjektivizmu prema kojemu znamo samo da stvari postoje, a ne znamo što su. Tvrdio je da pojmovi ne mogu biti lažni, a ontološke istine da su objektivne tj. istinite bez obzira na to, da li ih je tko pomišljao. One su u Božjem razumu, ali su od njega neodvisne. Time je potvrđivao skolastičnu nauku i osuđivao psihologizam koji smatra pojmove i istine samo duševnim utiskom, i moralni pozitivizam koji ne priznaje obaveznog moralnog reda.

O Bogu je tvrdio Bolzano da postoji i da je po svojoj naravi nepromjenljiv, svemoguć, sveznajuć i svet. Naš "ja" je priznavao kao supstanciju i to neumrlu. Inače je za sve nežive i žive stvari tvrdio da su supstancije sa predodžbama, pa makar i nesvjesnima u smislu Leibnizove nauke. Zato su ga nekoji nazivali "njemačkim Leibnizom u prvoj polovici 19. stoljeća".

Bolzano nije naišao ispočetka na razumijevanje, ali u novije mu se vrijeme sve više priznaje važnost. Bio je jedan od najoriginalnijih mislilaca 19. stoljeća.

b) Kao što Bolzano, tako se je odupro Kantovoj filozofiji također Franjo BRENTANO, koji je bio katolički svećenik, ali je poslije izašao iz Crkve. Bio je profesor filozofije u Beču. U svojoj "Psihologiji sa empirijskog stanovišta" držao se je prirodoznanstvene metode, ali ipak nije zapao u Humeov (č. Hjumeov) psihologizam. U spoznaji je opažao "intencionalni" karakter kao mjerilo objektivnosti, jer se osjećaji, predodžbe i pojmovi "pružaju" prema vanjskim predmetima, dotično se odnose na njih. Isto je tako u htijenju smatrao ljubav prema stvarima kao objektivno mjerilo za njihovu vrijednost. Pobijao je također Kantovu subjektivnu etiku te je ostao odlučni ateist. Djelovao je također na druge.

III. S c h o p e n h a u e r

(1788 - 1860)

(Voluntarizam i pesimizam)

Artur Schopenhauer potjecao je iz bogate, ali duševno obremenjene obitelji. Bio je egoist, nezasitan u požudama i već zato također pesimist. Sve je to davalo smjer njegovoj filozofiji — prema riječima Fichtea: "Kakav čovjek, takva filozofija". Poslije g. 1833. živio je kao povučeni samostalni pisac u Frankfurtu na Majni. Njegovo je glavno djelo bilo "Die Welt als Wille und Vorstellung" (Svijet kao volja i predodžba).

Već je u prvom paragrafu tog djela napisao:"Svijet je moja predodžba". Tvrdio je da to vrijedi za svako biće koje spoznaje, i tko to uviđa, da je filozofski razborit. Mjesto Kantovih logičnih zakona mišljenja pretpostavio je on u našem razumu samo predodžbe i utiske što ih čine u nama vanjski predmeti u smislu Humeovog subjektivizma i psihologizma. Od Kantovih prirođenih 12 kategorija priznavao je samo prostor i vrijeme.

Prema tomu je Schopenhauer tvrdio da nam se svijet samo pričinja. Ali zato je ključ za rješenje "svjetske zagonetke" potražio u volji kojom je htio nadomjestiti osjećaje. Rekao je da nas k stvarima kakve jesu u sebi vodi volja po kojoj se mi najprije spoznajemo, jer je ona u nama temeljna tajna naše unutarnjosti. Tako je počeo razvijati svoj "voluntarizam".

Nu pod riječi "volja" nije razumijevao Schopenhauer samo sposobnost za htijenje, nego također nadu, ljubav, mržnju, želju, žalost, predočivanje i uopće sve naše nutarnje doživljaje. Pojava ("objektivacija") volje je također naše tijelo: ona se kad idemo pojavljuje kao noga; kad se čega dotičemo, pokazuje se kao ruka; kad probavljamo, kao želudac itd.

Volja je prema Schopenhaueru jezgra svakog bića, dapače i svih neživih stvari, temelj svake pojave kao npr. gravitacije, molekularnih sila, centripentalne sile, električnosti, magnetizma, nagona za uzdržanje života itd. Sve je to volja! Ona djeluje u prirodi nesvjesno, a "iz noći nesvijesti" probudi se u obliku živih bića u život i napokon kao čovjek u samosvijest...

Volja dolazi kao omeđeni individuum u beskonačnom svijetu među druge bezbrojne pojedince koji svi čeznu, trpe, lutaju pa se kroz tjeskobni san (smrt) "žure natrag k staroj nesvijesti" (umiru), nakon što ih u vrijeme svijesti ne može ništa zadovoljiti. Takva je bol besmislena. Budući da se pojavljuje u svemu volja svijeta (Weltwille), to je čitav svijet zajedno jedna tragikomedija. Tako počinje Schopenhauer razvijati svoj pesimizam. Život je prema njemu kao njihalo, koje se neprestano njiše između boli i dosade... A nesmisao i apsurd je u tomu što čovjek uza sve to teži za bivanjem, dapače hoće čak da se prilagodi svijetu optimizmom. Svoj pesimizam nije mogao Schopenhauer dokazati, jer ako ima na svijetu boli, to još ne znači da je sve samo bol i nesmisao. Zapravo ga on nije ni kušao dokazivati. Njegove su tvrdnje samo čuvstvene i plod bolesnog osjećanja.

Schopenhauerove misli o svjetskoj volji nalazimo već kod Schellinga. Ona se u prirodi i kod čovjeka, osobito u borbi najviše pojavljuje po njegovu mišljenju u egoizmu. Svjetska se volja pojavljuje u svim bićima, koja su u međusobnoj borbi. Zato ona borbom "grize samu sebe", a ne zna da se time sama uništava.

Zato, ako hoćemo da se oslobodimo boli, moramo se,po mišljenju Schopenhauera, odreći volje koja ide za tim da egoističnom borbom uzdrži na životu individue, premda su malo vrijedni pa propadaju. Treba gledati na ono što ne propada, a to je ono što je sveopće: uvijek ista bistva, uvijek iste slike ili uzori, vječne ideje ili forme. Njih promatrati je čista prava umjetnost i filozofija, a u tom su najsposobniji geniji. Tu se vraća Schopenhauer k platonskim idejama i staroj misli o kontemplativnom životu. Najčistijom umjetnosti smatra glazbu, koja nije samo odraz ideja nego i svjetskoga htijenja, govor same svjetske volje. Te su se misli o glazbi sviđale glazbeniku Wagneru. Njegova je glazba doista izražavanje filozofije o vječnoj volji.

Ali sama umjetnost oslobađa od boli premalo. Zato je potrebna i etika i to etika milosrđa koja nam zapovijeda da odumremo sami sebi bez želje gledajući u svakom čovjeku brata,ono što je zajedničko i da se tako izgubimo ili u duhu budističke nirvane ili kršćanske mistike. Nu Schopenhauerova mistika ne može biti kršćanska, jer se je on smatrao izrazitim ateistom.

On je prigovarao Kantu da je njegova etika samo etika razuma, a ne volje, i da je on eudajmonist. Taj posljednji prigovor nije bio opravdan. Kant je doduše promatrao sreću kao nagradu za krepost, ali tu je nagradu smatrao kao posljedicu, a ne kao uzrok djelovanja.

Glede ljudske volje htio je Schopenhauer dokazati da nije slobodna, nego odvisna od raznih uzroka. U tomu je došao u protuslovlje, jer je tvrdio, da se uzročnost ne može dokazati i da je uopće nema.

IV. M a t e r i j a l i z a m

Materijalizam je možda najteža baština koju nam je ostavilo 19. stoljeće. Pogodovao mu je tehnički i industrijski napredak, želja da stvaranjem što jače države i pohlepe za bogatstvom. Već poslije godine 1830. počeli su ga razvijati u Njemačkoj surovo i revolucionarno tzv. "Hegelovi ljevičari" ili "Mladi hegelovci" i prirodoslovci.

Materijalistički smjer zacrtao je najprije Fr. Strauss, kad je u svojem djelu "Život Isusov" zanijekao sve, što je vrhunaravno, i prihvatio samo ono, što je prostorno i vremensko.

U samoj filozofiji može se jasno opažati prijelaz od Hegelove zemaljske religije k materijalizmu kod Ludwiga FEUERBACHA (+ 1872). On je već prije g. 1830. pisao Hegelu, da treba izbaciti sa prijestolja "samog kršćanskog Boga" te odstraniti dualizam nadosjetne religije i osjetnog svijeta. Godine 1839. spominjao je u svojim spisima "besmislenost" Hegelove apsolutne ideje, koja kao "prikriveni teološki duh" "ide naokolo poput sablasti". Tvrdio je, da može postojati samo ono što je konačno i određeno, i da prava stvarnost nije ni Bog ni bitak ni pojam nego ono, što je osjetilno, a čovjek da je "ono što jede" ("der Mensch ist, was er isst"). Za njega je mjesto Boga bila država najveća stvarnost (ens realissimum) i sveopće dobro.

Feuerbachov materijalizam preuzeo je Karlo MARX (+ 1883) te je na temelju njega i Hegelova dijalektičnog trojstva što ga je zadržao kao prijašnji hegelijanac izgradio sa svojim prijateljem Engelsom nauku o dijalektičnom i historijskom materija-

lizmu kao komunističku ideologiju. Taj su sustav doslovno prihvatili Lenjin i njegov nasljednik Staljin. Prema njihovoj nauci razvija se sve u prirodi i povijesti nužno uslijed nutarnjih suprotnosti koje postoje u stvarima, dotično ekonomskom životu. Nu o tomu ćemo potanje raspravljati na koncu u dodatku o socijalnoj filozofiji.

Materijalizam Hegelovih ljevičara našao je veliku podršku kod prirodoslovaca. To ne znači, da su glavni prirodoslovni učenjaci bili materijalisti. O mnogima — kao npr. o Newtonu i Plancku — može se dokazati baš protivno. Ali kako je većina prirodoslovaca mislila nefilozofski na materijalistički način, to je njihovo mišljenje djelovalo na široke slojeve pučanstva. U Engleskoj i u Francuskoj bilo je materijalizma već u 17. i 18. stoljeću, u Njemačkoj se je — zadržan prije od idealizma — raširio nakon što je 19. stoljeće postalo stoljećem prirodnih znanosti i to najviše između g. 1840. i 1870.

Kao najveći materijalisti isticali su se u Njemačkoj Karlo VOGT svojim "fiziološkim pismima" (1845), Jakob MOLESCHOTT, koji je napisao (1852) "Življenje u ophodnji" (Kreislauf des Lebens), Ludvig BÜCHNER svojim poznatim djelom "Sila i tvar" (Kraft und Stoff) i Heinrich CZOLBE, pisac knjige "Novi prikaz senzualizma" (g. 1855). Oni su priznavali u svojoj nauci samo energiju i materiju. Sve što je u čovjeku duševno, proglasili su djelovanjem mozga. Govorili su da "mozak izlučuje misli kao bubrezi mokraću", dotično da su misli "znoj materije". Herman Lotze im je šaljivo odgovorio da su njihove misli nekoliko neprocijeđene (nefiltrirane). Budući da bez mozga nema mišljenja, zaključili su nelogično, da je mišljenje funkcija mozga. Već je Leibniz, kad je pobijao materijalizam Hobbesa, rekao, da i bez zraka (disanja) nema življenja, ali to ipak ne znači da je život isto što i zrak. Najjaču kritiku proti materijalizmu iznio je Fr. A. Lange u svojem klasičnom djelu "Povijest materijalizma" (g. 1866). On je pobio materijalizam veoma snažno.

Drugi val materijalizma nastao je prema koncu 19. stoljeća i to pod imenom monizma. Promicali su ga najviše znameniti zoolog, ali slabi filozof Ernest HAECKEL (1834 - 1919) i Wilhelm OSTWALD (1853 - 1932). Veliki utisak učinio je Haeckel g. 1899. svojim djelom "Svjetska zagonetka" (Welträtsel). To je djelo bilo rašireno u stotinama tisuća primjeraka i prevedeno u više od dvadeset jezika. God. 1906. bio je ustanovljen u Njemačkoj "Savez monista" (Monistenbund), koji su vjerovali u jedno sveopće svemirsko biće, od kojega su odvisna sva druga bića.

Haeckelov monizam i materijalizam se je mnogo oslanjao na knjigu, koju je g. 1858. objavio engleski prirodoslovac Charles DARWIN (1809 - 1882) pod naslovom "Postanak vrsta na temelju prirodne selekcije". Tim je djelom bilo uzdrmano tadanje materijalističko mišljenje da sve vrste potječu iz jedne prastanice jer je bio uveden u biologiju novi pojam o njihovu razvoju iz više različitih stanica. U taj razvoj povukao je kasnije Darwin i samog čovjeka, kad je izdao novo veliko djelo "O porijeklu čovjeka i prirodnoj selekciji". Mnogi su tada počeli misliti da čovjek nije stvoren od Boga, nego da je nastao razvojem i da je on samo obična, iako najsposobnija, životinja. Pod "selekcijom" mislio je Darwin na prirodno odabiranje, kojim "u borbi za život" odolijevaju nevoljama i kod množenja u borbi među mužjacima ostaju na životu obično jači pojedinci, a ta se jačina baštini i postaje tako velika, da s vremenom nastaju nove vrste. U

tom treba razlikovati dvoje: činjenicu samog razvoja i hipotezu o uzrocima tog razvoja. Tu hipotezu nije Darwin dokazao, pa je bila često napadana. Darwin je mislio samo na razvoj vrsta uslijed raznih uzroka, a Haeckel je pomišljao vrste kao nešto nužno, do čega dolazi u razvoju svemira kao jednog bića.

Sam postanak vrsta pokušao je već prije Darwina rastumačiti Lamarck (+ 1829) prilagođivanjem organa raznim potrebama života. Ali niti Lamarck niti Darwvin nijesu rastumačili, kako su nastali tako mnogi i tako različiti organizmi, sačuvani već u naslagama iz vremena prvog života.

Nu Haeckel je bio radikalniji od Darwina. On je tvrdio, da život nastaje sam od sebe (generatio "spontanea" ili "aequivoca") i to od prvih klica (protozoa) pa daljnim razvojem sve do najvišeg sisavca — čovjeka. Po njegovoj su nauci potjecali ljudi od "primata", jedne vrste opica. Tu misao širila je tada veoma mnogo protuvjerska propaganda.

Haeckel se je čvrsto držao "Spinozinog čistog i nedvoličnog monizma". Materiju, koja se pruža "u beskrajnost", i "duh" tj. energiju, koja "osjeća i misli", smatrao je dvjema vlastitostima "sveopće supstancije", koja je u isto vrijeme Bog i priroda, tijelo i duh ili materija i energija — jedno nerazdruživo od drugoga. Haeckel se je izrugivao teističkom (osobnom) Bogu te je vodio oštru borbu proti crkvenoj religiji i to uvijek na temelju istih krilatica, da se vjera protivi znanosti, evoluciji i napretku.

Ali od Haeckelova monizma nije napokon ostalo ništa. Materijalizam je danas u znanosti svladan. Kako su nastale vrste, to je još uvijek pitanje. Da je postao život iz anorganske tvari i da čovjek makar samo po tijelu potječe od majmuna, to nije znanost nikako ustanovila.

V. K i e r k e g a a r d (č. Kjerkegar)

(1813 - 1855)

(Kršćanski prevrat)

Kao što je Marx izazvao preokret na socijalnom polju, tako je i Kierkegaard, samotni danski mislilac, stvorio prevrat u kršćansko-protestantskoj teologiji. Za obojicu je bila polazna tačka u filozofiji u tomu što su se protivili Hegelovoj nauci o dijalektičnom izjednačivanju suprotnosti (npr. između duha i materije, vječnog i vremenitog, crkve i države).

Kierkegaard je bio rođen u Kopenhagenu gdje je učio filozofiju i protestantsku teologiju. Kao slobodni pisac napisao je razna, teško razumljiva filozofska djela. Bio je u borbi s mnogima, a osobito sa svojom crkvom, od koje se je posve odijelio. Umro je već u 42. godini života. Poslije smrti bio je zaboravljen, ali je u našem stoljeću došao na glas, jer je pripravio put egzistencijalnoj filozofiji.

On nije smatrao važnim niti znanje niti filozofske sisteme, određene za druge. Glavno mu je bilo da dozna što hoće Bog od njega. "Potrebno je" — kaže u svojim spisima — "da na nečemu utemeljim svoje misli koje su u vezi s najdubljim korijenom moje egzistencije po kojoj sam, da se tako izrazim, izrastao u nešto božansko, i da se onda držim toga pa makar i čitav svijet propao".

Kao što je Aristotel tvrdio, da postoji samo ono što je pojedino, dok je općenito u Platonovim idejama smatrao samo predmetom mišljenja, tako je i Kierkegaard držao Hegelovu apsolutnu ideju ili "objektivnu svijest", koja sintezom "sjećanja" izjednačuje suprotnosti, samo predmetom njegova mišljenja te ju je nazvao "atentatom na etiku". Nasuprot tomu smatrao je naš "ja" kao nešto pojedino koje samo odlučuje kao nešto bitveno privatno, kao pojedinca koji je u odnosu prema sebi i Bogu pa mu kao takvu pripada egzistencija i sloboda. Zato je Kierkegaard napadao također Marxovu nauku koja uči da je egzistencija čovjeka društvena, a jedinstvo i sloboda da mu pripada samo ukoliko je u odnosu prema društvu i njegovim ekonomskim uvjetima.

Čovjek (naš "ja"), kaže Kierkegaard, stoji kao pojedinac u življenju svijeta te je spreman "na smjeli skok" tj. na odluku, da tako koraca od jednog stanja do drugoga. To je koracanje (odlučivanje) moguće zato, što postoji temeljna kategorija mogućnosti, koja sama dozvoljava čovjeku da shvati samoga sebe i to u granicama slobode, koja proizlazi iz ničega te je beskonačna. Nu na temelju slobode (pred slobodnim odlukama) stoji tjeskoba kao "egzistencijal". To je glavni temelj koji odlučuje o Kierkegaardovu odnosu prema svijetu i Bogu i kojim on sprema pojam o egzistenciji za današnju egzistencijalnu filozofiju.

Kad se, prema njegovoj nauci, odlučuje čovjek na nešto, ne prati ga samo tjeskoba nego s njom i religijsko vjerovanje, koje mu omogućuje zadržati apsolutno vječnog Boga. Nu kako je Bog u odnosu prema ovom vremenitom svijetu nešto posve drugo i zato nešto "paradoksno", to je vjera u njega djelo posluha koji traži da mu se podvrgnemo sa svim svojim pojmovima i mišljenjem — kako mu se je podvrgao Abraham kad je bio spreman žrtvovati mu svojega sina. Nu paradoksno je također sve ono što se ne može ni pomišljati ni razumjeti, a to čini čovjeka zdvajati. Ali u tomu ga čuva najviše vjerovanje, ukoliko ga još ima. Niti Kristova nadnaravna religija, koja je također "paradoksna", nije religija blagosti i utjehe, jer zahtijeva trpljenje, očaj, jad i paradoks. Boga ne možemo postići razmišljanjem, kako bi htio Hegel, nego po nekoj beskonačnoj strasti u svojoj unutarnjosti. Tu misli Kierkegaard na najdublju religioznost, ali je vjerojatno svoje pojmove tako izoštrio, da ne mogu značiti nešto, što bi bilo stvarno ili naravno.

On se je izrugivao polovičnosti, dotično izrođenoj religiji protestanata koji bi htjeli dovesti u sklad svijet i kršćanstvo ili državu i Crkvu, kao što je to htio također Hegel gledajući u državi "Boga, koji putuje po zemlji". Kierkegaard je kao čovjek unutarnjosti zdvajao nad državom i Crkvom i tadanjim ljudima te je uvidio, kako se lomi u čovjeku sve, što je vremenito. Suprotnu stranu Hegelove Ideje (svijet i vremenitost) smatrao je kao apsurd, ništetnost i nesigurnost. Spas čovjeka očekivao je samo od svoje riječi. Da opet dođe vječnost koja "probija u vremenitost", tražit će se krv Jedinoga, krv mučenika, koji mogu postići ono, što ne može postići nitko od živih. U odlučnom času preokreta neće upravljati svijetom ni vojnici ni diplomati ni izrođeni knezovi, nego svećenici, koji su uzgojeni da slušaju i trpe te poznaju srce, jer ovaj je rod i u duhovnom smislu "bolestan sve do smrti". Na Kierkegaardovoj filozofiji temelji se sadašnja egzistencijalna filozofija.

VI. N i e t z s c h e

(1844 - 1900)

(Izvraćanje svih vrijednosti)

Nakon Marxa i Kierkegaarda bio je u 19. stoljeću Nietzsche (Niče) treći kojega je filozofija značila prevrat u kršćansko-građanskom mišljenju. On se je smatrao najradikalnijim od svih mislilaca. U svojoj knjizi "Ecce homo" spomenuo je, da će izazvati "krizu, kakve još svijet nije vidio". Pisao je o sebi, da je "dinamit", ali možda i "lakrdijaš". Uza sve to zaveo je mnoge duhove.

Friedrich Nietzsche bio je rođen u Röckenu (u Saskoj) u obitelji protestantskog pastora. Već kao sveučilištarac se je oduševio za filozofiju Schopenhauerovu. U 24. godini postao je profesor klasične filologije na sveučilištu u Badenu. U vrijeme francusko-njemačkog rata g. 1870 - 1871. obolio je tako da je već g. 1877. morao biti umirovljen. Naročito je trpio od glavobolje. Bio je obremenjeni psihopatik, a g. 1889. je poludio. Umro je u 56. godini života (1900).

U njegovu javnom djelovanju možemo razlikovati tri dijela.

U prvo doba borio se je zajedno s glazbenikom Wagnerom za novi ideal "umjetničke naobrazbe". Ujedno je htio da staroj grčkoj umjetnosti, naročito tragici, dade novo značenje. Oduševljavao se je za slobodu čovjeka te je do skrajnosti zaplovio protukršćanskom strujom. Već je u svojem prvom djelu "Rođenje tragedije" htio nadomjestiti Krista "Dionizijem" kojega je prikazao simbolički kao božanstvo pijanosti i veselja, kao boga, koji pjeva, smije se i pleše.

U drugo doba svojeg javnog djelovanja htio je Nietzsche postati znanstvenik, "čisti" kritičar i pozitivist. Počeo je govoriti proti metafizici te hvaliti "hladnu spoznaju i slobodni duh". U to je doba napisao djela: "Čovječno, pračovječno", "Zora" i "Vesela znanost". Nu ta je perioda trajala malo.

U svoje treće doba oduševljavao se je "voljom da postane moćan". Tada je napisao djela: "Zaratustra", "S one strane dobra i zla", "Genealogija morala" i knjige, tiskane poslije njegove smrti pod naslovom "Volja za moć" (Wille zur Macht) i "Nevinost postajanja" (Unschuld des Werdens). Volja. da bude moćan postaje mu sada put k onomu što će cijeniti tj. k novim vrijednostima, među kojima je nadčovjek (Ubermensch) stvoritelj, Dionizije simbol, Zaratustra njegov prorok, a Raspeti njihova opreka. U djelima "Antikrist" i "Ecce homo" (1888) pokazuje, da mu je duh već mračan. Knjiga "Ecce homo" je skrajni atentat na Raspetog. U njoj je na koncu navijestio "grmljavinu i oluju" proti svemu što je kršćansko ili "kršćanstvom zaraženo". Nekoliko tjedana kasnije je poludio.

Obaranje svih vrijednosti — to je bio Nietzscheov cilj i njegova moralna filozofija. Naročito je pisao proti moralu, kršćanstvu, krepostima, proti pojmu o grijehu, proti Bogu, dapače i proti samom njemačkom narodu.

Proti moralu je pisao između ostalog da je "utvara, neistina i laž" te da bi trebalo "objesiti sve moraliste". Nekoji tvrde da je bio samo proti dotadanjemu moralu. Posebice se je izrugivao engleskim utilitaristima i kršćanskoj ljubavi prema bližnjemu.

Proti kršćanstvu se je ljutio da je ono "izumilo" pojam o Bogu zato da potisne nagon, veselje, puninu čovjeka, a drugi svijet da oduzme vrijednost ovomu svijetu, zatim da je izmislilo dušu, da okleveće tijelo, grijeh i s njime savjest i slobodu volje, da iduzme moćnima njihovu jakost. Ljubav, poniznost i požrtvovnost prikazivao je kao ropski moral. Nu kao što u koječem drugom, tako je i u tomu pokazao svoju nedosljednost, jer ga sve to nije smetalo, da na drugim mjestima spominje Krista na križu kao najuzvišeniji simbol, katolike kao dobročinitelje te da hvali krunicu, ispovijed, celibat i dapače isusovce. U izljevu njegovih čuvstava i u slikovitim riječima teško je naći pravi smisao, što ga je htio izreći. Nekoji misle da ga ne smijemo shvaćati po pojedinim izjavama nego samo po cjelokupnom smislu.

Nietzsche je htio izbrisati pojam o grijehu. Govorio je, da bi bilo "užasno", kad bismo morali još i na grijeh misliti, i da on mora "ukinuti ne samo nauku o grijehu nego i nauku o zaslugama, dotično o krepostima."

O Bogu je pisao, da je "umro", pa zato da je odsada sve dozvoljeno. Proti dosadanjemu "ti moraš" postavio je svoj "ja hoću". Boga na križu spominje kao kletvu proti življenju.

Proti svojem njemačkom narodu bunio se je toliko, koliko i proti kršćanstvu. U "Ecce homo" i u drugim spisima je pisao da su Nijemci "rasna mješavina", neuračunljivi, "ljubitelji oblaka i svega što je nejasno", da posvuda kamo dođu "kvare kulturu" itd. Nu nekoji ga i tu opravdavaju, da je tako mislio samo o tadanjim Nijemcima. Na drugim se je naime mjestima izražavao da su oni "jaka rasa", vrli "sjevernjaci" i "Arijci".

Nu kao što je Nietzsche obarao ono, što je vrijedno, tako je htio uzdići i mnogo onog što nije bilo vrijedno.

Dok se je pesimistički Schopenhauer odricao života, bio je Nietzsche pristaša života. Mjesto kršćanskog morala htio je postaviti "moral života". Pojmu života kao moralnom načelu htio je odrediti smisao svojom naukom o "nevinosti postajanja" (Unschuld des Werdens). Ipak je taj pojam ostao kod njega nejasan.

Posljednje počelo svih vrijednosti bila je Nietzscheu moć. "Dobro je" kaže u "Antikristu" "sve ono što uzdiže u čovjeku veselje za moć, a zlo je sve što izvire iz slabosti". "Slabašni i nesrećni moraju propasti" — to je za njega prva izreka o čovjekoljubivosti. Nu postoji također moć pravde, istine, ideala itd. Većina pretpostavlja da on misli na fizičku moć.

Kao volju za moć spominje Nietzsche najviše gospodstvo. Nekoji nazivlju njegov moral "aristokratskim", jer razlikuje moral "gospode" i moral "robova" ili "stada". Gospoda (Herrenmenschen) jesu za njega oni koji vladaju, koji su odlični i jaki. "Dobro je" kaže on "sve što odgovara karakteru moći, bogatih, samosvjesnih, a zlo je biti nizak, slabašan, rob, nesrećan, bolestan" itd. Kaže da su slabići stvorili moral da proglasuju moćne za ohole, grozne, bezbožne, proklete. Takav moral hoće Nietzsche da ukine. Da je on dosljedan, morao bi se radovati robovima, koji svladaju gospodare i postanu moćni, ali tako daleko nije došao. Nu sve ga to nije smetalo da na mnogo mjesta govori također proti "goloj fizičkoj moći" i "samoj vitalnosti". Isto tako tvrdi na nekim mjestima, da što je dobro i zlo, ne zna nitko "pa ni sam Stvoritelj" koji stvara "ciljeve čovjeka, smisao zemlje i njezinu budućnost".

U vezi s uzdizanjem jakih Nietzscheu je ideal "nadčovjek" (Ubermensch). On mu "leži na srcu", te mu je "prvi i jedini",

"pobjednik Boga i ničega", "uzlaz i zalaz". Zato nadčovjek mora doći. Ali ipak on ne dolazi, dapače mi ni ne znamo kakav je taj njegov nadčovjek.

Iz mnogih Nietzscheovih riječi možemo označiti njegov moral kao naturalizam i biologizam: moralnim zove ono za čim ide narav i surova životna sila, gola fizička moć. Kaže da se u svakom od nas pokazuje "divlja životinja". U vezi s takvim mišljenjem oduševljavao se je za bezobzirno ispodrivanje drugoga, za "zdravo barbarstvo", surovost i makijavelizam — napose za Cezara Borgiju, Katilinu, za Ivana Groznog, Machiavellia i Napoleona. Posebice je u svojoj "Genealogiji morala" spominjao "plavu životinju" koja živi u srži svih velikih rasa te mora svako toliko iskaliti svoj gnjev na surovi način. To se ipak ne shvaća doslovno nego više kao simbol jedne jače dinamike.

Naš "ja" je za Nietzschea naša sudbina, sloboda, nužda. Veličina čovjeka je u tome da ljubi sudbinu (amor fati). A naša volja je za njega volja svijeta koji se vječno ponavlja u razmacima vremena i bivanja i to u sili, koja u vječnom krugu samu sebe neprestano stvara i ruši. U toj sili stoji čovjek koji nije ništa drugo nego svijet i njegovo vječno bivanje. — No Nietzsche se je znao više puta izraziti također proti nuždi i vječnom ponavljanju. Kaže npr. da nema veće nesreće nego kad moćnici svijeta nijesu također prvi ljudi.

Mnogi su shvaćali Nietzschea u pučko-političkom smislu kao jaki ideal u borbi za opstanak i moć. Naročito od g. 1933. dalje izjašnjavao se je za njega Hitler koji je usvojio njegove lozinke kao što su npr.: volja za moć, gospodar zemlje, plava životinja, čista arijska rasa, tvrdoća, nemilosrdnost, otklanjanje savjesti i kršćanstva itd. Ipak kako smo vidjeli, tako doslovno shvaćanje Nietzschea nije bilo pravilno, ni bez krivnje — niti za polunaobraženog čovjeka.

God. 1936. iznio je K. Jaspers u svojem djelu "Nietzsche-Deutung" kritiku o Nietzscheu u kojoj je naveo mnoga njegova protuslovlja i nelogičnosti, ali ga je uza sve to prikazao kao egzistencijalnog filozofa.

Nu Nietzscheova je filozofija posvema negativna i rušilačka. Svemu izvraća vrijednost, a ne nadomještava je ni u čemu. Obilno govori o tomu, što je zlo, a ne kaže, što je bolje. Raspravljajući o ćudorednosti tvrdi da hoće, ali ne razjašnjuje, što zapravo hoće. Govori sjajno, ali njegove su riječi kao okvir bez slike. Svoj nihilizam nije svladao nego samo povećao. Razvijao je zapravo filozofiju bezboštva, nemir bez cilja i strasti za Ničim. Moral, razum, čovjekoljublje, kulturu, istinu, kršćanstvo, Boga — sve te ideale čovječanstva baca zajedno u kaljužu. Nu takva je duševnost karakteristična za mnoge u naše doba, pa ga zato i slijede mnogi.

VII. Fenomenalizam i njegove pojave.

Iz francuskog skepticizma i materijalizma, engleskog empirizma i Kantova kriticizma razvio se je fenomenalizam kao izrazita filozofija 19. stoljeća koja je priznavala spoznaju svijeta samo ukoliko je vidljiv ili pojavan (fenomenalan) tj. ukoliko i kako ga opažamo svojim osjetilima. Sve drugo iznad toga i metafizičku znanost držala je ta filozofija za pjesničku tvorevinu. U skladu s time klicao je Nietzsche, da treba ostati vjeran zemlji.

U raspravi o fenomenalizmu 19. stoljeća razlikujemo francuski pozitivizam, engleski empirizam, njemački pozitivizam i novokantizam i zatim njemačko-englesko-američki pragmatizam.

a) Francuski pozivizam

Pozitivizam je dobio svoje ime po tomu što priznaje samo pozitivne rezultate znanosti, naročito prirodnih, dok zabacuje religiju i metafiziku. Ustalio ga je tek francuski pozitivist August COMTE (č. Kont) (1798 - 1857) i to svojom "naukom o tri razdoblja". Njom je podijelio povijest ljudskoga duha u tri dijela: u mitološko-teološko, metafizičko i "pozitivno doba". U prvom razdoblju — kaže on — "pripisivali su ljudi prirodne pojave nutarnjim silama ili životu stvari (fetišizam), poslije moćima viših bića (politeizam) i kasnije djelovanju jednoga Boga (monoteizam). — U drugom razdoblju postali su ljudi nešto više kritični pa su prijašnji antropomorfizam zamijenili pomišljanjem tzv. sila, bistava, naravi, forma i dušâ, jednom riječi metafizikom. — U trećem su razdoblju napokon spoznali ljudi što je zadaća i bistvo znanosti, pa su se omeđili na ono što je "pozitivno" tj. što se pruža neposredno pred čovjekom. Mjesto "pjesme" prihvaćena je sada "zbilja".

Tom svojom naukom djelovao je Comte na filozofiju i sociologiju 19. stoljeća. Pozitivizmu se pravom predbacuje da se temelji na nedokazanoj pretpostavci da postoji samo ono što se pojavljuje našim osjetilima. Zanimljivo je da Comte upotrebljava religijske pojmove bez obzira na svoj pozitivizam. Bog(grand etre) je za njega čovječanstvo.

Drugi francuski pozitivist bio je GUYAU (č. Gijò) (+1888). Kao što Nietzsche tako je i on htio odstraniti sve "atavizme" metafizičkog znanja (o onom, što se ne opaža osjetilima). Zato su ga nazivali "francuskim Nietzscheom". Njegov se pozitivizam pojavljuje osobito u etici. Ćudorednost je shvaćao bez pojma o dužnosti i bez Božje sankcije. Cilj razvoja imao bi biti u tomu da čovjek osjeća sa čitavim svemirom. Život je u prirodi i u svijetu nešto najnutarnjije što je nastupilo mjesto Boga. Svojim pojmom o životu pripravljao je Guyau put modernom vitalizmu i filozofiji Bergsona. Ali već se iz toga vidi da je u opažanju prekoračio ono što se osjetilima opaža ili ono što se "pruža". Također drugi se pozitivisti nijesu mogli zadovoljiti samo onim što se našim osjetilima "pojavljuje".

b) Engleski empirizam

Engleski se je empirizam razlikovao od francuskog u tomu što je davao veću prednost psihološkom istraživanju i psihološkoj metodi. Najviše su ga promicali Stuart (č.Stjuert) Mill i Spencer (č. Spenser).

Johm STUART MILL (+ 1873) priznaje samo ono što se pozitivno pruža i što možemo opažati. Za njega nema niti objektivne bistvenosti ni duhovne vrijednosti ni djelovanja razuma. Iskustvo shvaća u smislu psihologističke asocijacije ideja koju obrađuje dalje logika kao znanstvena nauka. Neposredno opažanje ne stoji nam uvijek na raspolaganje, pa koješta opažamo "osjećajnom intuicijom" — tj. slijedom u zaključivanju. Time postaje Mill otac induktivne logike. Za znanstveno zaključivanje putem indukcije ustanovio je izvrsna pravila, koja se spominju u noetici. Dakako to je zaključivanje valjano jedino ako se pretpostavi da ostaje uvijek jednaka narav stvari. A kako se to ne može dokazati, misli on kao i Hume, da je iskustvo "navika". Mill nije svladao Humeov psihologizam nego ga je u svojem empirizmu dalje podržavao. Isto tako se drži Mill u etici Humeova eudajmonizma i utilitarizma.

Utilitaristi su iznesli u praksi, naročito u sociologiji mnoge vrijedne i aktuelne prijedloge. Cilj koji ih je vodio bila je sreća — prema geslu: što više veselja i što manje neugodnosti. Mill nije dovoljno razjasnio što je sreća, a tako niti što je iskustvo.

Herbert SPENCER (+ 1903) kao zastupnik engleskog empirizma 19. stoljeća naglašavao je pod uplivom tadanjeg javnog mnijenja dva gesla: "razvoj" i "napredak". On ne misli niti kao Hegel da Ideja stvara razvoj, niti kao Darwin da je uzrok razvoja prirodna selekcija. On drži da uslijed neke materijalne prasile iznosi priroda sve što postoji u anorganskom, organskom i duhovno-čudorednom carstvu. Pritom ipak priznaje da se baštine stečene sposobnosti.

Spencer je tvrdio, da su ljudi dužni koracati dalje k sve višim istinama i vrijednostima, jer da su i do dosadanjih istina i osjećaja vrijednosti došli razvojem. U tom zahtjevu da se koraca uvijek na više, slagao se je sa Darwinom i Haeckelom, pa su ih nekoji nazivali "triunviratom". Nu time je Spencer prekoračio pojam empirizma, jer taj kao slijepo djelovanje vanjskog svijeta na naše osjećaje ne vidi pred sobom višega cilja za kojim bi trebalo koracati. Sav se je napredak povjesni i tehnički razvijao tako što su ljudi već unaprijed spoznali viši cilj za kojim je trebalo ići. To dakako ne znači, da je svaki razvoj povijesti bio napredak na više. Npr. izumi za uništavanje ljudi u vrijeme rata ne mogu se nazivati napretkom. Inače je pojam u tomu bio dosad filozofsko-kritički premalo rasvijetljen.

c) Njemački pozitivizam i novokantizam

Njemački pozitivisti 19. stoljeća oslanjali su se na engleske. S njima su se slagali u tomu, što su bili proti metafizici. Tvrdili su da je spoznaja ograničena na pojavni svijet, zagovarali su razvoj i napredak te su htjeli nadomjestitit religiju znanošću, umjetnošću i socijologijom. Jedinu novu oznaku

možemo opaziti u pojačanoj kritici spoznaje pojavnog svijeta tj. u empiriokriticizmu, kojemu se auktorom smatra E. Mach. Uz njega se kao pozitivisti spominju Laas, Schuppe i Avenarius.

Pozitivizam se je u Njemačkoj na razne načine izjednačio novokantizmu. Oko g. 1870. počeli su Lange, Fischer, Liebmann i drugi govoriti: "Natrag prema Kantu!" (Zurück zu Kant!) K tomu ih je vodio otpor proti divljem materijalizmu koji su širile razne osobe počevši od Büchnera pa do Häckela. Novokantizam se je nazivao više kritikom materijalizma nego pozitivizmom, jer mu je kritika bila glavna značajka. Naročito je Lange nastupio proti materijalizmu kao što i Friedrich Paulsen proti Häckelovim "Svjetskim zagonetkama" i njegovim neznanstvenim metodama. Inače su se novokantovci rado nazivali "idealistima", jer su mnogo više odstupali od materijalizma negoli drugi pozitivisti i empiristi. Materijalizmu su predbacivali da uništava sve ljudske vrijednosti. Ali metafiziku ipak nijesu htjeli priznati, jer su se kao formalisti oslanjali na to što je ni Kant nije priznavao. Njihova je filozofija bila presuha. Zato nije čudno što su se filozofi našega stoljeća odvraćali od nje te su mnogo više cijenili stvarnost.

d) Pragmatizam

Također pragmatizam ograničuje spoznaju na osjetilno opažanje ali se od fenomenalističkih sistema empirizma, pozitivizma i kriticizma razlikuje u tomu što promatra taj svijet sa stanovišta kakvu svrhu ima za čovjeka, dotično koliko može služiti ljudima za upotrebu.

Empirizam pazi samo na to kakvo je iskustvo tj. što se u svijetu opaža.

Pozitivizam posebice naglasuje, da ne priznaje ono što se osjetilima ne opaža.

Kriticizam pazi u prvom redu na ideju i logičnost kojom opaža, dotično svladava, svijet koji mu se pojavljuje.

Međutim kod pragmatizma je glavno, koliko je pojavni svijet za čovjeka "plodonosan", premda ne razlikuje jasno kako treba tu riječ shvatiti. Na prigovor da ne odgovara filozofiji ako se promatra svijet sa stanovišta životne praktičnosti i koristi, odgovara pragmatizam (kao "životna" filozofija), da život stvara spoznaju, a ne spoznaja život.

Pravi osnivač pragmatizma bio je već spomenuti novokantovac Fr. A. LANGE (1828 - 1875). U svojoj "Povijesti materijalizma" dopušta on da je materijalističko gledanje pravilno kao metoda za prirodoznanstveno istraživanje, ali ne kao nauka. Isto tako je zabacio materijalističku etiku. Kako za Kanta ne postoji samo znanje nego i vjerovanje, tako i Lange kaže, da bi čovjekova nutarnjost bila samim znanjem previše skučena. Ljudi se naime zagrijavaju, oduševljuju također pjesmom, umjetnošću, idealima i religijom. Lange dopušta metafiziku, ali samo kao "pjesmu" o pojmovima, kao sredinu između znanja i poezije. Isto tako priznaje religiju kao vrijednost, ali samo kao utješljivu priču o prekogrobnom životu, i ujedno kao lijepu i idealnu misao proti ništetnosti i surovoj i niskoj materijalnoj stvarnosti. Npr. "Slava Bogu na visini" ozvanjat će uvijek, dok budu ljudski živci mogli uzdrhtati nad nečim uzvišenim. Dakle "ideal" Langea je vjera koja ne smije biti znanje nego samo idol ili lijepa priča. To je nauka pragmatizma: također vjera se prihvaća

kao neka vrijednost, jer nam se sviđa te nas uzdiže, pa je moramo shvaćati kao plodonosnu. Ali pravom se kaže da vjerske ideje koje su samo idoli gube svoju vrijednost. Vjera ne oduševljava kao pjesništvo nego kao istina i to najsigurnija istina. To potvrđuje čitava povijest religija koje istražuju odakle i zašto je svijet.

Slično kao Lange mislili su također William JAMES (č.Džeims) (+ 1910) i F.C.S.SCHILLER (+ 1937). Nekoji smatraju također njih kao osnivače pragmatizma.

John DEWEY (č. Djui ili Duj) (1859 - 1952) koji je vodio američku filozofiju i pedagogiju kroz desetke godina ne pristaje uz Langeove ideje o vjeri, ali niti ne brani religiju u bilo kojem smislu. Za njega nema apsolutne vrijednosti nego je sve samo relativno, jer on ne priznaje "vječnog razumnog svijeta" (mundus intelligibilis), dapače niti onih istina koje nemaju trajnu vrijednost. Mjesto pojma o istini postavlja on pojam traženja kao neku mješavinu shvaćanja i nastojanja. Kao što za marksizam tako i za njega nije važna istina nego praksa. Prema tomu postaje kod njega pragmatizam samo sredstvo — obični instrumentalizam koji mu dozvoljava da objavljuje "praktičnu", a ne pravu istinu. Npr. o pitanju, tko je bio u ratu napadač, odlučuje pobjednik. Tako postaje istina plod događaja slično kao što je Hume pomišljao istinu samo kao zakon asocijacije pa je ontologiju htio nadomjestiti psihologijom. Ali istina ostaje uvijek istinom bez obzira na to da li je tko priznaje ili ne priznaje.

VIII. I n d u k t i v n a m e t a f i z i k a

Evolucionizmu i raznim oblicima fenomenalizma (nauci o spoznaji stvari samo ukoliko nam se pojavljuju) u 19. stoljeću uspjelo je metafizičku znanost (o onom, što je nadosjetno) potisnuti, ali ne uništiti. Zaslugu za to stekli su osnivači induktivne metafizike, naročito Fechner i Lotze. Oni su zabacili Langeovu misao, da je metafizika "pjesma o pojmovima". Metafizičke probleme počeli su obrađivati kao pravo znanje, ali u tomu su se u duhu novoga vremena služili rezultatima prirodnih znanosti, da na temelju njih stvaraju metafizičke zaključke. Zato se je njihova metafizika nazvala "induktivnom". Stari su metafizičari preskočili iskustvo, da ga rasvijetle metafizičkim znanjem, a novi su stvarali to znanje na temelju iskustva i to znanstvenim putem. To je bilo također pravilno, jer je vidljivi svijet ostvareni otisak nevidljivih bistava ili formâ.

a) F e c h n e r

(1801 - 1887)

Gustav Teodor Fechner bio je profesor fizike na sveučilištu u Leipzigu. Postao je osnivač psihofizike i uopće eksperimentalne psihologije i estetike. U svojem glavnom djelu "Zendavesta" (1851) pisao je o nebu i prekogrobnom životu.

Njega je vukla želja da bi religijsko vjerovanje dokazao metafizički na temelju prirodoslovnog znanja. Zato je znanstveno istraživanje prenosio na nadosjetno znanje. Tom induktivnom metafizikom nije prekoračio prirodu, nego je na nju primjenjivao metafizička načela. Nu pri tom je ostao empirist priznava-

jući samo ono što se spoznaje osjetilima te je zapao u panpsihizam. Mislio je npr. da kad fizički valovi udarajući u mozak stvaraju osjećaje, moraju i sami biti združeni sa onim osjećajima. Tako je smatrao da imaju dušu također biljke, dapače i zemlja i zvijezde i uopće čitav svemir. Dušu svijeta shvaćao je kao božanstvo, a ljudsku dušu i duševni život kao dio te sveopće duševnosti. U tom je smislu mislio da je duša čovječja neumrla. Kako same predodžbe "žive" dalje (pamćenjem) u našoj duši te asocijacijom dolaze među sobom u doticaj, tako i duše mrtvih mogu nastavljati svoj život u Bogu i biti u vezi među sobom i s našim dušama. Kao što je kružnica granica ne samo ploštine kruga nego i ploštine koja je izvan njega, premda se oboje čini različnim, a stvarno je isto, tako i duša i tijelo, Bog i svijet mogu biti samo dvije strane istoga bića. Taj psihofizički paralelizam omogućio je Fechneru da proučavajući dušu prirodoznanstvenim metodama (tjelesnim učincima) nije postao materijalist.

U etici je bio Fechner manje samostalan i temeljit. Mislio je da sve ljudsko htijenje ima svrhu dolaziti do sreće, i da je zato dobro i dužnost raditi za sreću svijeta i odstranjivati neugodnost u njemu. Taj svoj eudajmonizam nastojao je oplemeniti time što je tvrdio da u sreću spada također duhovno veselje što ga stvara ljepota, dobrota, istinitost i blaženstvo u jedinstvu s Bogom. Do eudajmonističkog mišljenja došao je time, što je prihvatio vjerovanje da se sve nužno razvija k sve većoj savršenosti, harmoniji i sreći čovječanstva. Ta misao o nužnom razvoju zavela ga je i u determinizam: držao je da je sloboda volje u tomu što svako mora raditi onako kako to zahtijeva njegova narav. Također Bog je po njegovu mišljenju slobodan samo u tom smislu, što neprisiljen izvana proživljuje svoje bistvo prema svojoj naravi. Kao što do psihofizičkog paralelizma tako je i do sveopćeg determinizma došao pod uplivom Spinozine nauke.

Fechner je bio plemenit čovjek, ali prijašnji su ga sistemi zaveli stranputice.

b) L o t z e
(1817 - 1881)

Rudolf Hermann Lotze, sveučilišni profesor u Leipzigu, Göttingenu i Berlinu, bio je jedan od najvećih filozofa 19. stoljeća. Nakon što je izučio medicinu, unio je svojom "Medicinskom psihologijom" i poslije djelima "Mikrokozmos" i "Sistem filozofije" novi život u filozofiju.

Kao što njegov prijatelj Fechner tako je i on izgrađivao metafiziku u vrijeme kad su bili drugi proti njoj, i to na prirodoznanstvenom temelju. Prihvatio je glavna načela starije, naročito Leibnizove filozofije i načelo uzročnosti u svjetskom zbivanju. Time nije zapao u mišljenje da se sve zbiva samo mehanički, nego je sve prirodne sile pripisivao djelovanju prve iskonske sile — Bogu i to duhovnom i osobnom, kao Duhu, koji stoji u središtu svijeta što ga je sam stvorio te upravlja sve njegove dijelove k jednoj svojoj veličanstvenoj svrsi. "Čovjeku" — kaže on — "preostaje samo suprotni put": da po svijetu i njegovu tijeku uzmogne spoznati i priznati prvi "životni princip". On je uvidio da poslije toliko stoljeća umova-

nja nije moguće stvoriti u filozofiji nešto posve novo pa je prihvatio istinu gdje ju je god našao.

Dušu shvaća Lotze kao supstanciju, sposobnu za djelovanje. Naš "ja" ne shvaća kao Kant logičnim subjektom, jer je uviđao, da inače ne bi mogao čovjek povezivati svoje osjećaje zajedno i shvaćati jednakost, sličnost, odnošaj većega i manjega, jačega i slabijega itd. Sve to nutarnje obrađivanje osjećaja ne može biti rezultanta mehaničkog djelovanja, nego mora pripadati višemu redu. A sve to pobija materijalizam. Postanak duše, kaže Lotze, treba shvatiti kao djelo što ga stvara duhovni svjetski uzrok i usmjeruje k tomu da od tjelesne klice oblikuje tijelo. — Vjerovanje u brsmrtnost duše može psihologija dobro utemeljiti, premda ne strogo dokazati. Lotze je priznao međusobno djelovanje duše i tijela tako da nije zapao u paralelizam (misleći kao Fechner da je tijelo samo druga strana duševnosti), jer svijest dokazuje djelovanje tijela na dušu (npr. kad nešto osjećamo) i duše na tijelo (npr. kad ga mičemo svojom voljom). Dušu je smatrao atomom, koji se kao nematerijalno središte sile ne pruža u prostoru (slično Leibnizovoj monadi). Kao supstanciji priznavao je duši slobodu volje. Tu je bio Lotze iznad svojega vremena, jer nije zapao u determinizam Spinoze i Kanta. Znao je da se može tražiti uzrok za djelovanje duše samo kad treba što psihološki razjasniti, ali je uvidio da se moral bez slobodne volje ne može pomišljati — toliko više što nam tu slobodu dokazuje također naša svijest. Lotzeove misli induktivne metafizike prihvatili su mnogi drugi, naročito Fr. Brentano i preko njega Husserl.

Lotze je mnogo unaprijedio također modernu etiku i to svojom naukom o moralnim vrijednostima (kao što su npr. vjera, crkva, Bog, poštenje, dužnost, zasluga). Te se vrijednosti doduše spoznaju vanjskim iskustvom, ali ne potječu od njega. One su razumnog sadržaja pa zato odlikuju čovjeka te ga razlikuju od životinje. Inače kao što Fechner tako i Lotze misli da sreća čovječanstva raste usporedo sa mijenjanjem svijeta (Weltprocess). Konačnim ciljem svjetske povijesti smatra ljepotu svijeta i blaženstvo čovjeka. Lotze je svojom naukom o moralnim vrijednostima djelovao na filozofiju 20. stoljeća još više negoli svojom induktivnom metafizikom.

c) Eduard Hartmann

(1842 - 1906)

Također Eduarda von Hartmanna možemo pribrojiti induktivnim metafizičarima, premda je u filozofiji išao posve drugim putem, jer je svoje misli koje je uzeo iz njemačkog idealizma htio poduprijeti prirodoznanstvenim rezultatima. Njegovo je glavno djelo "Filozofija nesvjesnog" (Die Philosophie des Umbewussten). To "nesvjesno" pomišljao je kao apsolutni ili sveopći duh (Weltapsolutes, Allgeist) ili kao pravu, dotično jedinu pravu "supstanciju". Tom "nesvjesnom" pripisuje on beskonačnu volju i beskonačnu predodžbu. Volja je prema njemu nerazumna i prodorna sila (Drang), a predodžba ili logični razum je ideja bez moći. Volja i predodžba su bile po njegovu mišljenju uvijek u skladu među sobom, ali poslije je volja bez razloga stupila u prostorno-vremensko bivanje. To je značilo nesreću, pa je bilo potrebno otkupljenje, koje nastaje time

što se sama predodžba (das Logische) pojača (potencira). Hartmanova je glavna misao da je na tom svijetu neugodnost jača od veselja, pa je zato bolje ne biti nego biti. Ako to spozna većina pojedinaca, emancipirat će se kroz njih sveopći duh od volje, pa bi svijet mogao biti uništen. Da se to ne dogodi, potrebno je da etika odgaja ljude u znanju i napretku. Po Hartmannovu mišljenju morala bi biti buduća religija mješavina budizma i kršćanstva, jer od prvog dolazi želja za nečim, a od drugog volja za napretkom koji vodi ljude do božanskog bistva.

IX. Novi aristotelizam i nova skolastika

Osim spomenutih induktivnih metafizičara bavili su se metafizikom također drugi koji su je nadovezali izravno na staru Aristotelovu i skolastičnu tzv. "klasičnu" filozofiju, jer im je bilo stalo do vječnih istina, sadržanih u "philosophia perennis".

a) Trendelenburg (1802 - 1872)

Adolf Trendelenburg istraživao je kao profesor u Berlinu pravi smisao pojmo. U predgovoru svojeg djela "Logische Untersuchungen" (Logička istraživanja) kaže da se načela Platonove i Aristotelove filozofije pojavljuju u svim kasnijim filozofskim sistemima, pa zato nije potrebno da neki novi mislilac počinje ispočetka ("ab ovo") te kuša stvoriti svoj originalni sustav (kako su to običavali činiti njemački filozofi). Središte njegove filozofije bilo je u smislu Aristotelove nauke misao o svrsi. On je također uviđao važnost Platonova i Aristotelova mišljenja o idejama, biću i napokon o jednom Božjem svjetskom duhu (Weltgeist).

U skladu s time pojavila se je kod Trendelenburga opet stara etika i filozofija prava. Svojim glasovitim djelom "Naravno pravo na temelju etike" postao je on jedan od prvih zastupnika crkvene zapadne kulture. Nije se, poput mnogih drugih, dao zaslijepiti tadanjim površnim mišljenjem. Najznamenitiji od njegovih učenika bili su Brentano, Von Hertling, Willmann, Teichmüller i Eucken.

b) Nova skolastika

"Novu skolastiku" shvaćamo kao nastavak klasične skolastične filozofije koju je papa Lav XIII preporučio u svojoj enciklici "Aeterni patris" (g. 1879) te ju je u metodi, načelima i tezama prihvatio kao filozofiju Katoličke crkve. Mnogi je zovu također "novi tomizam". Crkva želi posebice da se ta racionalna filozofija uči u crkvenim zavodima (can. 1366). Inače imade kršćanskih filozofa koji se ne ubrajaju među "nove skolastike".

Novi pokret skolastične filozofije počeo je u drugoj trećini 19. stoljeća i to kao otpor proti stranputicama raznih katoličkih filozofa i proti uplivu panteizma. Nekoji su tumačili katoličke istine u duhu subjektivizma i drugih protukrš-

ćanskih sistema. Npr. Günther je dapače nauku o Presvetom Trojstvu obrađivao po Hegelovoj metodi "logičnog trojstva" (Logica triadis: subjekt, objekt i jedinstvo jednog i drugog). Zato je posvuda ozvanjalo geslo:"Natrag k skolastičnim klasicima!" Kao novi skolastici isticali su se uz druge u Španjolskoj Balmes i Gonzales, u Italiji Taparelli, u Francuskoj Domet de Vorges, u Austriji Werner, u Njemačkoj Gutberlet. Nekoji su se, kao npr. Günther i Deutinger, usprotivili službeno crkvenom prihvaćanju skolastike te su je kušali dovesti u sklad s modernim filozofskim sustavima, ali su napokon ostali u neznatnoj manjini. Novi su skolastici u malne 2000-godišnjoj skolastičnoj filozofiji imali neusporedivo bogatije vrelo negoli npr. novi kantovci ili novi hegelijanci.

Tako je opet oživjela ona "philosophia perennis" koja je lebdjela pred očima sv. Augustinu, Tomi Akv. i mnogim drugima. U proučavanju te filozofije postali su znameniti novi zavodi u Rimu, Parizu, Luvenu, Insbruku, Feiburgu i drugdje izdavanjem stotina godišnjih knjiga i revija. U njima su obrađena prerazna pitanja u duhu kršćanskog svjetovnog nazora. Tu se u novije vrijeme ističu uz mnoge druge osobito Theodor Haecker i Romano Guardini, zatim Fröbes, Lindvorski, A. Gemelli, kard. Mercier, Lagrange, Maritaine, Cathrein, Sertillanges, Max Müller, i židovska preobraćenica Edith Stein koja se kao nekadanja učenica Husserla u svojem djelu "Endliches und ewiges Sein" mnogo odlikuje u razlikovanju tomističnog i fenomenalističkog mišljenja. Napretku filozofije pridonio je mnogo također Vladimir Scilkarski koji je bio prije privatni docent na sveučilištu u Moskvi, a kasnije je dospio na nekoja sveučilišta u Poljskoj. Poslije g. 1946. postao je profesor u Bonnu gdje predaje o slavenskom duhovnom životu te proučava i prevodi djela Solovjova. On piše u duhu sv. Augustina, Leibniza i svojeg moskovskog učitelja Lopatina.

Većinu spomenutih i mnogih drugih kršćanskih mislilaca ne možemo zgodno nazvati novim skolasticima, jer se služe svojom novom metodom te obrađuju mnoga posve nova pitanja. Više bi im dolikovao naziv "sadanji" ili "novi" filozofi.

2. F I L O Z O F I J A U 20. S T O L J E Ć U

Moderna filozofija 20. stoljeća usmjerena je uglavnom prema objektu, biću i egzistenciji. U obrađivanju tih triju smjerova nailazimo na filozofiju života, fenomenologiju, ontologiju i druge dijelove metafizike, na egzistencijalnu filozofiju i logistički empirizam. To je mišljenje doduše u vezi s onim u 19. stoljeću, ali je ipak dobilo glavni poticaj u našem stoljeću. Jedino filozofija života siže neposredno u prošlo stoljeće.

I. F i l o z o f i j a ž i v o t a

Dok je početkom našega stoljeća ostajala filozofija u sveučilišnim dvoranama i u knjigama pojedinih profesora, zašla je filozofija života u javnost te je došla "u modu".

Ta filozofija ima više značenja, pa je nije lako označiti. Dapače je sam pojam života postao toliko nejasniji koliko se je više o njemu raspravljalo. Najlakše ćemo ga razumjeti,ako razmotrimo pojedine pojave ili oblike životne filozofije, a ti su bergsonizam, blondelizam, duhovno-znanstvena i naturalistična životna filozofija.

a) Bergsonizam

Auktor bergsonizma, HENRIK BERGSON (1859 - 1941), profesor u College de France u Parizu, je jedan od najglasovitijih francuskih filozofa. Njegova filozofska djela, npr. "Evolucija, koja stvara", "Dva izvora morala i religije" (Le deux sources de la moral et de la réligion) bijahu tiskana u velikoj nakladi kao da se je radilo o romanima. Kao što je on bio pod uplivom Schellinga i Schopenhauera, tako je poslije i on sam djelovao na druge mislioce u Njemačkoj.

Bergson je nastupio proti mehaničkom, materijalističkom i nužno-razvojnom (deterministickom) tumačenju svijeta i čovjeka. Nasuprot tomu počeo je sve pojave tumačiti svojim novim pojmom o životu. Za njega je "biće" isto što i život, a "biti" ili postojati shvatio je kao ići za djelovanjem ili imati "životni zamah" (élan vital). Odatle je nastala njegova "filozofija života". Da je shvatimo,moramo razjasniti nekoje njegove posebne pojmove.

Bergson je htio doznati, što su život, njegove vlastitosti i sloboda. Nakon što je počeo kritizirati fenomenalističko nijekanje samostalnosti nutarnjeg života, svijesti i slobode, prihvatio je stanovište, da je vanjski svijet doduše nešto što se pruža, nešto jednoliko tako da se može ponavljati, ali vrijeme da je nejednoliko (heterogeno) tako da postaje uvijek drukčije te se ne može ponavljati u istom smislu. Kako je naš život smatrao doživljavanjem vremena, to ga je promatrao kao nešto što je već bilo kao kad se gruda snijega valja nizbrdo te postaje uvijek veća. Prema tomu trajati znači za Bergsona organski rasti, životno se gibati. Takav život ne može naš razum shvaćati, jer se u svojem djelovanju podijeli na prosječne ("shematične") pojmove i apstrakcijom gleda samo na nekoje dijelove. Tako se utiskuje u razum neistiniti svijet stvari koje se mogu izmjenjivati kao što i dijelovi jednolikog prostora.

Prava nam se stvarnost otvara samo ako se uživimo u tijek onoga što se zbiva, tj. ako naši pojmovi na neki način teku zajedno s onim što se događa. Nu tada zapravo nemamo više pojmove nego izravno gledanje ili "intuiciju". Kad nam npr. netko pripovijeda nešto o nekoj osobi, mi si sliku o njoj iskrivimo općim pojmovima. A pravo, stvarno mišljenje stvaramo si o njoj tek onda, kad se uživimo u njezinu sadašnjost. Takve "intuicije" hoće da nam dade filozofija i da nas njima uvede u nutarnju, trajnu sredinu stvari i svijeta. Takvo izravno gledanje ima značaj slobode, ali se pri tom gubi iz vida (povlači se natrag) opažanje sveopće uzročnosti. Zato je za Bergsona intuicija isto, što i pronalazak i sloboda. Psihofizika je promatrala mišljenje samo kao asocijaciju ideja pa je time htjela oduzeti čovjeku slobodu volje i djelovanja. Ali Bergson hoće da tu slobodu opet vrati čovjeku, kako je naglasio u svojem djelu "Materija i mišljenje".

Duša djeluje u tijelu samostalno. To dokazuje npr. zaborav (amnesia), kada tko zapadne u nju bez tjelesne promjene. Mozak i osjetila mogu biti, kaže Bergson, u najboljem slučaju samo uvjeti ili pretpostavke, ali ne nosilac ili uzrok svijesti. Pristaše psihofizičkog paralelizma misle, da je sve nutarnje (duševno) djelovanje samo odraz podražaja vanjskih tjelesnih osjećaja pa da prema tomu duša ne mora biti neki posebni subjekt. Ali time, kaže Bergson, zapadaju u istu pogrešku kao onaj koji bi tvrdio da su čavao i odijelo, koje na njemu visi iste naravi zato što se odijelo trese jednako kao i čavao.

Kao što nekoji njemački idealisti misle da je sve bivanje svijeta odvisno od našega mišljenja, tako i Bergson tvrdi slično da je svako bivanje svijest. Ali on ne shvaća kao Kant da je svijest samo neko misaono (intelektualno) djelovanje, nego drži da je svijest u nama osjećanje one sile kojom svijet u isto vrijeme biva i djeluje u svemu pa tako i u nama, i da je prema tomu naša svijest kao život, doživljaj, prodor, trajanje, sloboda, pronalazak i uopće energija, koja radi. "Materija i život koji ispunjuju svijet", kaže Brgson, "jesu isto tako u nama" i zato "sile, koje stvaraju u svim stvarima, osjećamo mi u sebi". Jezgra toga "je životni princip " (pogon, zamah, elan vital). Taj pogon je "uopće jezgra i duša čitavog bivanja svijeta". Materija oslabljuje taj životni pogon, jer je ona zajedno s prostorom samo vanjština, mehanizam, razdrobljenost i ustrajnost svijeta. Ali nakon svakog slabljenja ili spuštanja (materije) životni se zamah duha (energije) uzdiže: poslije svakog zalaza dolazi uzlaz. U sveukupnom svijetu čini nam se život kao val, koji se širi iz jedne točke sve naokolo dalje, dok se na koncu malne posve zaustavlja — samo u čovjeku ne miruje. Jedino u njemu se produžuje životno gibanje u beskonačnost dalje. To životno gibanje (nastojanje) provaljuje doduše i u drugim linijama izvan čovjeka — u biljke i životinje, ali se i ondje zaustavlja: po svojoj tamnoj svijesti približuju se biljke nepomičnosti materijalnog svijeta, a u životinjama se je po njoj stvorio instinkt.

Na razvoj organizama gleda Bergson kao na povijest o čudesima. Kao što Schelling misli da u materijalnom svijetu nastaje življenje zato što je u njemu bio već od početka apsolutni život i duh, tako i Brgson drži da život može postati samo putem života i to tako da od višega može postati niže, ali ne obratno. Ono što je manje može se shvatiti samo kao ponesrećeni pokušaj većega. Život i njegovo stvaranje smatra on "dušom

bivanja", a svrhovitost djelom razuma.

Kako život kao duša bivanja neprestano djeluje, ne možemo reći, kaže Bergson, da stvarnost postoji, nego da postaje, da se stvara (se fait). Tako i čovjek nije nego postaje. Također o Bogu se po Bergsonovoj nauci može reći, da je biće, koje postaje (nastavlja se) kao neprekidni život, čisto djelovanje, čista sloboda. On je naime, a ne što drugo, onaj stvoriteljski životni zamah, od kojega nastaje sve, što jest. To Bergsonovo (panteističko) mišljenje sjeća nas na Platonovu ideju dobrote kao stvaralački princip, na Aristotelov "actus purus", na Leibnizov pojam o Bogu kao biću, koje može djelovati (etre capable d'action). Njegovo nas mišljenje sjeća i na probleme, o kojima se raspravlja u egzistencijalnoj filozofiji pod uplivom te nauke o bivanju čovjeka i svijeta.

Bergsonova je moralna filozofija u skladu s njegovom naukom o bivanju. On razlikuje dva izvora morala: jedan niži (moral "zamotanog omota") na koji sili čovjeka odnošaj prema obitelji, rođacima, društvu i državi, i drugi viši, moral ljubavi, slobode, koji je apsolutan te nadvisuje moral materijalista i njihova mehanizma. Čovjek je potreban također nižeg morala, ali tek po višemu stoji "iznad životinjskog stada".

Slično jesu također dvije vrste religija: jedna primitivna, gdje se radi iz straha, i druga viša, koja se objavljuje misticima, vodi k Bogu u ljubavi te je najviši triumf nad materijom. Viša religija nije se razvila iz niže, nego je niža pokušaj više — jer svjetski proces ne ide nikada od nesrećni nižega na više, kako bi htjela nauka o mehaničkom razvoju, nego obratno. Tu naime djeluje život, a život je stvaralački, pokazuje slobodu, aktivnost, elan, čini skokove te nalazi uvijek nešto novo.

* * *

Bergson je svladao mehanizam i njegovu nauku o slijepom razvoju, ali ako podvrgnemo njegovu nauku kritici, vidimo, da se temelji na načelima koja se protive općenitom shvaćanju i uvjerenju.

Bergson ne prikazuje razum kao sposobnost shvaćanja nego kao radnika koji upravlja radom (akcijom) i pri tom izvraća svu stvarnost. Stvari su naime pojedinačne, a razum ih promatra općenito (shematično) i samo djelomice. Budući da on ne spoznaje, imala bi ga nadomjestiti nadrazumna intuicija, kojom se služe ljudi rijetko i teško i to po nekoj simpatiji, kad osjete stvari kao sami sebe. Tako zapada Bergson u antiintelektualizam.

Stvarnost je po Bergsonovoj nauci samo čisto gibanje, bez subjekta koji se giba, čisto vrijeme koje ne znači slijed ili djeljivost ili mogućnost mjerenja. Svako je gibanje samo čin svijesti, a djela se svijesti razlikuju po kakvoći, ali ne stvarno, jer bi inače bila u prostoru i vremenu, a ne u svijesti. Gibanje koje je jedino u svijesti bez dijelova i slijeda ne može biti nikakvo gibanje.

Bergson zaključuje da je biće kao biće samo životni pogon (élan vital), čisto trajanje, bez subjekta gibanja. Tako postaje razlika stvari nekako (malne) akcidentalna, jer materija je elan vital, koji zalazi, a duh je elan vital koji uzlazi. Sam Bog je elan vital kao naš ljudski životni pogon —

razlikuje se samo po jačini. Tako zapada Bergson u monizam i panteizam — barem u svojim knjigama. On niječe stvarnost pružanja u prostoru i mnogostrukost materijalnih stvari. Za njega je sve to umišljanje (fikcija) koju stvara razum u svojoj akciji. Zato je Bergson subjektivist kao i Kant, premda priznaje ontološku realnost pa se zato nazivlje realistom. Njegov je naime realizam samo fikcija, jer je njegova stvarnost samo gibanje bez subjekta. (V. Joseph Hellin S.J. i Ferdinand M. Palmes S.J.: Kozmologija i Psihologija — br. 242. i 243. — u "Philosophiae Scolasticae Summa" II svezak — Madrid 1959).

Ipak je sigurno da je Bergson u svojem privatnom životu vjerovao u slobodnog Stvoritelja. U svojoj oporuci (g. 1934) izjavio je da se je sve više približavao katolicizmu, ali da se nije obratio zato što se nije htio udaljiti od svojih Židova baš onda kad su bili pred progonima.

b) Blondelizam

Bergsonovom filozofijom bavio se je također francuski sveučilišni profesor Maurice Blondel (1861 - 1949), kojemu se podaje sve veća važnost — osobito u Francuskoj. Nekoji su ga smatrali pristašom bergsonizma, ali on je uvidio, da su glavne Bergsonove ideje premalo utemeljene, a njegovim pojmovima o "čistom trajanju" i "stvaralačkom razvoju" usprotivio se je bez oklijevanja.

Za Blondelovu je filozofiju najznačajnija riječ "akcija" (djelovanje), kako se to vidi već iz naslova njegova djela "Action" (1895). Pod tom riječi shvaća Blondel s jedne strane spoznaju, dotično razumno mišljenje, a s druge strane napredak tog mišljenja, od kojega je "djelovanje" odvisno. Nu mišljenje ne sačinjavaju samo misli — ono je također moć i prodiranje u dinamizmu duhovnog života. "Pod akcijom", kaže Dumery, "mora se jednostavno razumjeti duhovni život i to u njegovu izvoru i potpunosti njegova razvoja". Zato zove on, i to sporazumno sa samim Blondelom, tu filozofiju "potpunim (integralnim) intelektualizmom". Dakle čini se, da se tu ne radi o običnoj filozofiji života niti o tumačenju neke spoznajne teorije nego o posebnom metafizičkom shvaćanju spoznaje. U toj spoznaji uključena je i filozofska refleksija, kojom Blondel vidi posvuda u biću i duhu pomanjkanje, čežnju za nečim višim i prodiranje k boljemu. U svijetu nije ništa savršeno i zato nema u njemu mirnoga stanja. Opažajući sveopće propadanje vidimo također svoje vlastito propadanje. Ali baš ta naša egzistencijalna nesavršenost postaje u nama izvor nutarnjeg (duhovnog) života, jer nas neutaživom željom sili uvijek dalje, na više, ili kako kaže Heidegger, otvara nam put k životu i mišljenju — i to je eto ono, što Blondel zove "akcijom". Zar nije to onaj prodor, što ga tako mnogi iracionalisti pripisuju volji? To srtanje naprijed je tu, ali kod Blondela je ta razlika, što ga on ne pomišlja kao slijepu nego kao razumnu moć. Mi imamo samo jednu težnju k svijetlu — najprije od prirode k životu, od života k duhu i napokon od duha k Bogu. Filozofija "akcije" ima prije svega zadaću, da taj "iskonski skok" rasvijetli, a zatim da otkrije nutarnjost mišljenja u našoj akciji i akciju u mišljenju (pensée).

Blondel govori također o "kozmičkom" mišljenju, dotično o misaonom prodiranju. To prodiranje u "akciji" pripada onom zamahu (nastojanju), što ga je imao pred očima Aristotel, kad je govorio da materija teži za formom, ili Platon, kad je mislio da sve hoće da bude kao ideja (premda je ne može nikada dostići), ili sv. Augustin i skolastici, kad su govorili o naravnoj težnji za Bogom, prvom istinom, formom svih forma.

S druge strane opravdava Blondel također povjesno bivanje, jer čovjek ne vidi vječnu istinu jednim pogledom (uno intuitu) nego mu je potrebno dugo vrijeme (u povijesti), u kojemu tek polagano otkriva vječnu istinu i vječna bistva. Tako je čovjek uvijek pozivan k akciji. Na taj način podaje Blondel visoku sintezu filozofije vječne istine i bistva i ujedno filozofije povijesti.

Za Blondela, kako piše u svojem djelu "La Pensée", nema svijeta nego svijet postaje, a zajedno ga kao okvir drži sveopći red, koji je utemeljen u formi svih forma (u Bogu). Na svijet se ne smije gledati kao na biće koje je zasićeno, uvijek jednako i dovoljno samomu sebi. Svi su naime stvorovi kao u porođajnim mukama, jer neprestano teže kroz svoju povijest za svojim usavršavanjem, za svojim "uzlazom" — sve dok ne sazriju te si udovolji ("dođe k sebi") Božja misao, koja je začela življenje. Premda Blondel otklanja idealizam, ipak to sjeća na Schellingovu filozofiju.

Nu na Schellinga, kao što i na Solovjeva sjeća nas i to što Blondel zalazi također u filozofiju objave. Tu se pokazuje on kao jedan od najvećih religijskih filozofa. Po rodu je bio Židov, ali to nije smetalo da bude u dobrom odnosu prema Kat. crkvi i u dopisivanju s isusovcem Auguste Valensin od g. 1899. do 1912. To je dopisivanje objavljeno u dva sveska. Po Blondelovu je mišljenju potrebno da religija u sadanje doba opet izvrši svoju kulturnu misiju, kao što je to učinila već u vrijeme patristike. Plodovitost kršćanskog svjetovnog nazora ima obzirom na moderni nihilizam baš egzistencijalnu važnost. A k tomu da religija ponovo izvrši svoju kulturnu zadaću sili također filozofija "akcije" (misaonog naprezanja), jer ona ide zatim, da vrijeme i povijest pravilno usmjeri (da "dođe opet u svoje pravo"). Zato pripada "akciji" od početka dalje misao "za transcendentiranje" (za uzdizanje k "nadosjetnom"). Narav mora biti nadvisivana i u beskrajnost uzdizana po onom, što je nadnaravno — kao Sokrat po Kristu, nekadanje "glavne" kreposti po bogoslovnim krepostima. Time ne postaje narav teologija, a niti vjera, koja traži razum, nego ona ostaje razum, koji traži razum, ali putem vjere. Već se je dosta puta reklo, da naravno svijetlo (razuma) svijetli zato, što ima učešća u nestvorenom (Božjem) svjetlu. Što je vremenito, to je sve odsjev vječnoga. Što je nesavršeno, to je umanjivanje savršenog. I tako je za Blondela također čovjek u prostoru i vremenu uvijek na putu k vječnosti. Ljudska zajednica dobiva svoj pravi smisao u zajednici svetih. Crkva mora biti ne zbog Krista nego potpuni Krist. Također ljudska osoba dobiva svoj potpuni smisao tek u simbiozi Boga i čovjeka, tj. u bitnom pripadanju Sv. Trojstvu. Sada ispunjava "akcija" posvema svoju zadaću: čovjek vrši svoju odlučujuću ulogu, da po sebi uzdiže svijet k Bogu - i to je smisao svjetske povijesti. Čovjeku naime pridolazi ne samo "noetična" zadaća (znanstveno poznavanje, koje ostaje teoretsko analiziranje dijelova) nego i duhovna ("pneumatična")

zadaća tj. spoznajno udruživanje ("sinteza") dijelova, koji se žure k nebeskoj cjelini. I, prema Bossuetu, zazivlje se jao (prokletstvo) nad filozofiju, koja ne vodi k ljubavi i redu te ne zna za konačni cilj sve povijesti. Tako svršava tijek (proces) svijeta ondje, gdje je započeo, kao gibanje od Apsolutnoga natrag k Apsolutnomu.

Bez obzira na to što nas te misli sjećaju na Schellinga i Solovjeva, možemo reći da je Blondelova filozofija neobično moderna te može biti putokaz u rješavanju problema filozofije života i egzistencije.

c) Duhovno-znanstvena filozofija života u Njemačkoj

Njemačka filozofija života nije proučavala sveopći život svijeta kao Bergson, nego samo življenje u čovjeku i pojavu tog života u povijesti. To je ograničenje uslijedilo pod uplivom Kantova nijekanja metafizike.

Najznamenitiji predstavnik njemačke filozofije života bio je njemački sveučilišni profesor Wilhelm DILTHEY (1833.do 1911) koji je kroz čitavo življenje proučavao pojavu ljudskoga života. Zato se je mnogo bavio također psihologijom da upozna nutarnji život čovjeka, i poviješću da prouči vanjsku pojavu ljudskog življenja u Evropi. Napisao je više djela, a najvažnija jesu: "Uvod u duhovne znanosti", "Bit filozofije", i "Izgradnja povjesnog svijeta".

Dilthey se je usprotivio mehaničkoj psihologiji te je nastojao na temelju svojih vlastitih doživljaja proučiti, kako se je sam izrazio, "ustroj" (strukturu) duše. Na temelju stanja svoje svijesti nastojao je ustanoviti, kako pomišlja sadanje stanje svojeg života i kako gleda unaprijed na svoje življenje te ga preuzimlje na se. Za stanje svijesti tvrdio je da ima čuvstvenu podlogu ili neki "sadržaj volje" i da se po njemu spoznaje duševna izgradnja. Proučavao je i povijest da upozna čovjeka u čitavoj njegovoj stvarnosti. Pritom je htio ustanoviti također narav i metodu znanosti o duhu. Uvidio je, da je naš odnos prema ljudima posve drukčiji negoli prema nijemoj prirodi, koju oživljujemo donekle u sebi svojom fantazijom.

Proučavajući život u povijesti, predočit ćemo si uspoređivanjem jedan srednji tip i tako ćemo upoznati povjesnu duševnu "strukturu" ljudi. Kao što upoznajemo slične linije u izgradnji raznih jezika, religija i država, tako možemo poznati u duševnoj izgradnji razne tipove svjetovnih nazora — npr. onih, koji gledaju na svijet naturalistički, materijalistički ili idealistički. Po tim se tipovima mogu razumjeti duhovno-povjesne pojave (strukture) osoba i zajednice, civilizacije i kulture uopće. Posebni uvjeti stvaraju među ljudima novo shvaćanje ("koncepcije"), a to su oblici (forme) samoga života. Hegel tumači povjesni razvoj svijeta i ljudi djelovanjem Apsolutnog duha, a kako se sve, što je pojedinačno opet vraća k tom Apsolutnom duhu, to ima u njemu svoj stalni i zajednički smisao život svih ljudi. Nu dok je bilo takvo shvaćanje života kod Hegela nešto apsolutno, ostalo je kod Diltheya nešto relativno, jer je on o ljudskom životu i u povjesnim tipovima tog života našao doduše često bogat sadržaj, ali ne zajedničku po-

vezanost i neki viši smisao. U životu je opažao nešto subjektivno, izravno i pojedinačno. Življenje je shvaćao kao vrijeme. koje struji dalje; pa ostaje sve svako za se ("jednokratno"), odijeljeno — kao samostalne i neodvisne tačke ("Standpunkt"). Tako nastaje anarhija različitih uvjerenja. Jednom je upitao: "Gdje su sredstva kojima bi se nadvladala ta anarhija"?

Dakle Dilthey nije riješio problem relativizma. Ali uza sve to se je njegova metoda u znanosti o duhu za proučavanje života i istraživanje izgradnje i tipova pokazala plodonosnom. U njegovu smislu, dotično po njegovoj metodi, radili su poslije drugi npr. Ed. Spranger, Hans Leisegang i Al. Dempf. Kod tih se mislilaca vidi da se tipologijom (proučavanjem povjesnih tipova) ne mora dolaziti do relativističkog mišljenja. Tko spoznaje da su nekoje duševne pojave (forme života) relativne, ne mora nipošto ostati kod onog što je samo relativno. Spoznaja ograničenosti ima biti početak na putu prema cjelini kao cilju i smislu života.

Mjesto Diltheya, komu je svaki život ostao relativna pojava bez neke više norme i stalnosti, našao je rješenje Georg SIMMEL (+ 1918). On je uvidio, da život koji bi bio samo strujanje, jednostavno nastavljanje bez ponavljanja i bez ikakve stalnosti, ne bi imao nikakva smisla, te bi bilo suvišno raspravljati o njemu. Takav relativizam mora biti neistinit, jer kad nam se život daje, mora u svojem tijeku imati također neku stalnost tj. neku formu. Bez nje ne bi on mogao postati posebna pojava (fenomen). Zato mora biti život nešto "više nego život" mora imati baš ono što mu je već Heraklitovo "sve teče" uskraćivalo — naime svoju mjeru i normu po kojoj se mora ravnati.

Slično je mislio i Rudolf EUCKEN (+ 1926), profesor u Bazelu i Jeni, koji se je u čitavom životu bavio problemom života. U svojim raznim djelima priznaje da se mora življenje postaviti u odnos prema višem nadsubjektivnom duhovnom svijetu, koji nam je cilj: taj svijet je nešto cjelovito i apsolutno, naime Božje.

Slično je sveučilišni profesor Ernest TROELTSCH (+ 1923), potražio i prihvatio višu svrhu i vrijednost života u religiji, koji je nije mogao otkriti u samom socijalnom proučavanju.

d) Naturalistička filozofija života

Naturalistički su filozofi pripisivali uzrok i pojavu života jedino prirodi. U tomu im je kao uzor služio Nietzsche kojega su međutim tumačili jednostrano. Samostalniji zastupnici naturalističke filozofije bili su Spengler i Klages.

1) OSVALD SPENGLER
(1880 - 1936)

O. Spengler je proživio posljednji dio svog života u Münchenu kao pisac. Poslije prvog svjetskog rata pobudio je u javnosti veliko zanimanje svojim djelom "Propast Zapada" (Untergang des Abendlandes). To djelo spada u red modernih filozofija povijesti. U njemu smatra Spengler povijest pojavom ži-

vota i njegovih zakona, na temelju kojih se može, kako je on mislio, predvidjeti budućnost. Uspoređujući razne stare kulture nagovještavao je po njima propast Zapada, dotično zapadne kulture. Među znakove skorog propadanja ubrajao je racionalizam, razvoj tehnike i velikih gradova, pojavu demokracije, pacifizma, prava čovjeka i bratske ljubavi. Nu zaključivanje na temelju sličnosti (analogije) nije nipošto sigurno, pogotovu ako se pojave tumače svojevoljno u mističnom smislu, kako je to činio Spengler. Mnoge su njegove teze pobijene i to također egzaktnim istraživanjem koje je prikazano u Toymbovu djelu "Tijek znanosti" (Gang der Wissenschaft — 1949).

Nu nas zanima ovdje više Spenglerovo idejno mišljenje o samom životu. On ne misli poput Hegela da življenje stvara apsolutna ideja, niti poput Bergsona da je ono neki životni pogon (élan vital), nego smatra pojavom surove prirodne životne sile (vitalnosti) tj. brutalnog biologizma. Po mišljenju Spenglera u povijesti se radi uvijek o životu, rasi, triumfu, i volji za moć, a ne o pobjedi istine, razuma ili novca. Svjetovna je povijest, kaže Spengler, ujedno svjetovni sud: ona daje uvijek pravo jačemu i potpunijemu životu u borbi za opstanak i to bez obzira da li je to pravedno. Povijest je uvijek osudila istinu i pravdu u prilog moći te je osudila na smrt ljude i narode, kojima je istina i pravednost bila važnija nego moć.

To je Nietzscheova nutarnja životna moć ili životni biologizam. Nietzsche je mnogo govorio o surovoj sili, ali njegove su jake slike u opisivanju bile samo simbol za onu dinamiku koja je imala voditi k stvaranju novoga čovjeka. On nije zaboravio spomenuti da strasti treba izabrati (selekcionirati), jer stupaju u službu onoga što predstavlja neku (moralnu) vrijednost (die Werte). Međutim Spengler ne misli na istinu, pravo i vrijednost, nego sve to zabacuje. On opisuje u svojem djelu "Čovjek i tehnika" prvotnog čovjeka koji kao ptica grabljivica žudi samo za plijenom te uživa kad zabode nož neprijatelju u grudi. Žar te iskonske duševnosti osjeća, kaže on, svaki pravi muškarac također u gradovima kasnijih kultura. Spengler je bio jedan od onih pisaca, kojima se ne može podičiti treće desetgodište našega stoljeća.

2) LUDVIG KLAGES

(rođen 1872)

L. Klages je živio mnogo vremena u Münchenu i poslije u Švicarskoj. U svojem glavnom djelu "Duh kao protivnik duše" branio je život proti "razornom" djelovanju duha. On odbacuje onakav duh (misaonog čovjeka), kakav se pokazuje u Nitzscheovu djelu "Volja za moć", a uzvisuje biologistički tip simboličnog Dionizija, koji ne misli nego pije, igra, pleše i sanjari. Popravljajući tako Nietzschea postavlja ove suprotnosti; duh sudi, a život oživljuje; duh shvaća ono što jest, a život doživljava ono što se događa; duh je izvan prostora i vremena, a u život prodiru događaji koji su u prostoru i vremenu. Klages predbacuje duhu da ono što je osjetilno, majčinsko, nježno, ukratko nesvjesno, izigrava u prilog razuma, volje i dužnosti. U smislu Bergsona okrivljuje duh da svojim dijeljenjem svijeta na pojmove i predmete ruši živu cjelinu te uzimlje zbilji puninu i boju. Kaže da razum ne spoznaje

istinitost, a moć i volja koja ostvaruje plodove duha u tehnici, gospodarstvu, civilizaciji i politici sramoti "rajsku nevinost prirode". Proriče, da će "duh upropastiti zemlju". Na nju je došao iz svemira kao nesreća, ali sad je tu i to kao bistvo ljudskog napretka u pobjedonosnoj borbi proti životu. Duh je preko Sokrata, Platona i Aristotela htio osnovati "viši svijet", a kao bistvo kršćanstva došao je na Zapadu do prekomjerne jakosti.

Sav taj duh hoće Klages da odstrani. Proti prigovorima se brani da je mislio samo na duh koji se je izrodio, premda nije to nigdje razlikovao. Duh što ga on ima pred očima nije pravi, zdravi ljudski duh, a isto tako ni onaj život što ga uzima u zaštitu, nije pravo, zdravo i potpuno ljudsko življenje. Klages je iskopao samo jednu donju naslagu: čistu vitalnost. Razumljivo je ako proti izrođenoj kulturi, organizaciji, tehničkoj pretjeranosti uzimlje u zaštitu neku mjeru iskonske naravnosti, ali ne postupa pametno kad zagovara život koji je ispod razine čovječnosti.

Klages je proučavao Nietzschea također psihološki. Misli da je njegova glavna prednost u tomu što je znao otkriti u kršćanskoj askezi želju za vlašću, u kršćanskoj ljubavi i milosrđu pokazivanje vlastite moći pomoću milostinje, u kršćanskom moralu ("robova") pokušaj obrane proti jačima. Kod nekojih kršćana može biti takvih nastranosti, ali suditi po tomu kršćanstvo znači suditi nekoga po onomu što je odbacio od sebe.

Nu bez obzira na sve to ne bi bilo opravdano obescjenjivati zasluge koje je stekao Klages svojim proučavanjem psihologije za njezin dublji razvoj, za otkrivanje karakternosti pomoću rukopisa (grafologije) i za upotrebu psihologije u liječenju duševnih bolesti (psihoterapiji).

II. F e n o m e n o l o g i j a

Na samom početku 20. stoljeća pojavilo se je nezadovoljstvo proti filozofiji u kojoj se pazi više na razne sisteme negoli na same stvari koje bi trebalo tim sistemima rastumačiti. Uz poklik "natrag k samim stvarima!" nastao je novi filozofski pokret koji je počeo obraćati pažnju izravno bistvu pojavnog (fenomenalnog) objekta tj. bića ukoliko nam se pojavljuje, dotično ukoliko ga opažamo i spoznajemo u svojoj nutarnjosti. Zato se je taj pokret nazvao "fenomenologija", a konkretno se je pojavio g. 1900. u Husserlovu djelu "Logična istraživanja" (Logische Untersuchungen). Ta se je nova metoda raširila doskora na sva područja filozofije. Pritom su se isticali Phänder, Geiger, Reinach, Edit Stein, Hildebrand, Conrad-Martius, Becker, a najviše dakako Husserl, koji je fenomenologiju ustanovio, i zatim Scheler, koji ju je upotpunio.

a) Husserl (1859 - 1938)

Edmund Husserl, na koncu profesor filozofije u Freiburgu, krenuo je u svojem drugom djelu "Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenološku filozofiju" (1913) nadosjetno -(transcendentalno-) - logičkim smjerom. Ipak većina fenomenologa nije ga u tom slijedila.

U središtu Husserlove filozofije stoji pojam o bistvu. Taj se pojam kod njega razlikuje od pojma stare metafizike i

još više od pojma novog psihologizma.

Stara metafizika pomišlja bistvo kao vanjsku idejnu formu ili razumom shvaćeni oblik po kojemu su izgrađene stvari (kao što je npr. jedna narav čovjeka po kojoj je Bog stvorio ili činio izgraditi sve ljude, ili nacrt po kojemu se izgradi jedna ili više kuća). Kad promatramo bića koja su izvan nas, shvaćamo ih tako što svojim razumom spoznajemo njihovu formu po kojoj su izgrađena tj. njihovo bistvo. To je bistvo ostvareno u tim bićima te je neodvisno od našega razuma — tj. nije bistvo onakvo kakvo razum spoznaje, nego razum spoznaje bistvo onakvo kakvo je ostvareno u stvarima.

Kant ne priznaje tu neodvisnost (objektivnost), jer tvrdi da vanjske stvari daju preko osjetila kojima ih opažamo samo poticaj našemu razumu da si o njihovu bistvu stvara svoje posve subjektivne pojmove (ideje) — tako da mi možemo spoznati samo svoje pojmove, a ne znamo što su stvari, dotično kakvo im je bistvo.

Još dalje zalaze u tom subjektivizmu (engleski) empiristi (naročito Hume - č. "Hjum") koji ne priznaju bitnu razliku između razuma i osjetila te kažu da pojmovi i misli nijesu ništa drugo nego utisak vanjskih stvari na našu nutarnjost i kombinacije predodžbi koje zatim nastaju. Ta se nauka zove "psihologizam". U smislu te nauke ne znamo što su vanjske stvari, kao što tvrde nominalisti; nijedna istina nije ni apsolutna ni sigurna, kako kažu relativisti; sve je naše mišljenje samo utvara, kako tvrdi fikcionizam.

Husserl je ostao pod uplivom Kantove nauke (idealizma), ali je ustao proti psihologizmu. Nije doduše mislio da su naše ideje samo slike vanjskih bistava, ostvarenih u stvarima, kako misle Aristotel i skolastičari, ali je ipak tvrdio da naše ideje nisu fikcije nego da su objektivne tj. onakve kakve od stvari dobivamo (kako nam se stvari "pojavljuju"). Nije držao da naš razum spoznaje izravno bistva vanjskih stvari ili, drugim riječima, da su vanjska bistva izvor naše spoznaje, ali je tvrdio da su ta bistva odvisna od vanjskog pojavljivanja stvari i da su zato nešto stalno i objektivno. Kaže da naše mišljenje može biti subjektivno, pod psihološkim, socijalnim i ekonomskim uplivom, ali u nj ne spadaju logične tvorevine (pojmovi, sudovi, zaključci itd.) koje vrijede u svakoj znanosti. Jedno je mišljenje (noesis), a drugo je misao što se mišljenjem stvori (noema) i čista logika. Zato kad uvidimo npr. da dva puta dva iznosi četiri, ima to i vanjsku apsolutnu vrijednost, Tako vrijede stalno apriorna načela i zaključci.

Time je Husserl svladao psihologizam, ali je ipak ostao na polovici puta, jer se, poput mnogih drugih idealista nije usudio zaći dalje od svijesti i priznavati stvari onakve kakve su izvan nas. Ostao je u duhu Kanta kod "transcendentalno-logične ontologije, koja sve što je nadosjetno pomišlja samo kao nutarnje logično subjektivno umovanje. Svladao je psihologizam, a podlegao je njegovu izvoru — engleskom empirizmu, koji je također Kanta naveo, da ne izlazi van iz subjektivne svijesti, tj. da tvorevini razuma ne prizna vanjsku objektivnu vrijednost.

b) Scheler (1874 - 1928)

Max Scheler, na koncu profesor u Frankfurtu, dovršio je fenomenologiju. On se je preobratio i stupio u Katoličku crkvu, ali je poslije opet istupio iz nje.

Prvi Schelerov filozofski čin bio je otkriće "carstva vrijednosti" (kao što je pravo, poštenje, vjernost itd.), koje on nije gledao niti u stvari niti u biću ni u psihologičnom činu, nego u stvarnom htijenju i želji ili čistoj naravnoj sposobnosti i formi karaktera. Vrijednosti može svatko upoznati, a za onoga, koji je za njih slijep, kaže da nije normalan. Tako je postao Scheler prvi osnivač materijalne (stvarne) etičke vrijednosti. Fenomenološko gledanje bistva prikazuje on kao gledanje vrijednosti. U tom je njegova fenomenologija možda najplodnija. Proti Kantu je naglasio, da djelo ne postaje ćudoredno po nutarnjem "zakonu" nego po svojoj vlastitoj ćudorednoj vrijednosti. Čovjek nije tako zločest, da bi bio potreban "kategoričkog imperativa" što ga Kant spominje. Ljude ne vuče samo zlo nego i vrijednost. Kant i nekoji skolastici su držali da se savjest odlučuje zaključivanjem razuma (silogizmom). Međutim takvom intelektualizmu se protivi Scheler, jer misli, da se čovjek odlučuje čuvstvom. On je dakle zastupnik čuvstvene etike. Ipak time ne postaje subjektivist, jer se čuvstvena odluka intencionalno odnosi (usmjeruje) prema vrijednosti kao prema objektu, što ga osjeća. Scheler je uviđao da se ne mogu održati niti one "nove" vrijednosti koje bi htio uvesti Nitzsche time, što "stare" vrijednosti (npr. moral, pravo, ljubav, milosrđe, poštenje) niječe i izvraća. Vrijednost ostaje objektivna usljed logičnog mišljenja, dotično usljed "logike srca", kakva je uznemirivala i sv. Augustina, dok nije njegovo srce počinulo u Bogu, dobru svakoga dobra. Objektivnost vrijednosti ostaje, kaže Scheler, također usljed "zakona korelacije", po kojemu "osjećajne predmete opažamo, pojmove mislimo, a vrijednosti osjećamo".

Uz etički osjećaj vrijednosti počeo je Scheler također psihološki obrađivati osjećajne zakone čuvstvenog ("emocionalnog") života, naročito osjećaj sklonosti (simpatije), ljubavi, mržnje, stida, tjeskobe, straha i ponosa. U svojoj knjizi "Phänomenologie der Simpathiegefühle" iz g. 1913. dospio je opširnije obraditi samo sklonost, ljubav i mržnju. Istraživao je pojavu i postanak tih osjećaja u životu pojedinaca i u njihovu odnosu prema drugima. Mnoštvo njegovih finih psiholoških opažanja bilo je korisno također za izgradnju duboke psihologije. Pojave simpatije držao je za iskonske fenomene životne moći i duhovne spoznaje ("vitalno-psihičkog i noetično-duhovnog života") i zato također za metafizičke faktore prvoga reda. Da dokaže takvo shvaćanje, pozivao se je na Platona, Augustina i druge duboke mislioce. Premda su mnogi simpatiju i ljubav različito tumačili, ipak su se slagali sa Schillerovim stihovima:

"Što u velikom krugu stanuje, tomu priznajem simpatiju!
-Ona vodi k zvjezdama, gdje je život nepoznat".

Scheler prikazuje oblike simpatije i ljubavi kao bistveni dio filozofije o čovječjoj osobi.

On drži da ljudsku osobu ne stvaraju ni nutarnji "ja" ni karakter nego vrijednost. Osoba je nešto što uvijek radi. Ona je čin (actus) koji nije baštinjen niti je upravljan od svijeta ili karaktera, ali uobličuje čovjeka kao njegovu posljednju vrijednost: kao osobu. Osobe nijesu nego "postaju", jer ostva-

ruju vrijednosti. U svojem temelju je to osobno djelovanje poja-va ljubavi koja odgovara nutarnjem redu srca. Ta je ljubav učeš-će u vrijednosti svijeta i napokon učešće u prvoj (iskonskoj) osobi, a ta je Bog.

Scheleroy personalizam je bistveni faktor. Njime određuje on u svojoj nauci položaj čovjeka u svijetu (kozmosu). Čovjek se po svojem duhu kojim osjeća vrijednosti i poznaje bistva, uzdiže nad životinje. Neko "razumijevanje" za ravnanje prema svrsi i neku "lukavost" imaju — kaže on — i životinje, ali njima nije stalo do istina i vrijednosti. Ljudi se uzdižu nad usku okolinu i nad časovite želje te promatraju sebe i svoje djelovanje, a ži-votinje su uvijek "upregnute" u ono, što ih okružuje te služe samo svojem trenutačnom nagonu. Čovjek postaje svjetovno-slobodan ("weltfrei") po svojem duhu koji ga povezuje s idealnom sferom istina i vrijednosti. Scheleroyo shvaćanje osobnosti čovjeka djelovalo je neposredno na egzistencijalnu filozofiju.

Ipak Scheler ne precjenjuje duh nego naprotiv razvija nau-ku o njegovoj nemoći. Spominje da duh u čovjeku ne odlučuje sam koliko će ostvariti, nego je odvisan od ljudskoga nagona za sa-moodržanje i od životnih prilika. Djelovanje drugih sposobnijih ljudi ("punina i vlastitost vitalnih duša") dolazi duhu u pomoć ("posude mu svoj elan"), ali ipak proti težini nižih faktora ko-ji slijede slijepo svoju nagonsku uzročnost, ostaje on nemoćan. Svoje ciljeve može postići duh samo ako upotrebi sve ono što je materijalno i nagonsko. Tek upotrebom toga nalazi on svoju gra-đu, sredstva i izvor jakosti. Ono što je niže od duha ("niže slojeve, koji leže pod njim"), nazivlje Scheler "svijetom prodo-ra" ("die Welt des Dranges"). Taj "prodor" sudjeluje zajedno s duhom u čitavom tijeku (procesu) svijeta. U tomu se mora duh hraniti i jačati pomoću nižih "vitalnih slojeva", ali uza sve to ostaje on "smisao zemlje, dapače i samoga svijeta". Time se po-kazuje, da je ideja ipak nešto moćnije. Tako i kod Schelera vodi duh (kao kod Hegela "ideja") svjetsko zbivanje k jednom idealnom svršetku — savršenosti, a ta je Bog. Prodor i duh jesu atributi samoga Božanstva. Čovjek dakle kao kratka "svečanost" u dugoj dobi sveopćeg životnog razvoja znači neko određenje ("Werdebe-stimmung") samoga Božanstva. Zato ljudska povijest nije za vječ-nog, savršenog, božanskog gledaoca i suca samo pozorište nego je u nju upleteno i njegovo "postajanje". Bog je beskonačno dobar, sveznajuć i svemoguć, ali to vrijedi na koncu vremena. Dok je "svjetsko-božansko" (das Weltgötliche) samo na putu, stoje svje-tlo i tama u tragičnoj borbi. Tako je eto Scheler došao na pan-teističkl put na kojemu su ga Schelling, Hegel i još nekoji već prije preteklI.

III Ontološki i metafizički problemi

Naše 20. stoljeće dolazi na glas kao vrijeme duboke filozofije i to naročito na području ontologije i metafizike. Ontologija se prikazuje u to doba kao jedan oblik fenomenalizma. Njezin izraziti predstavnik je Nikola Hartmann. U vezi s naukom o biću nastoje drugi na temelju prirodnih pojava stvoriti općeniti zaključak o upravljanju stvari i svijeta uopće. Tako se razvija "induktivna metafizika". Međutim još se posebice naglasuje stvarni idealistički elemenat, pa se tako pojavljuje također "metafizika idealnog realizma".

1. Nikola Hartmann (1882 - 1950)

Nicolai Hartmann, na koncu profesor u Göttingenu, bio je pod uplivom najprije novo-kantizma, zatim Husserlove i Scheleerove fenomenologije, ali poslije se je brzo razvio u samostalnog i uplivnog mislioca njemačke filozofije. U svojim je djelima pisao naročito o metafizičkoj spoznaji, etici, o njemačkom idealizmu, duhovnom biću, o mogućnosti i stvarnosti, izgradnji stvarnoga svijeta i napokon o prirodnoj filozofiji ("Naturphilosophie" — 1950).

Proučavajući metafiziku spoznaje uvidio je N. Hartmann odmah da nutarnja spoznaja ne može vanjski predmet niti stvarati niti činiti da se pojavljuje. Time se je odrekao novo-kantizma te je vanjski svijet, njegove pojave, načela, bistva i odnose priznao kao nešto stvarno. Nu u samoj je spoznaji uvidio suprotnosti (antinomiju), jer svijest, da spozna vanjski predmet, mora na neki način izaći izvan sebe, a da zatim spozna svoju vlastitu spoznaju, mora ostati u svojoj nutarnjosti, tj. ne smije izaći iz sebe. Ipak je Hartmannu uspjelo riješiti tu suprotnost analizom spoznaje. Uvidio je da spoznajna svijest, kad misli na predmet, vidi u njemu nešto, što postoji u sebi. Jedino tako može nastati odnos između subjekta (svijesti) i objekta (predmeta). Svijest se na neki način pruža (usmjeruje) prema predmetu (tj. ona je "intencionalna", pripada joj "gnozeološka transcendenca") te probija obruč (vanjske kakvoće akcidenata) da prodre do svojeg objekta (do onoga, što u predmetu spoznaje). Dakle objekt spoznaje i sama spoznaja ne mogu biti isto, kako su tvrdili idealisti. A realnost spoznaje, tj. da predmet biva u nju utisnut, potvrđuje nam čuvstvo, iskustvo, doživljaj, bol, nada i strah u odnosu prema spoznatoj stvari. Utisak predmeta, ili točnije slike njegova bistva u svijesti, dokazuje, kako se je od starine tvrdilo, da je istina izjednačenje između razuma i stvari.

Nu uza sve to se je N. Hartmann u pojmu o razumu udaljio od shvaćanja u starom i srednjem vijeku te se je približio Kantovu mišljenju. Od Aristotela pa sve do Schellinga smatrali su razum (nous, intellectus, ratio) kao duhovnu moć, koja sama po svojoj naravnoj sposobnosti ili pomoću višeg Božjeg razuma ("ratio superior", "intellectus archetypus") prekoračuje granice osjetilne slike predmeta (ili predodžbe) te u njoj otkriva i spoznaje bistvo tog predmeta, dotično idejnu formu, po kojoj je taj predmet bio izgrađen. Kant je počeo tumačiti spoznavanje kao djelovanje razuma kojemu osjetilna slika služi kao poticaj

za spoznaju, a sam djeluje autonomno i prema svojim prirođenim kategorijama tako da pojam što ga stvara ne mora odgovarati bistvu vanjskoga predmeta. Hartmann nije doduše išao tako daleko. On je, kako smo spomenuli, smatrao spoznaju predmeta stvarnom, za njega ne ostaje predmet neka nepoznanica, ali ipak i on misli da stvoreni razum ne može gledati unutarnjost prirode i da zato treba promatrati njegove pojmove i kategorije samo kao posebnu nutarnju (konceptualističnu) tvorevinu, sličnu nominalističkom shvaćanju. A kod te nesigurne spoznaje mislio je Hartmann da u "transobjektivnom" bistvu predmeta ima još mnogo elemenata, koje naš razum dosada nije spoznao, a možda ni ne može spoznati. Zato je po njegovu mišljenju kao što sam predmet tako i njegovo bistvo djelomice neshvatljivo ili "iracionalno". Zbog toga je tvrdio Hartmann da u prirodnim znanostima doduše mnogo toga spoznajemo, ali nam je također mnogo toga nepoznato, te ne možemo stvoriti konačni sud. Zastupao je dakle novodobni fenomenalizam, premda nije to izričito potvrdio. Zato u svojoj "Sistematičkoj filozofiji" (1942) spominje, da se uz bistva koja su prema staroj nauci supstancijalni oblici stvari upotpunjuje svijet također drugim bitnostima izvan vremena i materije.

Hartmann nastoji također rasvijetliti biće kao biće. Kod toga razlikuje egzistenciju i bistvo, realnost i idealnost, stvarnost i mogućnost, nužno i slučajno bivanje i razne stupnjeve bića kao što su materija, život, svijest, duh. Viši stupnjevi, dotično "slojevi", počivaju na nižima — npr. duh na duši, duša na organizmu, a organizam na fizičkim tvorevinama. Za svaki sloj kaže da ima svoje kategorije (vlastitosti) — npr. s p e c i f i č k e kategorije duhovnog bića jesu razum, djelovanje prema svrsi, predviđanje. Niže (tjelesne) su kategorije jače ("zakon jakosti"), a više, premda su odvisne od nižih i slabije, jesu "slobodne" tj. autonomne ("zakon slobode"). Nauka o svrhovitosti prirode dolazi prema njemu u sukob sa zakonom jakosti (jer je materija kao niži "sloj" jača pa ne može biti podvrgnuta svrhovitosti, kategoriji duha, koji je viši, ali zato slabiji sloj). Isto tako dolazi materijalizam u sukob sa zakonom slobode (jer podvrgava duh materiji). Hartmann se kao ni Kant ne obazire na svrhovitost prirode, nego jednako misli da prirodne pojave uređuje jedan "regulativni princip". Mislio je da bi priznavanjem svrhovitosti zapao u "metafizičko vjerovanje", nedoličnо za sadanju "punoljetnu" znanost.

Na temelju tih ontoloških misli razvija Hartmann i svoju etiku. Ona je etika materijalnih (stvarnih) vrijednosti u smislu Schelera. Nekoje je vrijednosti crpio iz Aristotelove etike (npr. pravednost, mudrost, junaštvo, svladavanje), druge iz kršćanstva (kao što ljubav prema bližnjemu, istinoljubivost, pouzdanje, vjernost, poniznost, trpljenje itd.), a treće iz modernog života (npr. osobnost i osobna ljubav). Prema Hartmannu je etika suprotna religiji ("antinomija" između jedne i druge), jer su — kaže on — Božja i ljudska sloboda suprotne među sobom. Ljudska je volja, prema njemu, slomljena protivnom voljom Božjom. Što se čovjek više veže krepošću, to je manje slobodan. Zato je "nemoć vrijednosti uvjet da čovjek bude moćan". Time se Hartmann približuje Kantovoj autonomiji, prema kojoj je moralnost djela odvisna od nutarnjeg uvjerenja čovjeka. On ne zapada u Nietzscheov individualizam, ali bi i za njegovu etiku morao biti Bog mrtav da bi čovjek mogao živjeti po svojoj

volji (nevezan moralnim zakonima). Po njegovu je mišljenju religiozno življenje protivno slobodi. Ali Hartmann pretjeruje u toj antinomiji religije i slobode, jer nitko ne zahtijeva za čovjeka apsolutnu nego samo relativnu slobodu, tj. takvu kakva se može složiti s Božjom voljom. Slobodi čovjeka protivi se, kako Hartmann misli, također uzročni red (determinacija), u svemu općoj prirodi, jer jedno hoće ili predviđa čovjek, a drugo se događa po prirodnim zakonima, ali tu suprotnost rješava on mnogo lakše pomoću svoje nauke o "slojevima". Viši je naime sloj prema nižemu autonoman (tako i ljudski duh prema nižoj prirodi). U prirodi je ljudska sloboda uz predviđanje prirodnih događaja moguća zato što je naravno zbivanje samo uzročno, a od uzroka je odvisan samo neposredni učinak, a ne konačno određenje volje. Sloboda bi bila zapriječena samo kad bi priroda i čovjek imali iste ciljeve. Hartmann spominje slobodu zato što bez nje niti po njegovu mišljenju nema moralnog života. Ali se uza sve to pokazuje da je Hartmann sklon mehanističkom mišljenju prirodoznanstvenog pozitivizma novoga doba više negoli se to na prvi pogled pričinja.

2. Kritički realizam

U struju kritičkog realizma ubrajamo one mislioce koji obrađuju filozofiju o bistvu s osvjedočenjem o njegovoj realnosti. Dok je N. Hartmann gledanje te realnosti prilično oslabio promatrajući spoznaju previše subjektivno, označuju oni stvarno bistvo stvari veoma svrsishodno. Na to ih je navelo većinom prijašnje proučavanje prirodnih znanosti iz kojih su crpli mnogo podataka pa su na temelju njih stvarali opće metafizičke zaključke. Pri tom je njihov realizam ostao kritički, jer su s jedne strane priznavali onu stvarnost spoznaje koju je uvijek priznavao zdrav ljudski razum, a s druge su strane ipak vodili računa o novodobnoj spoznajnoj kritici i o subjektivnim elementima naše spoznaje. Računali su s time, da je za te elemente potrebno odrediti koliko su u odnosu sa zbiljom i da će daljnim istraživanjem svijeta uspjeti ograničiti ono što je u spoznaji subjektivno, a proširiti ono, što je u predmetu objektivno. Među mnoge i znamenite zastupnike realizma i induktivne metafizike spadaju u prvom redu Driesch, Becher i Wenzl.

a) D r i e s c h (1867 - 1941)

Hans Driesch, na koncu profesor u Leipzigu, isticao se je kao univerzalni duh. Kao zoolog bio je isprva učenik Haeckela, a poslije se je odijelio od njegove dogmatične nauke o mehaničkom razvoju svijeta pa je prešao k filozofiji da bi biologične probleme misaono svladao i obradio, počevši od logičnih i spoznajnih pitanja pa sve do posljednjih metafizičkih problema. Pisao je o povijesti i nauci vitalizma i organske prirode, o tijelu, duši, o pobijanju materijalizma itd.

Najvažnije je Drieschovo djelovanje bilo u proučavanju vitalizma. Posebice je djelovala na njega činjenica da se iz svakog komadića zametka (embriona) morskoga ježa, kad se razreže, razvije čitav organizam. Tu se ne može reći da se svaki dio samo poveća, nego nastanu iz njega svi različni dijelovi organizma. Mora dakle postojati neki faktor, koji ravna izgrad-

njom organizma. Takav faktor djeluje također kod ostalih organizama: ne sastavlja cjelinu iz jednakih dijelova, nego pojedine dijelove posebice izgrađuje, razmješta, i kad se oštete, popravlja ih po nacrtu, da se stvori skladna i određena cjelina. Taj se faktor zove prema Aristotelu "entelehija". Ipak je tu razlika u shvaćanju. Aristotel pomišlja entelehiju samo kao svrhovitost koja se opaža također kod neživih stvari u djelovanju prirodnih sila u skladu sa ciljem da svi oblici u prostoru i vremenu sačinjavaju neki vidljivi red. Takvu svrhovitost (teleologiju) prihvatio je i Driesch te ju je suprotstavio samom mehaničkom i fizičkom djelovanju. Ali kod organizama je shvaćao entelehiju kao nešto, što posebice postoji i stvarno djeluje tako da izgrađuje cjelovitost. Život je prema njemu svrhovita težnja za izgrađivanjem i uzdržavanjem cjeline organizma. U skladu s time pobijao je psihofizički paralelizam kojemu je duševno življenje samo paralelno osjećanje fizičkih podražaja, dotično reagiranje na učinke vanjskoga svijeta. Driesch je takvo mišljenje pobijao dokazujući da je psihološko tj. svjesno iživljavanje mnogo različnije negoli su fizičke stvari kod kojih postoje uvijek jednake i jednostavne pojave ("generalni tipovi"). Zabacio je također Fechnerovu tvrdnju da su Bog i svijet različne ali paralelne pojave istog bića kao npr. kružnica koja je za istu površinu iznutra konkavna, a izvana konveksna međa. Driesch spominje da konkavnoj strani ne mora izvana odgovarati konveksna, jer ta može biti izvana sastavljena i od uglatih ili drukčijih oblika. A kao dublji razlog naveo je činjenicu da je psihološki paralelizam zapravo psihomehanički paralelizam, jer se mehanički tjelesni učinci odrazuju u duši, a taj se obzirom na osjetilnu i svrhovitu težnju života ne može prihvatiti.

b) B e c h e r (1882 - 1929)

Erich Becher je kao profesor na koncu naslijedio Külpea u Münchenu. Branio je veoma rano kritički realizam te je, kao što i Driesch, obrađivao metafiziku na temelju prirodoslovnog opažanja. Pisao je o "mozgu i duši", o "prirodnoj filozofiji" i drugo.

Kao što Driesch tako se je i on protivio psihofizičkom paralelizmu, jer je opažao u prirodi svrhovitost (teleologiju). Priznavao je da neki duševni faktor upravlja čitavom prirodom i da to vodstvo predstavlja metafizički sistem koji obuhvata sav svijet. Taj sistem znači neku duševnu životnu moć pa se može nazvati "psihičko-vitalistički dinamizam".

Po Becherovu mišljenju djelovanje živaca i mozga daje svoj poticaj duši, ali isto tako duša djeluje putem mozga i živaca. Kad npr. opazimo promjenu na nekoj stvari ili osobi koja nam je već od prije poznata, kako možemo spoznaju o toj promjeni dovesti u doticaj s prijašnjom predodžbom o onoj stvari ili osobi? Ako bi predodžbe bile samo materijalno sadržane u stanicama mozga, kako to da se nova slika ne bi izgubila na svojem putu kroz milijarde stanica u mozgu tražeći onu predodžbu? Isto tako kako bi mogla volja u tom silnom mnoštvu naći svoj put, kad bi u vezi s raznim predodžbama davala nalog za micanje ruke, noge, jezika itd.? Sve se to može najbolje rastumačiti tako da nešto duševno vodi živčano djelovanje te služi slično kao vodič na stanici u velikom gradu. "Ako biološki pro-

matramo organizam duše i tijela", kaže Becher, "tada nam se neka duševnost (das Seelische) pojavljuje kao vodeći faktor u životnom jedinstvu".

Nu dok duševno vodstvo djeluje u čovjeku i u svakom organizmu, opažamo, da se i organizmi među sobom potpomažu i drže u ravnoteži da pojedine vrste ne izumru. Npr. kad kukac ubode list na drvetu, te snese na njemu jajašce, zavije se list tako, da mlade ličinke nađu u njemu zaštitu i potrebnu hranu, a poslije, kad pade list na zemlju, nađu one svoje utočište u zemlji, da na proljeće izađu... Vidimo dakle, da u prirodi i organizmi služe jedan drugomu, a to se ne može rastumačiti niti memehanički niti kemijski. Dakle tu opažamo duševne faktore koji su privezani na tjelesne predmete. Odatle koraca Becher odlučno dalje te zaključuje da ne postoji duševno vodstvo samo za pojedine organizme (individue) nego i za vrste kao nešto duševno nadindividualno.

U svemu se dakle vidi jedno jedinstveno duševno vodstvo. Čini se da svakom jedinicom upravlja neki duševni faktor: jedan djeluje u stanicama, drugi u čitavom organizmu, treći u pojedinim vrstama, četvrti u rodovima itd. To "duševno" što djeluje u prirodi djeluje i u čovjeku kao instinkt koji sili ljude, da skrbe za uzdržavanje vlastitog života, obitelji i društvenih veza. U tim instinktima sadržane su i smjernice u korist drugih osoba: prijaznost, samilost, osjećaj dužnosti, savjest itd. Po svemu se tomu čini da u nama djeluje jedno više nadindividualno duhovno biće. Ta misao postoji najjače u vjerskoj svijesti, a u prvom redu u nutarnjoj mističnoj vezi duše s Nadindividualnim vodstvom života. Na temelju tih misli smatra Becher da tu postoji dualizam svijesti i materije te je sklon psihičkom shvaćanju da je čitav svijet, uključivši i materiju s njezinim silama, sastavljen iz "duševne građe", a u svijesti čovjeka i životinje da prevladava duševno nad materijalnim. Takve misli sjećaju nas na Leibnizovu nauku o nesvjesnim i svjesnim jedinicama (monadama). Becheru je ipak bilo jasno da je sve to samo smjela pretpostavka. Na koncu uvoda u filozofiju kaže da se na najvažnija pitanja empiričko-induktivne metafizike može nažalost odgovoriti samo hipotezama, ali da se zato može metafizičar ipak osjećati sretnim, ako "nakon mučnog znanstvenog istraživanja zadrži vjersko uvjerenje da iznad lutajućeg i nemirnog pojedinca vodi i ujedno vlada Nadindividualno duhovno biće, koje nam govori glasom savjesti te postavlja u naše srce klicu nesebične ljubavi".

c) W e n z l (rođen 1887)

Filozofski sistem, što ga Becher nije dovršio zbog prerane smrti, dogradio je njegov nasljednik u Münchenu prof. Aloys Venzl. U svojim filozofskim djelima obrađivao je probleme o Einsteinovoj teoriji relativnosti, o prirodi, tijelu i duši, o svjetovnom nazoru i besmrtnosti duše.

Kao što Driesch i Becher tako i Wenzl uviđa, da se na čistoj kvantitativnoj mehanici ne može izgraditi svjetovni nazor, jer taj može vrijediti samo za fizičko-kemijsko područje. Postanak, razvoj, uzdržavanje i ponavljanje življenja nije moguće izvoditi iz zakona koji vrijede za materiju, prepuštenu samoj sebi. Organizmi naime pripadaju kategoriji cjelovitosti i svr-

hovitosti. Njih izgrađuje entelehija logično i promišljeno kao "organološki organizator". Ona je "majstorski graditelj instrumenta, koji sam svira i to ne automatski nego kao živo biće". Entelehije pojedinih organizama jesu opet niži subjekti koje obuhvata volja višeg subjekta, a taj se ne može pojmiti i nazvati samo kao način ili narav nego kao stvarna volja nad većim područjem. Ta su područja obuhvaćena od neke uvijek više "duševnosti", kako je naziva Becher, ili "entelehije", kako kaže Wenzl. Prema tomu entelehija bi bila po svojem bistvu volja za ostvarenje posebnih ideja života. Ta se volja upotpunjuje u supstanciji pojedinca, a umetnuta je također u ono što je općenito tako da se "ispunjuje" u oblikovanju vrsta te obuhvata življenje na zemlji. Entelehija dakle nije kod Wenzla samo prirodni faktor, koji čini da postajanje teče drukčije negoli po fizičko-kemijskim zakonima, nego je faktor, koji teži pozitivno za ciljem. U izgrađivanju organizama nadmašuje ona otkrića i djela naših najgenijalnijih osoba. Entelehija, ili kako je god mi nazivali, nosilac je ideje, praktična inteligencija, i zato joj moramo priznati duševnu bistvenost. Povađajući se za najvećim metafizičarima od Platona do Schellinga smatra Wenzl entelehiju bićem, a preuzimajući jedan pojam od Schopenhauera gleda u njoj volju i predodžbu. On vidi također u nutarnjosti materijalnog svijeta neku dinamično-duševnu bistvenost, koja omogućuje pojavu i izražaj višeg duševnog sadržaja.

Tako dolazi Wenzl do realnog idealizma. On gleda na niža i viša bića kao na "slojeve", koji su povezani među sobom, a po toj izgradnji pokazuje se vidljivo u stupnjevima duševno-duhovni sadržaj i idejni red stvarnosti. Prostorno oblikovanje pomoću materije daje duševno-duhovnom sadržaju podlogu za izražaj u svojim slikama i u svojem redu. U svim stupnjevima vladaju stepeni slobode. Ona počinje neodređeno, a na koncu dolazi do vrhunca kao čudoredna sloboda čovjeka.

U toj Wenzlovoj metafizici opažamo spoj (sintezu) induktivne i stare klasične metafizike. Prva se pokazuje kod njega u tomu, što je svoje misli nadovezao na probleme i rezultate modernih prirodnih znanosti. A kad zastupa načelo: "Sve nastoji ostvariti se, ako je moguće" — tada vidimo u tomu aksiom Leibniza. I kad govori da su niži "slojevi" samo analogni predoblici viših i da su ti viši slojevi jači, pravilniji i čistiji od nižih, tada opažamo u tomu Platonovo mišljenje i duh klasične metafizike. Wenzl ne priznaje Schelerov i Hartmannov zakon jakosti, u smislu kojega je niži sloj jači od višega. Za osjećajno ljudsko biće uviđa doduše da mu je niži (materijalni) "sloj" nužna podloga za spoznaju višega, ali u višim slojevima opaža vodeću moć duha. U smislu stare metafizike znači to: ono idealno je pravo biće, a ono niže je samo analogna (slična) predforma višega.

Još se više pozna kod Wenzla duh nekadanje klasične metafizike kad nastoji odgovoriti na glavna pitanja o biću, razvoju svijeta i Bogu. Kao što posebne "entelehije" čine razvijati organizme, tako je po njegovu mišljenju također početku i razvoju svijeta prethodilo "potpuno entelehijsko biće, koje je bilo prije pojavnog (iskustvenog) vremena". Cjelokupnost tog bića "raspala se je kad se je prvo svjesno odgovorno biće odijelilo od svrhe za koju je bilo određeno, naime od Boga (pad prvih ljudi). Premda je tada nastao rascjep, ipak prvo biće

(čovjek) "strši" još uvijek u vremenitosti tako da je moguće poznati ga i tražiti. Tako postaje razumljivo da ima na svijetu dobra i zla i da je prvi uzrok iznad svijeta. Već je prije Becher (u posljednje doba svog života) kanio poput Leibniza i Lotzea otvoreno priznati Boga, ali ga je u tomu pretekla smrt. Nu mjesto njega se je Wenzl usudio reći: "Prauzrok svega bivanja je Bog i taj je Bog-stvoritelj kršćanskog teizma". Wenzl je znao da je ta tvrdnja pred svijetom učenjaka smjela, ali on ju je prije dobro promislio i utemeljio. Pisao je: "Mi sami i ostala bića svijeta nijesmo od sebe. Skupnost koja je usprkos svemu razilaženju u svijetu još očigledna i nesamostalnost svakog pojedinog bića zahtijeva da bude neko Apsolutno biće". "Jedna volja nadilazi mnoštvo ograničenih nosilaca volja (Willensträger), jedan se razumni princip otkriva u redu i smislenosti što također postoji u svijetu i jedan se princip vrijednosti pokazuje u ostvarenju (raznih) vrijednosti i u čeznuću za njima". Tako zalazimo već u etiku.

Wenzl je u svojoj etici najprije nastojao razjasniti najvažnije ćudoredne osjećaje npr. stida, kajanja, samilosti, prijaznosti i ćudorednog gnjeva. Njegova je metafizika moralnih osjećaja doduše slična Kantovoj metafizici nutarnjeg ćudoređa svijesti, ali on se ipak, kao što i Lotze, ravna po idealnim vrijednostima ljudskih osjećaja. Isto tako čini se da se ravna po eudajmonizmu, ali zatim prikazuje sreću kao "ljudsko dostojanstvo" koje se pokazuje u shvaćanju tuđe boli i u pomaganju. Wenzl raspravlja također o raznim praktičnim etičkim problemima u životu. Tumačenje bića u smislu volje moralo je dovesti i njega, kao što i Schellinga, do filozofije slobode. Ona karakterizira u malenom čovjeka ko što u velikom Boga stvoritelja, koji je najčistija samoodluka ili, kako kaže Leibniz, "biće sposobno za djelovanje" (être capable d'action"). Drukčija je moć ("pluripotenca") u carstvu bilina i životinja, a drukčija u ćudorednoj sposobnosti slobodnog izbora kod čovjeka. A neki slični odnošaj postoji između svih oblika slobode. Također u njoj postoji neki uspon, a čistu slobodu nalazimo tek kod čovjeka u duhovno-ćudorednom djelovanju. Moralnu slobodu izbora smatra Wenzl sigurno istinitom. To nam svjedoči vlastita svijest, a protivne predrasude iz 19. stoljeća bile su raščišćene ontologijom o raznim slojevima nižih i viših bića. U tom nalazimo zaslugu filozofije vitalizma i induktivne metafizike.

3. I d e a l n i r e a l i z a m

Već smo kod Wenzla vidjeli da u svojoj induktivnoj metafizici prelazi u idealni realizam, tj. da smatra realnim duševno-duhovni svijet bistava ili točnije bića koje vode organizme i ostalo, što opažamo. Ali pojam tog idealnog svijeta kao nečeg što stvarno postoji uz ono, što vidimo, izgradili su posebice u "idealnom realizmu" Whitehead (č. Waithed), Loskij i Spann.

a) W h i t e h e a d (č. Waithed)
(1861 - 1947)

Alfred North Whitehead, na koncu profesor na Harvadskom sveučilištu, bio je jedan od najznamenitijih anglo-saksonskih filozofa u naše doba. Kao što mislioci induktivne metafizike tako je i on prešao u filozofiju iz matematike i prirodnih znanosti. Također on je u svojem mišljenju spajao induktivnu i klasičnu metafiziku. Najprije je zajedno s Russellom radio na metafizičkoj logici. Njegovo djelo "principia matematica" je jedno od onih kojima je položen temelj logistike (nauke,kojom se nastoji logično zaključivanje prikazati matematičkim formulama).

Whitehead je realist: ne smatra svijet kao predodžbe nego kao bistvenosti koje realno postoje — kao mnoštvo "stvarnih momenata" što ih pomišlja na način Leibnizovih dinamičnih jedinica (monada). Po njegovu su mišljenju ti "momenti" dijelovi jedne zajednice, jer su povezani među sobom time što djeluju jedni na druge (poput Leibnizovih čestica). On misli da je najveća pogreška prirodnih znanosti u tomu što promatraju svaku stvar samu za se kao posebni subjekt, objekt, predikat, supstanciju mjesto da gledaju na sve kao nešto što se među sobom upotpunjuje. Tako postaju stvarna bistva "objekt osjećaja". Na temelju toga misli Whitehead da je sve što postoji sastavljeno iz samih organizama, ali njihovo življenje da pokazuje razne stupnjeve. Tek u višim stupnjevima postoji svijest u pravom smislu, a u nižim su stepenima samo "predoblici" (predforme) prave svijesti. Zato shvaćanje realnosti ne nastaje u mišljenju nego u osjećanju. Mišljenje je umjetna apstrakcija,"rastrganost zajedničke životne pripadnosti" koja je prava stvarnost. To živo organično jedinstvo koje isključuje dijeljenje subjekta od objekta sjeća mnogo na nauku Schellinga i Bergsona.

Whitehead ipak ne zabacuje razum tako da bi postao "iracionalistički" filozof života. Zahtijeva doduše poput Bergsona intuiciju, ali njome se ono što je stvarno i vidljivo (iskustveno) spoznaje u "vječnim objektima", jer je sve to odvisno od nečeg "idealnog" (das Ideelle) u tim objektima, kao što je osjećajni svijet odvisan kod Platona od njegovih ideja. Whitehead misli da je zapadna filozofija puna Platonovih misaonih elemenata te hoće svjesno da bude platonik. Ipak se njegovi "vječni objekti" razlikuju od Platonovih ideja utoliko što on smatra te svoje objekte samo nekim "mogućnostima", kao "medij" strujanja, prodora u osjećajnu stvarnost (tjelesne stvari). Uza sve to nijesu te mogućnosti tako slabašne kao što je kod Schelera i Eduarda Hartmanna slabašna misaonost u odnosu prema "prodornoj volji". Forme u kojima prostorno-vremensko strujanje vječnih objekata preuzima oblik jesu također idealne naravi,pa ih shvaćamo izravno intuicijom. Tjelesne stvari ("prostorno-vremenski događaji") nijesu izvor istine nego imaju samo simbolički karakter. Tek otraga tih simbola stoji bistvenost vječnih objekata, koji su izvor istine te označuju zajedničku pripadnost svih stvari. Duh koji nastupa za nas ljude uvijek u samom tjelesnom svijetu (duša) možemo pomišljati kao nešto posebno.

O besmrtnosti duše možemo se osvjedočiti posebnim vjerskim iskustvom. Zato priznaje Whitehead i Boga i to kao "metafizički princip". On je onaj određeni moment, koji usred prodo-

ra volje i sveopćih bistava učini svako toliko nešto određeno. To opet sjeća na Leibnizov najviši "dovoljni razlog" (ratio sufficiens) koji može razjasniti ono što je "egzistencijalno" u ovom svijetu.

b) L o s k i j
(rođ. 1870.g.)

Nikola Loskij je poslije Solov-jeva i Lopatina najznamenitiji ruski mislilac. Bio je profesor u Lenjingradu, poslije u Pragu i kasnije u Americi. Pisao je o voluntarizmu, intuitizmu, slobodnoj volji, o svijetu kao organskoj cjelini, o vrijednosti i o uvjetima apsolutnog dobra.

Loskijev svjetovni nazor što ga sam označuje kao "hijerarhijski personalizam", smatra Scilkarski vrijednom sintezom glavnih tekovina (rezultata) evropskog filozofskog mišljenja. U nauci o spoznaji uvažio je posebice ideje modernog izravnog uviđanja (intuitizma). U metafizici zastupa jedinstveni (organički) idealni realizam. U modernoj filozofiji se uz Schelera i Hartmanna ističe kao najznamenitiji pristaša etičke stvarne vrijednosti. Od E. Hartmanna se ipak razlikuje time što u Bogu kao vrhovnom biću iz kojega proizlazi sav svjetski sistem gleda krunu idejnih stvarnosti.

c) S p a n n
(1878 - 1950)

Otmar Spann, na koncu profesor u Beču, promatra filozofiju povijesti, prirode, religije itd. sa sveopćeg stanovišta, pa ga zato smatramo zastupnikom "univerzalizma". Pritom naglašava ono što je duševno i duhovno (idealne elemente) još više od ostalih pristaša idealnog realizma. Između ostalog napisao je djela "Istinita država", "Filozofija društva", "Zablude marksizma", "Filozofija povijesti", "Filozofija prirode"(1937), "Filozofija religije" (1947).

Svoj univerzalizam u promatranju društva, države i povijesti proširio je Spann na sveopće promatranje bića. Aristotelova tvrdnja, da je cjelina prije nego njezini dijelovi postala je njegova glavna misao. U njoj se pokazuje Spannov idealizam kad tvrdi da je cjelina nešto preče negoli njezini dijelovi (članovi), i njegov realizam kad naglasuje da bez tih dijelova nema ničega i da se tek po njima stiče egzistencija. Što je htio Spann time reći, razvidno je iz predgovora što ga je napisao u nemirno doba na početku svoje "Filozofije religije". Ondje upućuje on na skroviti duševni život koji uzdiže čovjeka nad vanjsko prividno življenje te otvara njegovim savršenijim duševnim sposobnostima puteve k "višemu svjetlu". U svojoj "Filozofiji religije" raspravlja o tim putevima kao "prastarim potrebama nutarnjeg života". Ujedno pokazuje kako mora ići tim putevima onaj koji hoće da predstavlja pravo bistvo čovjeka i kako su ljudi doista išli u povijesti. U "bistvu čovjeka" imamo ono, što je "nadpovijesno" te ostaje temelj povijesnog ravnanja i pokazuje na više nadosjećajno potjecanje ("na transcendentalno korijenje"). Bez tog "nadpovijesnog" postalo bi pisanje povijesti i još više povijesti religije neprijateljsko

za samu religiju, jer ne bi bilo objektivno. U takvom razornom djelovanju surađivao je u novije doba historizam, empirizam, pozitivizam, materijalistički shvaćano istraživanje prirode i sam materijalizam. Ipak je novovjeko mišljenje iz kojega su se te filozofije rodile postalo veoma plodno za vanjski oblik življenja. Ali kod toga je ostalo sakriveno baš ono što daje životu njegovu pravu vrijednost, puninu koja proizlazi iz više cjeline — smisao života. Tek rasulo do kojega je u dva svjetska rata dovela vjera u materijalno-tehnički napredak uputilo je opet čovjeka na one idealne "cjeline" iz kojih bi moglo proizaći pravo i čisto ljudsko življenje. "Danas smo već stigli do dugo spremane... tačke povijesnog preokreta". "Ako hoćemo temeljito shvatiti naše stoljeće, moramo uvidjeti odlučnu činjenicu da su sve duhovne moći u svojoj praizvornosti i povijesnoj plodnosti iscrpljene. To ne znači da ne bismo smjeli više tehnički napredovati i sticati novo znanje, ali to se je u svojem djelovanju na nutarnjost čovjeka skršilo. Čovjek je danas sličan Ikaru iz grčke priče, koji se je krilima što si ih je voskom pričvrstio, dignuo k nebu, ali kad mu je sunce, kad mu se je približio, rastopilo vosak, strovalio se je u more. Tako su mislili ljudi, da će se na krilima tehničkog napretka dignuti do neba". Ipak se sada, kad se je vosak umišljenosti rastopio, opet znade, da su vanjske vrijednosti za ljudsko mišljenje samo prividno važne, a prava vrijednost da mu dolazi samo od njegove nutarnjosti koja se, kako je rekao Eckhart, hrani onom istinom što dolazi iz Božjega srca. Ondje je napokon cjelina, koja je prije svih dijelova.

IV. E G Z I S T E N C I J A L I Z A M

Između filozofskih struja novijeg vremena govori se najviše o egzistencijalizmu. Također mnogi nepristrani promatrači vide u njemu novost i senzaciju. Protivnici kažu da je ta struja naišla na velik odjek donekle zato što iznosi u filozofiji nešto novo te odgovara sadanjem skeptičnom i pesimističkom mišljenju, a djelomice zato što je nerazumljiva, pa ju je lako smatrati dubokom. Međutim pristaše egzistencijalizma ne promatraju tu novu filozofiju kao modu nego kao pravi izražaj sadanjega vremena. U njoj se naime obrađuju razni sadanji problemi koji se slažu u tomu što priznaju nesigurnost, pogibao kao nešto što je ljudima vlastito, pa pokazuju na neki način narav stvarnosti, u kojoj oni žive. Tako je npr. Dewey obrađivao pitanje o nesigurnosti i nestalnosti egzistencije čovjeka u svijetu. Egzistencijalizam je započeo novim proučavanjem Kierkegaarda (č.Kjerkegara) koji je bio prije zaboravljen. On je naglašavao nestalnost, problematičnost ljudske egzistencije. Predmet proučavanja postali su također problemi što su ih iznesli nefilozofski pisci — kao što je npr. kod Dostojevskoga čovjek koji mogućnost svojega života neprestanc izabire i ostvaruje, a kad je teškim i odgovornim naporom dovršuje, ostaje sam izvan svojega pitanja pred drugim mogućnostima koje treba ponovo izabirati i ostvariti. U romanu "Braća Karamazovi" opisuje se velebni nacrt Velikog Inkvizitora koji hoće da stvori ljude robovima i srećnima, ali poslije popušta pred tihim pogledom Krista, simbola one slobode koja je sastavni dio čovjeka, a od koje dolazi sve dobro i sve zlo. Te i druge slične misli djelovale su na filozofe egzistencijalizma u duhu romantike. Oni su pružili ljudima mogućnost da još više postanu svjesni svoje konačnosti i da tako bolje spoznaju sami sebe.

Glavni filozofi egzistencijalizma složili su se u tomu, što odbacuju dosadanju zapadnu metafizičku nauku o bistvima i to ne samo onu platonsko-aristotelsku o objektivnim bistvima nego i onu noviju idealističku i drugu sličnu nauku poslije Kanta koja predočuje bistva samo kao subjektivnu tvorevinu našega razuma. Međutim u onom što je egzistencijalizam iznesao kao nešto novo i pozitivno razilaze se pojedini auktori toliko da je teško govoriti o jednoj jedinstvenoj filozofiji. Zato je potrebno posebice razložiti mišljenje takvih pojedinih filozofa. Ima ih mnogo — kao što su npr. Marcel, Ebner, Wust, Guardini, Grisebach, Lipps, O.Fr.Bolnov, Müller, N. Abbagnano i Camus. Nu mi ćemo navesti ovdje samo one o kojima se danas najviše govori, a ti su Heidegger i Jaspers kao zastupnici njemačkog, i Sartre i Marcel kao zastupnici francuskog egzistencijalizma.

1. Njemačka egzistencijalna filozofija

Oni koji su htjeli obilježiti njemačku filozofiju o egzistenciji, slagali su se ispočetka u tomu što su kao njezinu karakteristiku navađali tjeskobu, skrb, pesimizam i tragično-herojski nihilizam. To je bilo donekle opravdano, ali ustvari se je time ipak pokazivalo krivo shvaćanje, jer je njemački egzistencijalizam bio filozofija o biću. Heidegger je nadovezao svoju nauku na Husserlovu — samo što se je pri tom služio iz-

razima i pojmovima njemačkog idealizma. Jaspers je spominjao da je Hegel izvršio zadaću koja je srodna zadaći njegove filozofije. Svaki je od njih upotrebio stare, makar već oštećene filozofske posude,da nalije u njih svoje novo vino.

a) H e i d e g g e r

(rođen 1889)

Martin Heidegger je uz Jaspersa utemeljitelj njemačke egzistencijalne filozofije. Bio je marljiviji nego on, ali zato i smjeliji u iznašanju posve novih tvrdnja. Kao nasljednik Husserla u Freiburgu proizašao je iz fenomenologije, ali ju je bistveno izmijenio. Pisao je o biću i vremenu, o Kantu i problemu metafizike, o bistvu istine, o humanizmu i drugo. Njegova kao što i Jaspersova nauka pokazuje nam se (u glavnim crtama) ovako:

Heideggerova je filozofija ontologija o egzistenciji, dotično nauka o biću. Pitajući se, što je biće, kaže on, da moramo tražiti odgovor kod onoga što postoji, jer njemu pripada uvijek da bude (egzistira). A od onog što postoji najprikladniji je čovjek da nam dade odgovor, jer njega možemo pitati, što je biće (biti, sein, ens). Ali da kod čovjeka nađemo odgovor, moramo najprije ustanoviti: što znači "postojati" ili "biti" tj. u čemu je temeljni smisao tog pojma. To mora ontologija najprije istražiti. To je njezina prva i bistvena zadaća. Nu "biti" (ili način bivanja) je kod čovjeka egzistencija, a to znači da istraživanje ili analiziranje bića bit će egzistencijalna analitika. Ona će ispitivati onaj posebni način bivanja, koji je vlastit čovjeku.

Raspravljajući o tomu u djelu "Biti i vrijeme" (Sein und Zeit) kaže Heidegger, da je egzistencija način bivanja čovjeka, dakle ona je u odnosu prema samom biću. Nu, kako nam sama riječ kaže (ex-sistere, postaviti izvana), egzistencija nije određena ni stalna, nego je sastavljena od raznih mogućnosti koje sačinjavaju njezinu realnost i to kao nešto konkretno i individualno. Za svakog čovjeka, koji postoji, nastaje problem što se odnosi na egzistenciju svakog pojedinog ljudskog bića,pa ga Heidegger nazivlje:"egzistencijski" ili "ontički" (grčki "on" znači: onaj, koji jest). Nu u ontičkom sastavu mogu se tražiti temeljni uređaji (strukture) čovjeka, a to znači egzistencijalno ili ontološki shvatiti samu egzistenciju. Tu se ne može raditi o čovjeku uopće nego samo o ovom ili onom čovjeku, jer egzistencija pripada uvijek pojedincu. Zato je egzistencijalna analiza čovjeka uvijek pojedinačna ili "ontička".

Preuzimajući fenomenološko shvaćanje Husserla, Hartmanna i Schelera smatrao je Heidegger egzistenciju prijelazom ili "transcendencom" — pretpostavljajući da čovjek ne upoznaje bistvo stvari kakva je u sebi nego pomišlja svijet "slobodno" (subjektivno), dotično kako mu se on predočuje. Po tomu zaključuje (nelogički) da je svijet zapravo slobodno predočivanje čovjeka (na temelju načina, kako mu se otkriva ili pokazuje biće). Ali kako i čovjek spada u svijet kao njegov dio, to i on sam ima značaj tog pomišljanja ili prijelaza k vanjskim stvarima ("transcendence"). Zato kaže Heidegger, da je egzistencija bistveno transcendenca, koja je "djelo slobode", dapače "sama sloboda" (subjektivna pojava).

Prema tomu je čovjek zapravo bačen u svijet te je podvrgnut njegovu ograničenju. On je potreban svijeta i stvari u njemu. One mu trebaju kao sredstvo za život i djelovanje, pa ih mora mijenjati, popravljati, izradivati. Ta skrb, kaže Heidegger, sačinjava bistveni dio čovjeka i ujedno određuje bivanje stvari. Njihova upotrebljivost i bivanje je za njega isto. To znači da je biće stvari podvrgnuto biću čovjeka. Dakle je svrha stvari da služe čovjeku. Zato mu i jesu one blizu, na dohvatu. Na tomu se temelji prostornost svijeta. Prostor nije subjektivno pomišljani oblik nego blizina i udaljenost koja spada u samu objektivnu izgradnju predmetâ prema tomu kako služe čovjeku.

Ali egzistencija čovjeka nije samo u skrbi za stvari nego i u skrbi za druge. Ta je skrb temeljni bistveni oblik svih mogućih odnosa prema drugim ljudima. Taj je odnos bistven za samo biće čovjeka.

Kako je čovjek "bačen" među druge koji su po egzistenciji jednaki, to proživljuje tu sudbinu čuvstveno osjećajući da mora biti to što jest. To ga orijentira prema natrag, dok ga s druge strane egzistencijalno shvaćanje neprestano gura da stvara nacrte za unaprijed. Tako je skrb određivanjem ljudskog bića temeljna izgradnja (struktura) egzistencije. Kako biti na svijetu znači skrbjeti za stvari i za druge osobe, to označuje skrb temeljno stanje bića koje, bačeno u svijet, hoće da se uvijek sili naprijed. Ali također svakidanja, nevažna ("banalna", "anonimna") egzistencija sačinjava priličan dio ljudskoga bivanja. U nju spadaju prostor i pusti razgovori, dapače znanstveno i svjetovno znanje, moralni zakon i razne teorije, premnoge smjernice i vrijednosti.

Heidegger nema običnog pojma o svijesti koja upozoruje čovjeka na njegovu pravu, autentičnu egzistenciju. Na čemu dakle osniva on tu egzistenciju? U odgovoru na to pitanje sadržan je središnji i glavni gio čitave njegove filozofije.

Čovjek se "baca" u svijet time, što ga pomišlja, dotično što prelazi u njega (pomišljati i prelaziti je za njega isto). Ali to ga također upućuje na činjenicu da on jest, i da je u tomu jednak svima koji postoje. U tomu su jednake sve mogućnosti koje su na dohvat čovjeku te stvaraju njegovo biće. Sve druge mogućnosti, uključivši i moralna pravila, spadaju u čovjekov odnos prema svijetu. Među njih spada i smrt kao mogućnost da taj odnos posve i definitivno prekine.

Smrt nije konačna tačka, svršetak egzistencije, ali je za čovjeka vlastita, bezuvjetna, stalna i nepremostiva mogućnost. Samo onaj koji prizna i unaprijed preuzme na se, nalazi svoje vlastito, "autentično" bivanje.

Svagdanja ("anonimna") egzistencija (u običnom površnom odnosu prema svijetu) je bijeg pred smrću, jer čovjek nastoji ne misliti na nju, zaboraviti je. Ali glas svijesti opominje čovjeka, da je određen za smrt. On je shvaća kao prijetnju nad sobom. Smrt je mogućnost koja čini da njegova egzistencija postane nemoguća, dakle on je mogućnost nemogućnosti egzistencije. To nije protuslovlje, jer ta je mogućnost (u smislu idealizma) isto što i shvaćanje.

Tom se shvaćanju pridružuje tjeskoba. I ona pokazuje da čovjek prisustvuje svijetu. Nu to prisustvovanje znači držati se "nepomično u nutarnjosti ništavila". Tako svaka prava "autentična" egzistencija je po mišljenju Heideggera ona koja samu

sebe jasno shvaća te se zajedno s tjeskobom ostvaruje kao "ništavilo".

Heidegger je proučavao također VRIJEME I POVIJEST. U knjizi "Biti i vrijeme" (Sein und Zeit) spominje svoju glavnu tvrdnju da temeljna vremenska određenost nije ni prošlost ni sadašnjost nego budućnost. Ta je njegova teza u vezi s njegovim razlaganjem o egzistencijalnosti. Dok je egzistencija mogućnost, sama je transcendenca (prijelaz pomišljanjem prema svijetu) upravljena prema budućnosti. Ali budućnost nužno uključuje prošlost.

Sadašnjost dolazi nužno u odnos između budućnosti i prošlosti. Jedno vremensko određenje dobiva značenje samo po odnosu prema drugomu, dakle po nečemu "izvan sebe". Zato kaže Heidegger da je sadašnjost postanak "izvan sebe". Na temelju toga označuje on prošlost, sadašnjost i budućnost kao odnos prema običnoj površnoj ("anonimnoj") egzistenciji — onoj sa tjeskobom. Tako shvaća on futur ponajviše kao oblik za ono što nas skrbi, što radimo i očekujemo, dok je s druge strane budućnost oblik za očekivanje smrti. Međutim je prošlost usko povezana sa čuvstvom i to sa strahom. Strah je prevelika tjeskoba, koja odjeljuje čovjeka od svijeta te ga čini neznatnim. Sadašnjost je u površnoj ("neautentičnoj") egzistenciji predstavljanje stvari ovoga svijeta.

U vezi s vremenom nastaje i povijest. U nju ne spada obična, "banalna" svagdašnjost ("neautentična egzistencija"). Dublja, "autentična" egzistencija se obnavlja u času tjeskobe. Premda stoji čovjek u njoj pred smrti kao jedinoj stalnosti svoje sudbine, ipak kuša Heidegger baš u nju utisnuti povjesnost (sposobnost povijesti) ljudske egzistencije. Autentična egzistencija daje čovjeku mogućnost da ostane vjeran zajednici i svojemu narodu. Povjesnost ljudi temelji se na slobodi, da stvarno stanje u koje su ubačeni (premda je ono "nemogućnost i ništa") izabiru i prihvaćaju kao svoje stanje kojemu se ne može izbjeći. Povjesnost je čovjeka sadržana u sudbini, a ona je volja da bude u budućnosti ono što je bila u prošlosti. Povjesnost ljudske egzistencije sadržaje povjesnost svijeta i zato opću povijest. Ona se kao znanost temelji na povjesnosti ljudske egzistencije.

Heidegger je istraživao također "EGZISTENCIJALNO I OBJEKTIVNO BIĆE". U tomu su mu preostala dva puta. Prvi je put bio razmišljanje o biću uopće, bez obzira kakvo je ono kod čovjeka ili kod koga drugoga. Taj je put sveopći "ontološki ili objektivan". Drugi je put razmišljanje (istraživanje) kakvo je biće kod čovjeka, kod kojega se može ono konkretno i lakše opažati. Taj je put posebni "ontički ili egzistencijalan". Jasno je da mora odlučivati rezultat prvog istraživanja, jer se ondje radi općenito o biću. Uza sve to je kod Heideggera imao prvenstvo egzistencijalni problem čovjeka. Zato je drugi, univerzalni, problem ostao u pozadini. Zbog toga je također njegova analiza ljudske egzistencije ostala bez objektivne vrijednosti, jer se nije mogla oslanjati na sveopći pojam o biću.

Uza sve to je Heidegger svojom filozofijom — bez svoje nakane — mnogo djelovao na druge egzistencijalne filozofe. Njegova je filozofija stalni poticaj za one, koji hoće radikalno riješiti problem egzistencije i života.

* * *

Nu u posljednje je doba Heidegger prestao spominjati svoje egzistencijalne misli iz knjige "Biće i vrijeme" (Sein una Zeit) te se je okrenuo k općem "ontološko-objektivnom" problemu bića. Kako se čini, uvidio je, da se proučavanjem same egzistencije čovjeka ne može rasvijetliti sveopći, ontološki problem bića. Tu je promjenu pokazao u svojem predavanju o pjesniku Hölderlinu i o biti poezije (1937). Već je Platon podredio egzistiranje stvari tj. istinu idejama (idejnim bićima), pa se je počelo raspravljati o biću istine mjesto o istini bića. Svaka je ideja pogled na biće (na bivanje onoga, što jest), dok istina kao "izjednačenje između razuma i stvari" pokazuje, da li je taj pogled pravilan. Pojmu istine suprotstavio je Heidegger (u knjizi "Sein und Zeit") fenomenološko pojavljivanje ili sakrivanje bića pred gledanjem čovjeka. Ali da se čovjeku pojavljuje biće, mora se on slobodno raspoložiti ili prepustiti tom pojavljivanju. Prema tomu od slobode je odvisno s jedne strane opažanje bića. Tako sloboda i istina postaju za Heideggera isto. S druge je strane odvisno od "slobode", kako će se biće otkriti čovjeku, a to znači, kakvo je biće onoga, što postoji. Ali i čovjek je biće, pa je od toga, kakvo je biće, odvisno također to, kakav je čovjek u svojem bivanju. Tako je mišljenje čovjeka (kao bića) u isto vrijeme mišljenje bića i o biću. Općenito ili ontološko biće je ono koje određuje svaku stvarnost i povijest, svako stanje i samu egzistenciju čovjeka. Egzistirati znači "stajati u svjetlu bića". Vidimo jasno tragove idealističko - panteističkog shvaćanja! Biće, kaže Heidegger, nije niti Bog niti svjetska supstancija. Tako odbija on teizam i ateizam.

Po Heideggerovu novom shvaćanju osim ontologije ne može biti druge filozofije. Mišljenje ne može učiniti drugo nego samo ostaviti biće da bude. Nužda koju prihvaća Heidegger već na početku svoje filozofije ostaje kod njega također na koncu pravi istočnjački fatalizam. Neodređenom "biti" (biću) prepustio je svaku mogućnost, moć, izgradnju i povijest čovjeka. Po njegovoj nauci o biću ostaje čovjek bez ikakva oblika, potpuna nepoznanica.

Iz toga vidimo, da se Heidegger, upravljajući svoje misli k sveopćem (ontološkom) biću, nije nipošto promijenio. Njegova je nauka ostala romantičko napuštanje stvarnosti koju je prije tumačio kao egzistencijalno ništavilo, a poslije kao ontološki objektivizam.

b) J a s p e r s (rođen 1883)

Karl Jaspers, mnogogodišnji profesor u Heidelbergu i poslije g. 1948. u Bazelu, postao je zajedno s Heideggerom osnivač njemačke egzistencijalne filozofije. Napisao je više djela iz filozofije: "O izvoru i svrsi povijesti" (1949) i kratke sadržaje "O razumu i egzistenciji" i o "Egzistencijalnoj filozofiji".

Kao što Heidegger tako si je i Jaspers odredio kao glavnu zadaću da traži biće i da time razjasni samu egzistenciju. Ali to je traženje združeno s nemirom i nezadovoljstvom, jer je biće, koje on traži, s one strane traženja ili "transcendentalno" (po idealističkoj i fenomenalističkoj filozofiji poznajemo samo svoj pojam u razumu, a ne njegov objekt izvan razuma). Kad misli da ga je našao, opaža odmah da je dospio do

ovog ili onog određenog bića, ali time nije upoznao ono pravo općenito biće koje ovo određeno doduše obuhvaća, ali je ipak s one strane njega. Biće uopće proučavao je već Aristotel i stara metafizika, dok biće, koje smo mi sami, traži filozofija poslije Kanta. Mi ne možemo obuhvatiti biće, koje je izvan našeg razuma ("u transcendentalnom horizontu"). Zato nam ne preostaje drugo nego tražiti ga u pravcu egzistencije. Ona je sila po kojoj je svaki od nas baš ono što jest. Nasuprot duhu koji je "univerzalnost", shvaćanje i izvan vremena (kao što su npr. opći pojmovi), egzistencija je pojedinačna, neshvatljiva, bistvena, povjesnička. Ona nije shvaćanje svijesti (neko općenito shvaćanje) nego je jedinica koja shvaća, te je ujedno ono, što shvaća, dakle pojedinačno shvaćanje.

Taj karakter egzistencije postaje glavni problem Jaspersove filozofije. Za njega je egzistencija (ono, što egzistira) traženje bića. Prvi način toga traženja je u tomu da se onaj, koji traži, smatra objektivnom realnosti, kao stvar svijeta zajedno s drugim bezbrojnim stvarima. Takvo traženje nalazi samo stvari svijeta te ne svršava nikada. Spoznati se može samo ova ili ona stvar u svijetu. Prirodne znanosti otkrivaju sveopće zakone. Time prelaze granice pojedinačnih bića, koja se opažaju, te se obraćaju k bezimenom tj. svima zajedničkom razumu. "Orijentacija" u svijetu je zakonita, ali ne može nikada vrijediti kao spoznaja svijeta, jer taj ostaje kao transcendentalni horizont (svijet s one strane nutarnje spoznaje) pa se ne može dostići. Što ja tražim, to je apsolutni svijet, koji sve obuhvata, a što spoznajem, to je kozmos, odvisan od posebnog gledanja (po idealističkom i fenomenalističkom shvaćanju). Nu ta nemogućnost spoznaje znači također slom jedinstva i potpunosti svijeta. Svijet se drobi u mnoštvo slika, od kojih bi ga morala svaka prikazivati, ali ta je samo relativna prema načinu gledanja.

Da izađem iz te poteškoće, kaže Jaspers, ne smijem misliti da sam ja objektivna stvarnost u svijetu. Moram se staviti na egzistencijalno stanovište prema kojemu nijesam ja nikada objekt samomu sebi. S tog novog stanovišta stvaram si sliku svijeta koja nije uzročna niti akcidentalna, te je ne mogu mijenjati po svojoj volji: ja postajem naime svoje vlastito gledanje (intuicija) svijeta. To gledanje kao izvor mojeg filozofiranja određuje moj "položaj" (stanje u posebnim prilikama) u svijetu tako da postajem ja isto što i moj položaj. Ta istovjetnost je ishodišna tačka Jaspersove filozofije.

Ta se filozofija pričinja na prvi pogled kao filozofija slobode. Čovjek je ono što izabere te postoji samo ukoliko izabire. On izabire samoga sebe, a to je prvenstvena sloboda. Ali promjena nastaje u tomu što je onaj, kad izabire sebe, isto što i njegovo stanje u svijetu, a to je nešto određeno, objektivno, posebno. "Ja mogu pripadati", kaže Jaspers, "samo jednom narodu, mogu imati ove roditelje, a ne one", a to zanijekati značilo bi izdati samoga sebe. "Moj ja je isto kao i mjesto stvarnosti, u kojemu jesam".

Činjenica da smo isto, što i položaj, nešto posebno i privezani na određeno mjesto stvarnosti, pričinja se Jaspersu kao opća izvorna i neizbježiva krivnja (kao istočni grijeh), koja je temelj svake posebne krivnje. Čovjeku ne preostaje drugo nego priznati i odlučno prihvatiti svoje prvotno stanje (položaj) tako, da mu je "moguće postati to, što jest". Ono

što je za Nietzschea "ljubav sudbine" (amor fati), a za Heideggera "ponavljanje", to je i za Jaspersa jedino, što može čovjek izabrati. Da li je to sloboda? - Sloboda je isto, što i nužni položaj.

Jaspers govori o "mogućoj egzistenciji" te se u čitavoj svojoj filozofiji neprestano služi tom kategorijom "mogućnosti". Ali u njegovoj filozofiji mogućnost znači zapravo nemogućnost, jer često govori, da "ne može biti nego to, što jest", da "ne može postati ili htjeti nego "to što jest" itd. On kaže da njegov izraz "ja hoću", "ja izabirem" znači "ja moram" (ich muss). Dakle mogućnost bivanja, djelovanja, htijenja je nemogućnost bivanja, djelovanja, htijenja. Tako postaje kod njega povijest u isto vrijeme sloboda i nužda.

Kako nije biće nikada obuhvaćeno u svojim granicama, to se ono pokazuje egzistenciji samo kao radikalna, apsolutna nemogućnost bivanja, a to znači kao radikalna i apsolutna nužda, jer "nemogućnost je nužda".

Biće kao horizont onoga, što nadilazi našu spoznaju (transcendentalnost) može se doduše tražiti kod ljudske egzistencije preko simbola kao što je stvar, osoba, nauka, pjesma itd., ali sve to dokazuje samo da egzistencija ne može biti drugo nego ono što jest. No nedostiživo (neshvatljivo) se biće može još više pokazivati u "ograničenim položajima", kako ih zove Jaspers. Oni su nepromjenljivi, neshvatljivi, ali pred njima stoji čovjek kao pred zidom, u koji udara bez nade. Biti uvijek u nekom određenom položaju, ne moći živjeti bez borbi i boli, morati preuzimati na se krivnju, biti određen za smrt — to su "ograničeni položaji", u kojima je neograničeno biće bez dvojbe prisutno, ali čovjek ih ne može niti svladati niti shvatiti. Nedostiživost bića pokazuje svoju prisutnost u toj nemogućnosti (u onom što ne može učiniti ili postići). U propadanju te nemogućnosti ne preostaje čovjeku drugo nego da ostane bezbrižan i tih, ali u tomu nalazi on mir koji se temelji na sigurnosti bića što se pokazuje u nuždi. "Dosta je", kaže Jaspers, "da biće postoji". Istina je ondje, gdje egzistencija u svojem brodolomu može nejasno i "nedostiživo" biće prikazati kao sigurno. U tomu je sigurnost da biće postoji i da je takvo. Ta je sigurnost neshvatljivo nužna pa ne preostaje drugo nego pokoniti joj se i ostati bezbrižan.

Jaspers raspravlja u svojoj filozofiji također o problemu istine. Već je u svojem djelu "Razum i egzistencija" istaknuo potrebu "filozofske" logike koja bi bila drukčija negoli sadanja logika. On razlikuje "znanstvenu" istinu koju mogu svi prihvatiti od "filozofske istine" koja može kod svakoga (kod svake egzistencije) biti drukčija (relativna!). U svojoj knjizi "O istini" (1947) shvaća istinu kao nešto subjektivno, navezanu na mišljenje pojedinca, na njegov "položaj", dotično na njegovu egzistenciju. Zato kaže u svojem djelu "Filozofska vjera" (1948), da je u naše doba potrebna filozofija, koja bi bila misao, ali ne znanost, vjera (subjektivno, osobno vjerovanje), ali ne religija (tj. skup objektivnih istina). Po njegovu mišljenju bila bi takva filozofija vrijedna, ali samo kao osobno vjerovanje navezana na pojedince tj. na pojedine egzistencije. Zato prigovara Kat. crkvi i uopće kršćanstvu, a i struji njemačkih idealista, što priznaju samo svoje istine te bi ih tjeli nariniuti drugima. Prema njemu tvrditi da nešto ne može u isto vrijeme biti istinito i neistinito, tj. da je istina samo jedna,

znači pretavrati (i time degradirati) egzistencijalnu istinu u objektivnu. Koji naime drži da je istina samo jedna, onaj misli da ne pripada subjektivno egzistenciji, dotično da nije odvisna od njezinog životnog odnosa. To znači da koliko ima egzistencija, toliko ima istina. Tako se zapada u relativizam i skepticizam. Ali Jaspers hoće da se ogradi od tog prigovora. Kaže da oni koji misle tako gledaju istinu izvana, dok bi je morali promatrati iznutra, jer je istina isto što i egzistencija (ono što egzistira) pa se istine ne zbrajaju zajedno,nego se razvijaju jedna uz drugu i to time, što ih jedni saopćuju drugima ("egzistencijalnom komunikacijom"). Dakle za Jaspersa nije istina odvisna od vanjskog, objektivnog stanja stvari,nego od subjektivnog (osobnog) mišljenja. I za njega je svaka istina "jedna" ukoliko pripada jednoj osobi("egzistenciji"), ali je i mnogostruka, jer svaka egzistencija ima svoju istinu. Ako tko misli drukčije nego ja, nije njegova istina protivna mojoj, nego imamo svaki svoju istinu: moja pripada mojoj, a njegova njegovoj egzistenciji. Svi mi zajedno tražimo jednu zajedničku objektivnu istinu, ali ta pripada drugomu, za nas nedostiživomu (neshvatljivomu) svijetu ("transcendentalnom horizontu"). Ondje "jesu i žive" sve istine, ali naš razum ne može doprijeti do njih. Svakomu se čini, da je njegova istina jedina, prava, apsolutna, ali istina drugih nije takva više nego moja. Kao što ja pripadam svojemu "položaju" (svojim ograničenim okolnostima), tako se i moja istina objašnjuje meni kao moja. Zato svako prosuđuje tuđu istinu kao svoju pa ne može učiniti drugo nego nastojati da je izjednači sa svojom. Zbog toga se u smislu Jaspersove nauke ne može istina objavljivati drugomu.

(O Heideggerovoj i Jaspersovoj filozofiji v. Nicola Abbagnano:"Storia della filosofia" - Torino 1958. - svezak II - 2, stra. 673 - 703).

2. Francuski egzistencijalizam

U francuskom egzistencijalizmu opažamo, barem u onom radikalnom smeru što ga kao glavni zastupnik zastupa Sartre, ono što se uglavnom vidi također u njemačkoj egzistencijalnoj filozofiji, naime nauku o čovjeku (entropologiju), shvaćamo prema životnoj (vitalističkoj) filozofiji. U "katoličkoj" grani francuskog egzistencijalizma, kojemu je predstavnik G. Marcel,prevladavaju opet metafizičke misli.

a) S a r t r e

(rođen 1905)

Jean-Saul Sartre možda je više pjesnik negoli filozof. Kao što njegove drame tako je u francuskoj javnosti također njegova filozofija prouzročila silno oduševljenje. Napisao je djelo "Biće i ništa" (1943) i "Egzistencijalizam je humanizam" (1946).

Sartre je zadojen fenomenalizmom, a od Heideggera je preuzeo ideje egzistencijalizma. I on je protivnik metafizike bistava, koja se je u svojem starijem obliku pojavila kao promatranje bića u svijetlu razumnog idejnog svijeta ("mundus intel-

ligibilis"). Prema staroj(klasičnoj) filozofskoj nauci Božanski je Demiurg stvorio svijet i čovjeka. Kao što se mora oruđe udesiti prema ideji koja je u duhu majstora, tako se i čovjek mora dotjeravati prema svojem uzoru, koji je u razumu Demiurga. Sartre je otklonio tu misao radi "dostojanstva i slobode" ljudi — u skladu s humanističkim idejama. Ali također novovjeki ateisti podlegli su tom starom, kako oni kažu, "tehničkom" mišljenju. Oni doduše ne priznaju da bi bio čovjek uređen prema ideji u Božjem razumu, ali ga zato ipak pomišljaju po staroj definiciji kao sastavljenog "od životinjske i razumne naravi". Nu Sartre je odnos između prethodnog bistva i potonje egzistencije preokrenuo tako da je egzistenciju postavio ispred bistva. Pritom nije pomišljao egzistenciju u smislu njemačke egzistencijalne filozofije nego u smislu stare opreke između bistva i postojanja (essentia et existentia). Najprije je nastupilo, kaže on, čovjekovo bivanje (postojanje), njegova volja i njegovo osobno djelovanje. Tako stupa čovjek po mišljenju Sartrea na položaj Boga te si zatim sam uobličuje bistvo. Zato temeljna misao Sartreaovog egzistencijalizma glasi: "Čovjek nije drugo nego to u što se sam izgrađuje" (L'homme n'est rien d'autre que se qu'il se fait). Kao što u marksizmu i Deweyevu instrumentalizmu određuje istinu zahtjev prakse, tako je (i to mnogo radikalnije) Sartre učinio bistvo čovjeka odvisnim od potrebe i njegove volje. U tom je smislu pomišljao ljude kao apsolutno slobodne (neodvisne od Božje volje). Ipak se ta sloboda ne smije smatrati kao neki dar nego kao stanje na koje je čovjek "osuđen": budući da je njegova sloboda potpuna, nema ničega na što bi se mogao osloniti — ni vjere u Boga ni istine ni moralnih vrijednosti. Tako stoji čovjek sam i bez ičije pomoći u "neprijateljskom" svijetu, prepušten sam sebi. Osamljen nema kamo da stupi te kuša "daranjem izazvati tlo" na koje bi stupio — uvijek u pogibli, da potone u ništavilu. Sartre je potpuni nihilist i ateist. Dok je Heideggerovo ništavilo za čovjeka kao biće ipak neko tlo na koje može stupiti, postaje njegovo "ništa" razorno kao što je bio razoran francuski materijalizam i ateizam u 18. stoljeću. Sartreova nauka ima svoj korijen u prošlosti, a u filozofiji nije on uvađao ništa posebno nego živi samo od svojeg radikalizma.

b) M a r c e l

(rođ. 1877)

Gabrijel Marcel, francuski "katolički" egzistencijalni filozof, poznaje opet pravo biće. Napisao je "Metafizički dnevnik" (1927), "Biti i imati" (1935), "Homo viator" (1945) i drugo.

Premda je i on, kao što i svi ostali egzistencijalni filozofi, pod uplivom Kierkegaarda, ipak shvaća da se nijedna metafizika o biću ne može odijeliti od subjekta bića, ali drži, da treba misliti egzistencijalno i da je zato zbilja (stvarnost) tajanstvena. No ipak Marcel nije zapao u jednostrani subjektivizam, nego nalazi baš u sebi kao subjektu obavezu prema drugim bićima. Ta je obaveza tako stara kao što i odnos čovjeka prema čovjeku. U tom odnosu, kao što i Heidegger u odnosu čovjeka prema svijetu, vidi Marcel Prauzrok, koji kao jednostavno (nesastavljeno) biće nadilazi subjekt i objekt (čovjeka i svijet)

V NOVI POZITIVIZAM

Kao što od tri izvora mogu postati tri rijeke, tako su i sve spoznajne teorije potekle od toga, što se je spoznaja pripisivala samo umu ili samo osjetilima ili umu i osjetilima zajedno. U tomu su u čitavoj povijesti filozofije bila samo dva čista tipa: Platon kao potpuni idealist i njemu suprotni Hume kao potpuni senzualist. Svi drugi spoznajni sistemi spadaju u okvir jednog ili drugog ili su prihvatili od svakoga ponešto. Humeov empirizam nastavlja danas logistični novi pozitivizam. Njegovi zastupnici otklanjaju svaku metafizičku spoznaju kao nešto što je samo prividno, dotično kao krivo, varavo, nejasno, mistično ili nelogično mišljenje. Najvažniji su među njima Schlick, Neurath, Carnap i Reichenbach.

1. Pozitivizam

Temeljna teza novog pozitivizma je ona Humeova i Comteova da je osjećajno opažanje jedini izvor spoznaje. Sve znanstvene tvrdnje jesu prema njemu samo opisivanje ili daljno obrađivanje onoga što nam podaje osjećanje (gledanje, slušanje itd.). Novi pozitivisti ne priznaju nikakvo temeljno načelo ili "apriorne" istine koje bi bile iznad svega i od kojih bi bile odvisne nužne i vječne oznake bića. Naše pojmove, rečenice i "tako zvane" istine shvaćaju oni kao dogovorne ili uobičajene pretpostavke koje se osjećanjem potvrđuju ili ne potvrđuju. Svaka apriorna tvrdnja može biti prema njima u najboljem slučaju hipoteza, a bistvenosti, načela o biću ili temeljnih ontoloških istina uopće nema. Zato smatraju novi pozitivisti besmislenima sve tvrdnje o onomu što je nadosjetno — kao npr. o Bogu, duši, prvom uzroku, svrhovitosti i uopće o transcendentalnosti. Po njihovu mišljenju ima filozofija samo tu zadaću, da ustanovi pravila po kojima se može osjećajno opažanje najsigurnije dalje obrađivati. Time bi se filozofija približila pojedinim znanostima te bi postala konkretno dokazivanje.

2. Logistika

Već je Hume pokušao pomoću zakona asocijacije odrediti pravila po kojima se osjećajni učinci spajaju i prerađuju. Ta su pravila bila tada još nejasno izrađena. U prošlom je stoljeću izradio John Stuart Mill potanju metodu za svoju induktivnu logiku — tj. logična pravila za stvaranje induktivnih zaključaka kod opažanja, ali ipak u tomu se je on još mnogo držao prijašnje (stare) logike. U novije vrijeme nastoje neki nadomjestiti logiku logistikom. Kao njezinog ustanovitelja možemo smatrati već Leibniza. Ali dok je on prilično zadržao prijašnji odnos prema bistvima, dotično bistvenim oznakama, stvorili su drugi (kao npr. Cantor, Couturat, Lukasijević, Whitehead (č. Waithed) i Russel) modernu logistiku kao čistu tehničko-osjećajnu kombinaciju, u kojoj "jest" nema više značenja "biti" ili bića za razliku od ništa, nego se sve svodi na način matematičke jednadžbe ili poteza, kakvi se čine, kad se igra šah. Spoznaju bi imala nadomjestiti kombinacija predodžbi. Npr. Čovjek se označuje kao funkcija razumnosti i životinjske naravi ili, ako se "otac" označuje slovom "o", onda je djed "o"

na kvadrat. Zato je rekao Hume, da je logistika "svežanj opažanja", Mill ju je nazvao "duhovnom kemijom", a Russel "logičkim atomizmom". Dok su nekada htjeli pitagorovci naći u broju bistvenu oznaku bića, nemaju u logistici brojevi i odnos među njima nikakva metafizičkog smisla. Logistične su "istine", dapače i one metafizičke, obična kombinacija prema dogovoru.

3. Novi pozitivisti protiv pozitivizma

Nakon što se je raširilo oduševljenje za logistiku, počeli su nekoji opisivati iskustvene doživljaje da bi im to poslužilo kao temelj za daljne kombinacije. Ali baš time je bio stvoren novi problem, jer su mnogi uvidjeli da je u tomu opisivanju ono "jest" imalo ipak drukčije značenje negoli logistično. Započela je prepirka u kojoj su baš pozitivisti, koji su prije prisizali jedino na osjetilnu spoznaju, uvidjeli, da je u iskustvenim doživljajima čitav red faktora, koji su apriorne, a ne osjetilne naravi. Opazili su npr. da jedinstvo, istovjetnost, različnost, sličnost, potpunost itd. nijesu nipošto samo neke predodžbene kombinacije prema dogovoru, nego da se u njima opaža neko više misaono shvaćanje. Time je pozitivizam pobio sam sebe.

E) D O D A T A K :

SOCIJALNA FILOZOFIJA

1. SOCIJALNE MISLI U PROŠLOSTI

Iz povijesti filozofije nam je poznato, da su mnogi već odavna razmišljali kako bi se ljudsko društvo što bolje uredilo. Tako je npr. u drugoj polovici 5. stoljeća pr. Kr. pisao Atenjanin Antifon da naravni zakon štiti slobodu i autonomiju i da nema razlike između slobodnih ljudi i robova, Grka i barbara. Početkom 4. stoljeća pr. Kr. zagovarao je znameniti filozof Platon zajednički uzgoj djece i zajedničko vlasništvo. — Poslije ga je njegov slavni učenik Aristotel u tomu popravio tvrdeći da ne bi bilo na korist države, kad bi bili pojedinci nesamostalni, te bi bilo sve zajedničko, jer ljudi skrbe više za ono, što je njihovo, a manje za ono što je zajedničko. Inače je i on zapao u tadanje pogrešno mišljenje da je ropstvo potrebno uzdržati zato, da bi gospodari mogli napredovati u znanju i umjetnosti.

Kasnije je Isus Krist proglasio jednakost svih ljudi pred Bogom i dužnost ljubavi među njima tako da su te ideje dovele polako do ukinuća ropstva. — Sv. Augustin je u djelu "O Božjem gradu" (De civitate Dei) pisao o "duhovnim" i "tjelesnim" ljudima, koji će u ljudskom društvu ostati uvijek pomiješani zajedno. — U Srednjem vijeku pisali su Toma Akv. i Suarez da uz izvjesne uvjete može narod odstraniti nepravednog vladara.

Početkom 16. stoljeća preporučio je Macchiavelli vladaru silu i okrutnost u postupku s ljudima. Međutim su u Engleskoj nastajala razna mišljenja. Thomas Morus je u romanu "Utopija" prikazao, kakvo bi moralo biti idealno društvo. — U 17. je stoljeću pisao Hobbes (č. Hobs) da je državna vlast izvor prava, morala i religije i da je "čovjek čovjeku vuk", pa zato "leviatan" (zmaj tj. država) "proždire svoju djecu" (državljane). Međutim je nešto kasnije tvrdio Locke (Lok) da mora narod stvarati zakone, a vladar samo nadzirati da se vrše. U 18. je stoljeću Hume (č. Hjum) zagovarao individualni i kolektivni egoizam.

U drugoj polovici 18. stoljeća i poslije u 19. stoljeću su gospodarske nevolje pučanstva posebice poticale razne mislioce na proučavanje ljudskoga društva i na traženje puteva kako da se izađe iz nevolje. Tako se je razvila nova znanost "sociologija" o uređenju ljudskoga društva. O tomu su pisali u Njemačkoj već Kant i Hegel, a poslije u Francuskoj Fourier, Saint - Simon i u prvom redu August Comte, koji je iznio čitav novi sistem za savršenije uređenje društvenih odnosa. On je tvrdio, da bogatstvo mora služiti svima, pa je zato potrebno da intelektualci potiču industrijalce na pravednost prema radnicima.

2. SOCIJALISTIČKI IDEOLOZI I ORGANIZATORI

Zanimanje za socijalno stanje radnika dovelo je u praksi do osnovanja socijalističkih, dotično poslije komunističkih organizacija. Danas je komunizam svjetsko pitanje.

I. M a r k s (1818 - 1883)

Kao osnivač tog novog pokreta poznat je Karlo Marx. On je zajedno sa svojim prijateljem Engelsom izradio filozofski sistem dijalektičkog i historijskog materijalizma kao ideologiju socijalizma, dotično komunizma. Rodio se je u Trieru kao sin njemačko-židovskog pravnika. Na sveučilištu je bio pod uplivom Hegelove filozofije te je bio poznat kao "mladi hegelijanac" (Hegelov ljevičar). Bio je novinar, a kad ga je državna vlast počela smetati, otišao je u Francusku, da izuči sociologiju. Ondje je našao Engelsa koji mu je pomogao, da se je g. 1849. preselio u Englesku gdje je poslije živio sve do smrti. Ondje se je bavio privrednim pitanjima i organizacijom radnika kojih ga je teško stanje duboko potreslo. Već godinu dana prije dolaska u Englesku (1848) sastavio je u Briselu zajedno s Engelsom komunistički proglas na sve radnike. Najvažnija njegova djela jesu: "Njemačka ideologija", "Bijeda filozofije" i naročito "Kapital" (Das Kapital) u tri knjige.

II. E n g e l s (1820 - 1895)

Friedrich Engels ostao je uvijek Marxu vjeran drug i pomagač u djelovanju. Njihova se nauka smatra obično nerazdruživom. Čini se da je Engels djelovao više filozofski, a Marx ekonomski i organizacijski. Marxu se pripisuje historijski, a Engelsu dijalektički materijalizam. Engels je napisao (između g. 1873. i 1886) ova djela: "Dijalektika prirode", "Dühringov preokret znanosti" i "Ludwig Feurbach i konac klasične filozofije."

III. P l e h a n o v (1856 - 1918)

G. V. Plehanov smatra se kao prvi ustanovitelj ruskoga marksizma. G. 1880. je kao emigrant ustanovio u Ženevi prvu rusku marksističku skupinu (pod imenom "Savez oslobođenja rada"). Nakon toga su brzo nastale slične skupine i u samoj Rusiji. G. 1898. bila je održana prva skupština Partije u Minsku. Na drugom partijskom kongresu u Briselu i Londonu g. 1903. došlo je do rascjepa. Tada je Lenjin dobio većinu ("boljševiki"), koja je pristala uz dijalektički svjetovni nazor. Manjina ("menjševiki") je bila djelomice za mehanistički determinizam (mehaničko tumačenje djelovanja svijeta i ljudi), dok je jedan dio htio ostati vjeran kršćanskom svjetovnom nazoru i djelovati legalno (u odnosu prema ruskoj vlasti). Većina je predbacivala članovima manjine da su "izdajice" i "likvidatori" partijske misli. Tada nije Plehanov, kao što ni Berdjajev, pristupio k većini (k boljševicima).

IV. L e n j i n (1856 - 1924)

Lenjin (Vladimir Iljić Uljanov) bio je vođa boljševika, organizator ruske komunističke revolucije i poslije vođa ruskih komunista sve do smrti. Posvema se je naslonio na Marxa i Engelsa. Prihvatio je njihovu filozofiju dijalektičkog materijalizma ("diamat") za koji se je smatrao autentičnim tumačem. Marksizam je poslije revolucije primijenio u praksi te mu je zato stvorio politički oblik, poznat pod imenom "Boljševizam". Napisao je više djela, sakupljenih u 20 svezaka. Među njima su zajedno dva filozofska i to "Materijalizam i empiriokriticizam" (1909) i "Filozofski svesci" (izdani poslije njegove smrti g. 1929). Ali i u ostalim njegovim djelima ima rastresenih mnogo filozofskih misli. U prvom spomenutom djelu nastupio je proti ruskim pristašama onog empiriokriticizma u kojemu je on vidio sadržan subjektivistički idealizam. Premda je pristajao bez okolišanja uz dijalektički materijalizam, ipak je polagao veliku važnost na sam materijalizam kao takav. Sve što postoji smatrao je samo materijalnim, i svaku je spoznaju držao za otisak (kao fotografiju) vanjskih stvari u nama.

V. S t a l j i n (1879 - 1953)

Lenjinov nasljednik u politici i u ideologiji bio je Josip Staljin. On je u filozofiji napisao samo kratki sadržaj Marxove i Engelsove nauke, kako ju je shvaćao Lenjin, i to pod naslovom "O historijskom i dijalektičkom materijalizmu". Taj je sastavak sačinjavao samo polovicu jednoga poglavlja u njegovu djelu o povijesti Partije, ali je bio posebice tiskan (na 42 stranice) u više od 27 milijuna primjeraka u ruskom jeziku i u više od 8 milijuna u drugim jezicima. Taj se sastavak smatra danas mjerodavnim tumačenjem dijalektičkog i historijskog materijalizma. U najnovije doba osudila je ruska komunistička partija kult njegove osobe.

3. DIJALEKTIČKI MATERIJALIZAM

Spomenuti Staljinov sastavak počinje riječima: "Dijalektički je materijalizam svjetovni nazór marksističko-lenjinističke partije. Taj se svjetovni nazor zove "dijalektički materijalizam" zato što gleda na prirodne pojave te tumači njihovo istraživanje i spoznavanje na dijalektički način, a shvaća ih, razjašnjuje i prikazuje u materijalističkom smislu". Zatim nam Staljin u svojem spisu jasno i jezgrovito tumači dalje:

a) Smisao je dijalektike ovaj: Priroda je jedna cjelina. Pojedine stvari jesu među sobom organički povezane, pa ih treba shvaćati po tom odnosu. Sve se neprestano miče i mijenja, te je potrebno istraživati razvoj koji time nastaje. Razvoj je tijek (proces), u kojemu neznatne i sakrivene promjene količine vode k temeljnim promjenama kakvoće. Pritom ne nastaju novi oblici postepeno nego u naglom preokretu. To se gibanje zatim nastavlja ravno dalje te se uzdiže od jednostavnoga prema kompliciranomu, od nižega k višemu. Ono što sili k razvoju jesu suprotnosti, nutarnja protuslovlja prirodnih pojava, kao što je npr. pozitivna i negativna strana stvari, zamrlost i proc-

vat, prošlost i budućnost. Zato je borba bistvo čitavog razvoja. To je ustvari Hegelova dijalektika, jer se po njegovoj nauci shvaćaju bića kao organska cjelina, a razvoj se promatra kao borba između suprotnosti dijalektičkog trojstva (teza, antiteza i sinteza).

b) Smisao materijalizma je ovaj: Stvarnost nije ideja ili svijest, a niti svjetski duh, nego jedino materija. Ona se pokreće po svojim vlastitim zakonima koje treba ustanoviti po dijalektičkoj metodi. Biti znači isto što i biti materija. Zato je materija posvuda prvotna. Ona je izvor osjećaja, predodžbi, svijesti, a to je sve drugotno (sporedno) te potječe od nje. Mišljenje je proizvod materije koja je u svojem razvoju postigla visoki stepen savršenosti. Ono je proizvod mozga tako da "nije moguće odijeliti mišljenje od tvari, a da se pritom na zapadne u tešku zabludu". Taj se materijalni svijet može prepoznati sam po sebi u smislu realizma (stvarnosti).

Tako je eto Staljin ukratko ocrtao dijalektički materijalizam. Riječ "dijalektika" dolazi od grčke riječi "dialegomai" koja znači raspravljati, pobijati protivne misli. Zato "dijalektički materijalizam" znači materijalizam koji tumači gibanje materije i uopće razvoj svijeta na temelju suprotnosti, za koju pretpostavlja da postoji u svim stvarima i da ih pokreće u djelovanje. Tu je suprotnost preuzeo marksizam od njemačkih idealista, naročito od Hegela. Oni su naime tumačili promjene pomoću "suprotnosti trojstva" (dialectica triadis). Npr. po Hegelovoj nauci apsolutna ideja ili svjetovni duh (Weltgeist) pokazuje se u onom, što on nije tj. u svijetu (materiji) i njegovu djelovanju (pojavljivanju). Tako je ideja kao teza i svijet (kao njezina suprotna pojava) antiteza. Nu ideja kao teza ne podržava zauvijek svoju antitezu nego je izjednačuje sa sobom. To se izjednačivanje zove sinteza. Tako je teza, antiteza i sinteza ono trojstvo po kojemu se razvija čitavo pojavljivanje, gibanje i djelovanje svijeta i vraćanje svega natrag k ideji. Marx i Engels su u smislu Feuerbachova materijalizma zabacili ideju ili svjetovni duh, ali su ipak za tumačenje gibanja i razvoja zadržali dijalektiku i to kao nutarnje suprotnosti u materiji. Te suprotnosti smatraju uzrokom da jedna pojava postaje negacija (nijekanje) druge, druga treće itd. Npr. sjeme, kad padne u zemlju, kao teza propadne, ali se pojavi stabljika kao njegova suprotnost (antiteza), dotično negacija. Nu stablo propadne, a ostane plod (sjeme) kao njegova negacija. Budući da je već stablo negacija (sjemena), to je njegov plod negacija negacije. Poslije kao negacija te negacije izraste iz njega novo stablo itd. Tako se također ledom, vodom i parom dokazuje zakon o negaciji negacije. Kako se iz stabla opet razvija sjeme ili iz pare stvori voda, to se antiteza pomoću sinteze vraća k svojoj tezi (kao kod Hegela svijet k ideji). Kad se voda topli, tada se veća promjena ne događa postepeno, nego kod određenog stupnja topline kao "neznatne i sakrivene promjene količine" pretvara se voda naglo u paru kao "temeljna promjena kakvoće". Tako nastaju katkada uz malene uvjete velike eksplozije. To je preuzeto iz Hegelove logike, gdje nastoji Hegel raznim primjerima dokazati da "kvantiteta prelazi u kvalitetu.

Kod toga vidimo, da su Marx, Engels i Lenjin u dijalektičkom materijalizmu preokrenuli Hegelovu nauku, kako se je sam

Marx znao izraziti,"na glavu". Hegel je naime promatrao svijet odozgo prema dolje. Ideja mu je bila početnik svega, a sve ostalo, također materijalni svijet, smatrao je samo pojavom te ideje (ili svjetskoga duha). Dakle za Hegela je bila ideja,kako je rekao Marx, demiurg (stvoritelj) realnosti i to prividne. Međutim Marxu je jedina i prava stvarnost bila materija, a sve ostalo, što se nazivlje idejnim (kao npr. ćudoređe, pravo, religija, kultura), samo pojava materije. "Idealni svijet" nije bio za Marxa, kako se je sam izrazio, "ništa drugo nego materijalni svijet, prenesen i uveden u glavu čovjeka". Dijalektika je služila Hegelu, da rastumači kako se je iz ideje pojavio svijet, a Marx je njome tumačio, kako su se iz svijeta (materije) pojavile ideje (u glavi čovjeka). Zato je kazao Marx: "Moja dijalektika nije od Hegelove samo radikalno različna, nego joj je posve protivna".

Iz toga vidimo, kako je Marx mogao preći od idealizma k potpunom materijalizmu i ateizmu. Nu on je ipak preuzeo od Hegela misao o neprestanom, nužnom i vječnom mijenjanju stvari ili tijeku (procesu svijeta). Na taj se način ne priznaje svijetu početak pa ne treba niti pretpostaviti Božjega stvaranja. Naukom o vječnom gibanju udaljio se je Marx od Feuerbachova materijalizma, po kojemu je svijet statički (ostaje takav kakav jest). On ga je odobravao u tomu što je zanijekao Boga i uopće religijske tvrdnje, ali mu je prigovarao što je u smislu engleskog senzualizma smatrao svijet dovršenim i samo pasivnim.

Ni Marx ni Feuerbach nijesu shvaćali osjetilnost kao učinak ljudskog nutarnjeg (duševnog) osjećajnog djelovanja. Isto tako nije marksistička filozofija priznala svrhovitost u prirodi, premda se ona ne može nijekati. A promjene u prirodi i razvoj sve do svijesti u čovjeku nije moguće rastumačiti nepoznatim nutarnjim suprotnostima. Po općem shvaćanju iz zrna ne nastaje stablo zbog nutarnje suprotnosti u njemu nego zato što je u njemu klica, koja ima životnu moć. Također spoznaja, dapače ni samo osjećanje, ne može se svesti na samo materijalno djelovanje. Niti napredovanje u formi (npr. rastenje tijela, napredovanje embrija) i to još prema određenoj svrsi nije moguće rastumačiti nekom nutarnjom negacijom u materiji, jer tada bi ta negacija morala biti nešto duhovno, razumno ili čak nešto božansko. Dakle materija i dijalektika se ne mogu nikako složiti. One se, kako je rekao Loskij, razilaze "kao ulje i voda". Osim toga nije moguće preći preko kasnijih rezultata znanosti i filozofije kao da ih nije bilo.

4. HISTORIJSKI MATERIJALIZAM

Kako se po marksističkoj nauci čitava priroda smatra jednom jedinstvenom cjelinom, a ljudi njezinim dijelom, to se dijalektički materijalizam primjenjuje i na njih. Zato kaže Staljin u svojoj već spomenutoj knjižici: historijski je materijalizam proširenje glavnih tvrdnja dijalektičkog materijalizma na istraživanje društvenog života — na pojave i povijest društva. Dalje kaže Staljin:

Iz sveopćeg bivanja (u prirodi) proizlazi socijalni napredak, iz sveopće borbe klasna borba, iz naglih pojava novih oblika revolucionarna promjena postojećih odnosa, iz jednostavnosti bistvenih oblika beskompromisni zahtjevi (ciljevi) u raz-

voju. "Dakle se suprotnosti u kapitalističkom stanju ne smiju zabašuriti nego ih treba otkriti i razriješiti. Klasna se borba ne smije ograničiti nego je treba voditi do kraja. Da se ne bi dakle u politici skretalo s puta, potrebno je voditi nepomirljivu klasnu politiku proletarijata, a ne izglađivati korist proletarijata i buržoazije i nagađati se s kapitalizmom tako da on izraste zatim u socijalizam" (kakvomu je protivan komunizam). Kako su prirodne pojave u skladu među sobom po zakonima prirode, tako neka budu u skladu također pojave društvenog života. Tada neće više stvarati povijest ljudskoga društva slučajevi nego zakonitost, pa će nastajanje društvenog odnosa biti znanstveno. Socijalizam neće biti više san nego znanost. Ako je priroda, bivanje, materijalni svijet na prvom mjestu, a mišljenje tek na drugom, tada će dosljedno "i materijalni društveni život, njegovo bivanje biti na prvom, iskonskom, a njegov duhovni život tek na drugom mjestu (kao posljedica)."

Utopisti počinju na krivom mjestu kad temelje državu i društvo na ideji. "Marksizam-lenjinizam, kaže Staljin, ima svoju jakost i životnu moć u tomu što se u svojem praktičnom djelovanju oslanja baš na praksu tj. na ono što je potrebno za razvoj materijalnog života. To ne znači da ideje ne bi mogle djelovati natrag na materijalne uslove društvenog života (npr. kada tko propovijeda revolucionarne misli). Dapače teorije su napredno djelotvorne. Ali radije moramo reći, da treba ideologije tražiti u materijalnim uslovima života (to znači da praksa ima prednost pred mišljenjem).

Iz toga proizlazi da je smisao historijskog materijalizma u tomu, što povijest ne stvaraju kraljevi, vojskovođe i pobjednici, nego ona nastaje iz materijalnih životnih uvjeta koje treba da proučava povjesna znanost. "Dakle ključ za istraživanje zakona društvene povijesti ne smijemo tražiti u ljudskim glavama... nego u načinu produkcije..., u društvenoj ekonomiji. A u samom načinu produkcije treba opet razlikovati proizvodne sile (oruđe, ljude, proizvodno iskustvo) i proizvodne odnose (skupine u koje je uključen čovjek kao proizvođač). — Prema Staljinu bilo je dosada pet glavnih vrsta produkcijskih odnosa: 1) primitivna zajednica, 2) ropstvo, 3) feudalizam, 4) kapitalizam i 5) socijalizam.

. . .

Tako je ocrtao Staljin "u glavnim potezima", kako sam kaže na koncu spomenutog spisa, uz dijalektički također historijski materijalizam, dakako u skladu s mišljenjem Marxa, Engelsa i Lenjina.

Marx je kao otac historijskog materijalizma imao pred očima samo jedno trojstvo (dijalektičnu trijadu): Kapitalistički društveni red je antiteza proletarijata. Sintezom koju treba izvojevati, dolaze sva kapitalistička sredstva u ruke proletarijata, postaje društvo komunističko i besklasno — tj. takvo da u njemu neće biti dvije klase (poslodavci i radnici) nego samo jedna radnička klasa. Time će se s tezom (proletarijatom) izjednačiti antiteza (kapitalizam). To je trojstvo jedino koje preostaje u historijskom materijalizmu iz Hegelova dijalektičnog mijenjanja (procesa). Kod Hegela vraća se svijet k ideji, a kod Marxa vraćaju se produkcijska sredstva k proletarijatu. Iz toga razabiremo, da je bio Marx više revolucionarac negoli filozof.

U smislu Marxova shvaćanja svi su uvjeti, koji određuju razvoj ljudske povijesti, posve materijalni. Na njima se stvara nadogradnja (epifenomen) kao što je povjesna znanost, filozofija, religija, umjetnost, politika i uopće kultura. Time se tvrdi da se na materijalnoj privredi nadograđuju svi plodovi duha. Marx nema pred očima samo mrtvu materiju nego i čovjeka i to "kao biće, koje proizvodi". U proizvodnji se prilagođuje čovjek materiji i materija čovjeku. Tim odnosom između materije i čovjeka stvara se razvoj ljudske povijesti. Zato se često govori o praktičnom materijalizmu. Također Staljin kaže, kako smo već spomenuli, da se država i društvo ne smiju temeljiti na ideji, i da je jakost marksizma baš u tomu, što se oslanja manje na ideje, a više "na ono, što je potrebno za razvoj materijalnog života", tj. na praksu. To je u duhu pragmatizma ili instrumentalizma, koji prosuđuje istinitost po praksi. Prema Marxovom mišljenju ima biti čovjek sam svoj gospodar te se u svojem produktivnom radu i u borbi da se odstrani njegova "suprotnost" (kapitalizam) ne smije uspavati ni vanjskim sredstvima niti nadom u nadnaravnu pomoć i prekogrobni život. Zato je on uspoređivao religiju s opijem te je zauzeo posve ateističko stanovište. Njegov su stav usvojile komunističke partije, ali ipak komunističke se države (vlade) kao takve uglavnom zadovoljavaju potpunom rastavom crkve od države.

Marxov je ideal novi potpuni čovjek, bez polovičnosti i bez suprotnosti. Zato postaje društvo "besklasno". Ipak nam nije dovoljno jasna slika tog novog čovjeka, koji je nazvan u Rusiji "sovjetski čovjek" (homo sovieticus).

Kako se je u čitavom 19. stoljeću, naročito u pokretu prosvjetiteljstva, govorilo o napretku, tako je i Marx unio u revoluciju misao, dotično geslo o napretku. S jedne strane bilo je to u duhu Hegelove filozofije, jer ona govori o vječnom i nužnom pojavljivanju (manifestaciji) svjetskoga duha, premda to pojavljivanje znači više tijek (proces) negoli napredak (progres). S druge strane bilo je to u skladu sa samom naravi revolucije, jer bi se mase bez ideje o napretku teško odlučivale na borbu i žrtve.

° ° °

U kritici se priznaje marksizmu kao dobra strana oslobađanje od pretjeranog kapitalizma i od izrabljivanja radnika, dizanje cijene rada, poboljšanje blagostanja proletarijata, osvještenje radničkih masa, upozorenje na važnost gospodarskih uvjeta za socijalni napredak itd.

Međutim kao slabu stranu naglasuju protivnici marksizma jednostranost u tumačenju razvitka prirode i povijesti, pretpostavlja se (bez dokaza) vječnost djelovanja materije, a ne tumači se, odakle potječe red, svrha i život. Ne razlikuje se shvaćanje od materije, povijest se tumači kao produkt proizvodnje i njezina odnosa, dok se niječu njezini ostali faktori. Čovjek se promatra samo kao objekt, a ne kao subjekt povjesnog zbivanja itd. Dok se ideja smatra samo kao plod materije (mozga), priznaje se s druge strane njezina moć u revoluciji. Pretpostavlja se nužni razvoj društva (promjena), ali samo do besklasnog stanja. Ostali se prigovori odnose na religiju, shvaćanje duše, čovječje svrhe i osobe, slobodne volje, morala, ideja, svijesti, obitelji, glavnih načela, apsolutnih istina itd.

5. KAPITALIZAM I SOCIJALIZAM

I. Kapitalizam je socijalni red, u kojemu se, u duhu liberalizma, dopušta sloboda kapitalu prema zakonu ponude i potraživanja. Pomoću kapitala gradi kapitalist tvornice te nabavlja strojeve i sirovine, a obogaćuje se nerazmjerno radom radnika i kamatama, dakle bez vlastitog ili barem bez dovoljnog svojeg rada. Glavni zagovornik kapitalizma bio je Adam Smith (Smit), Englez (+ 1790).

Kapitalistički sistem počeo se je razvijati naročito početkom 18. stoljeća. Pospješilo ga je izumljivanje strojeva, gradnja velikih i mnogih tvornica i duh ekonomskog liberalizma. S kapitalizmom došlo je do pojave dviju klasa (razreda): bogatih kapitalista (poslodavaca) i siromašnih radnika. Radnici su bili često izrabljivani, jer su bili za svoj rad premalo plaćani. Zato su se oni udružili, pa je između njih i poslodavaca dolazilo sve do veće tako zvane "klasne borbe".

II. Socijalizam je nastao kao reakcija proti kapitalizmu — uglavnom kao sistem po kojemu bi se imalo privatno vlasništvo produktivnih dobara ukinuti i prenesti na zajednicu da ona proizvađa i dijeli dobra.

Auktor socijalizma je Karlo Marx, kojega smo ideologiju već opisali. On je iznio u svojem djelu "Kapital" misli o "suvišku vrijednosti" tj. o onom dobitku, što ga stiču kapitalisti. Oni plaćaju radnicima samo toliko koliko je potrebno za uzdržavanje njihove radničke sposobnosti, a vrijednost izrađene robe na trgu je veća. Taj suvišak ide u njihovu korist. Zato je kapitalizam po Markxovu mišljenju isto što i pljačkanje radnika. Kapitalisti se mogu obogaćivati na račun radnika, jer imaju u rukama produkcijska sredstva. Ali baš to sticanje bogatstva dovest će ih, kaže Marx, do eksproprijacije, jer to stvara proletarijat koji postaje svjestan svojeg teškog stanja pa će u sintezi svojom diktaturom odstraniti kapitalizam kao suprotnost (po zakonu logičnog trojstva).

U drugoj polovici prošloga stoljeća postao je socijalizam svjetsko gibanje. G. 1848. objavili su Marx i Engels manifest, u kojemu su pozvali sve proletarce, neka se ujedine. G. 1864. bila je ustanovljena u Londonu prva internacionala (prva međunarodna socijalistička organizacija). Od g. 1866. do 1872. borio se je Marx proti prijašnjim socijalističkim strujama. Naročito je dolazio do prepirke s ruskim anarhistom Bakunjinom. Radnička se je internacionala rascijepila pa se je na Marxovu želju preneslo vodstvo u Njujork.

Poslije Marxove smrti (1889) bila je osnovana na kongresu u Parizu druga radnička internacionala, ali ipak to nije moglo zapriječiti dijeljenje radničke stranke u dvije skupine. G. 1903. došlo je među ruskim emigrantima na kongresu u Briselu i Londonu do formalnog rascjepa. Oni koji su imali većinu ("boljševici") smatrali su se pravovjernim sljedbenicima marksizma te su g. 1917. usred prvog svjetskog rata izveli u Rusiji revoluciju i preuzeli vlast u svoje ruke. Njihov marksizam u političkom obliku što su mu ga dali Lenjin i Staljin, poznat je pod imenom "boljševizam". Oni su zajedno sa svojim pristašama "komunistima" u drugim zemljama održali mjeseca ožujka g. 1919. prvi kongres komunističke "partije" te su osnovali treću internacionalu (raspuštenu u vrijeme II svjetskog rata iz političkih razloga).

Ostale socijalističke stranke u Francuskoj, Engleskoj, Njemačkoj, Italiji i drugim zemljama jesu "revizionističke", jer smatraju glavne misli marksističke filozofije za nedokazane pa se drže drugih filozofskih i ekonomskih načela te se bore — svaka u svojoj državi — zakonitim putem za poboljšanje radničkog stanja.

6. FILOZOFSKO-SOCIJALNE STRUJE U RUSIJI

Dolazak na vlast ruskog boljševizma za koji se zanima danas čitav svijet, može se promatrati kao posljedica razvoja ruskih socijalnih i političkih prilika. Zato je potrebno najprije razmotriti te prilike.

I. R a z v o j r u s k i h p r i l i k a

Kao što ruska klima ljeti i zimi predstavlja dva ekstrema, tako su razne činjenice stvarale kroz stoljeća suprotnosti u ruskoj duševnosti, dok ondješnje nepregledne nizine i stepe pogoduju osjećaju neizmjernosti i vječnosti, sanjarenju i misticizmu (stvaranju mnogih sekta). Ni u kojoj zemlji nije bilo toliko struja i stranaka koliko u Rusiji.

Jedinstvenoj duševnosti ruskog naroda smetala je već aristrokacija kao prvi oblik državnog uređenja. Također za naglo pokrštenje (980. do 1015), združeno s uvađanjem bizantske crkvene uprave i kulture, nije bilo postepenog spremanja. Još veću skrajnost sačinjavalo je nakon sredine 13. stoljeća miješanje slavenske i mongolske krvi u vrijeme dugotrajnog vladanja Tatara.

U sredini 16. stoljeća pojavio se je u Moskvi Bahkin kao propovijednik kršćanske ljubavi s geslom:"rat mržnji i sloboda robovima"! Dospio je u zatvor, ali je uza sve to stekao mnogo pristaša. U 17. stoljeću osnovao je Ignacij Solovetski zajednicu koja je kao "idealna komuna" trajala još i u 18. stoljeću te je bila na koncu ekonomski važna. Na čelu joj je bio "cenobijark" sa svojim vijećem. Zajednica je posjedovala sve te je skrbjela za potrebe članova koji su osobno bili gospodari samo svojega odijela. Držali su se načela: "Tko ne radi, nema pravo da jede".

U 18. stoljeću nastala je još jedna slična "idealna komuna" pod vodstvom seljaka Kolesnika. Pristaše i članovi su se zvali "duhoborci" (borci za duh). Nijesu marili za vanjštinu, a propovijedali su nutarnji duh: Krista u duši i slatko jedinstvo s Bogom! Težili su za "novim nebom i novom zemljom". Svaku su političku vlast smatrali za zlo te su bili proti njoj kao što i proti svakom političko-socijalnom uređenju, proti porezu i vojničkoj službi.

Da se to shvati, treba misliti na mističko sanjarenje ruskih seljaka i na njihov teški gospodarski položaj. Bojari (veleposjednici) imali su zemlju i sve moguće privilegije, a seljaci su bili njihovi robovi. Oni se bez dozvole plemića nijesu smjeli ni seliti ni ženiti. Tri dana u tjednu radili su na gospodarevoj, a onda tek na "svojoj" zemlji, za koju su još plaćali teške poreze. Ako je tko dobio slobodu pa se je odselio u grad, morao je plaćati "obrok" te je mogao biti pozvan natrag. Plemići su mogli osuđivati seljake na izgon u Sibiriju,

na vojničku službu ili na prisilni rad. Na državnim imanjima bili su seljaci "slobodni", ali su ipak služili i caru i državi. Zato su svi slabo radili te su bili, kao što i činovnici i plemići (većinom rasipni), prezaduženi.

Početkom druge polovice 17. stoljeća počeo je učiti patrijarh Nikon (+ 1681) da je crkva nad državom. Naredio je da se crkvene knjige očiste od pogrešaka koje su nastale prepisivanjem. Ali kod toga nijesu grčke tekstove niti poznavali niti su ih priznali kao sigurne. Sumnjičili su Grke da su pod turskim jarmom i pod uplivom florentinske unije odstupili od prave vjere. Tako su u 17. stoljeću počeli Rusi držati za pravovjerne jedino sebe, jer da su oni preuzeli zadaću Rima i Carigrada, pa da je Moskva "treći Rim": iz Rusije mora doći spasenje, a ruski car bi imao postati vladar svih kršćana. To je ruski vjerski mesijanizam. Kojih 250 godina kasnije pojavio se je i u ruskom boljševizmu slični političko-socijalni mesijanizam obzirom na oslobođenje čitavog svjetskog proletarijata.

Nikonove novotarije nijesu uspjele. Crkvene knjige nijesu bile popravljene, a ni crkva se nije uzdigla nad državu. Narod se je i dalje ropski klanjao caru kao personifikaciji "Svete Rusije" i vršiocu Božje volje, ali je u isto vrijeme zadržao mesijansku misao i osjećaj da se je toj misli ("staroj vjeri") iznevjerila svjetovna i crkvena vlast.

Koncem 17. i početkom 18. stoljeća uvađao je car Petar Veliki (1689 - 1725), u suštini revolucionarac, mnoge reforme silom te je htio evropeizirati Rusiju. Po njemačkom je uzoru izvježbao vojsku, uveo je ministrastva (10 "kolegija") i osnovao naobrazbene zavode. Sve je to bilo za narod prenagli skok, duševno nasilje. Apsolutizam njegov i njegovih nasljednika spriječio je privatnu inicijativu. Povjesničar Ključevski (umro 1912) kaže: "Carstvo se je nadimalo, a narod je kržljavio".

G. 1812. pobudio je rat sa Napoleonom među ruskim časnicima i uopće inteligentima nove struje. G. 1817. ustanovila se je "liga za oslobođenje", koja se je doskora razdijelila u "ligu sjevera" i "ligu juga". Prva je bila za ustavnu monarhiju sa širokim pokrajinskim autonomijama, a druga za jedinstvenu republiku. Kasnije se je osnovala i treća liga "Sjedinjenih Slavena" s programom: sjedinjenje svih Slavena, reorganizacija državne uprave, podržavljenje sve zemlje, oslobođenje seljaka i jednakopravnost svih pred zakonom.

Nu strogost cara Nikole I (+ 1855) prisilila je rusku inteligenciju da prestane s praktičnim organizacijama te se prepusti privatno samo raspravljanju. Sve više se je širio revolucionarni duh. Časnici su se pobunili proti caru Nikoli I, ali on ih je svladao. Mnogi su otišli u inozemstvo. G. 1861. proglasio je car Aleksandar II ukinuće kmetstva te je dobio naziv "car oslobodite1j", ali ustav nije htio dati. Zemlju je ostavio u rukama seoskih odbora, koji su se zvali "mir" ("mir" znači "svijet") sa mnogo nameta. G. 1905. pao je od atentata. Tada je car Nikola II dopustio "dumu" (parlament), a njegov je ministar Stolipin raspustio "mir" (seoske "opšćine") te je (g. 1906) dao seljacima zemlju. Ali nove su reforme bile tako provedene, da od njih nije imao narod mnogo koristi. U takvim prilikama išla je ruska revolucionarna inteligencija raznim smjerovima.

II Ruske struje i stranke

Poslije Petra Velikog opažao se je u Rusiji upliv njemačke filozofije 17. i 18. stoljeća.

Prvi ruski filozof SKOROVODA († 1794), profesor u Kijevu, jedan od najizvornijih mislilaca 18. stoljeća, pristajao je uz Platonovu filozofiju, ali je uza sve to usvojio težnje anarhističkog individualizma.

Poslije njega su se u Rusiji najviše bavili filozofijom, ali ujedno i politikom, ruski časnici, koji su presađivali revolucionarne ideje iz Francuske i uopće iz Zapadne Evrope. Najznačajniji je bio među njima časnik Petar ČAADAJEV († 1856). Bio je prvi od novijih ruskih velikih mislilaca. Zbog originalnih misli proglasila ga je vlada službeno suludim.

Kasnije su se širile u Rusiji prerazne ideje, a među njima jesu dva glavna smjera: 1) pozitivisti i borbeni ateisti ("atheismus militans"), 2) slavenofili, koji su se borili za rusku vjersko-narodnu vlast.

Posebice su se isticale ove struje:

1. ZAPADNJACI. — Oni su pratili kulturne probleme Zapada, osobito Njemačke i Francuske, te su htjeli Rusiju što više evropeizirati. Glavne njihove vođe bile su prof. Granovski i emigrant Herzen, kojega je Zapad, kad ga je posjetio, silno razočarao, pa je govorio da se je spasio od "moralne propasti" samo vjerom u ruski narod. "Zapadnjaci" su bili liberalno-areligiozni.

2. SLAVENOFILI. — Bili su proti zapadnjaštvu i katolicizmu, a za očuvanje "narodnog duha" i ruskih osobina, za narodnu religioznost i pravoslavlje. Htjeli su da bude Rusija iznad Zapada i primjer svijetu, jer da ona posjeduje pravi duh, utjelovljen u "miru" (seoskom odboru, koji je dijelio zemlju) i "nutarnjoj istini". Slavenofili su u socijalnom pogledu bili kolektivisti. — Njihovi predstavnici bili su najdublji ruski mislioci. Među njima su se isticali pjesnik Jarikov, pisac Gogolj, zatim Homjakov, Kirievski, Samarin i braća Aksakov.

3. NARODNIČESTVO (obraćanje k narodu). — Pristaše te struje bili su slični Slavenofilima, ali su bili bez nacionalnog osjećaja. I oni su vjerovali u ruski narod, njegovu "opštinu" i duh kolektivizma. Taj pokret počeo je širiti spomenuti Herzen, nakon što ga je Zapad razočarao.

4. INTELIGENTI. — U tu su skupinu spadali mnogi neinteligenti. Imali su svoje posebne obrede i običaje. Nijesu marili za prošlost i sadašnjost, a sanjarili su o blistavoj budućnosti za koju su govorili da je treba izvojevati revolucijom. Za sve zlo krivili su nesposobnost vlade. Uzdržali su se sve do g. 1917. Njihov je glavni predstavnik bio Visarion Grigorović Bjelinski (1811 - 1848). On je zabacio kršćanstvo i njemački idealizam. Njegova je lozinka bila: "ili socijalizam ili smrt!" Bio je skrajni revolucionarac.

5. SKRAJNI SOCIJALIZAM. — Pristaše te struje propovijedale su tehniku i koncentraciju kapitala u komunističkom življenju. Njihov je glavni predstavnik bio Petraševski koji je u tadanjem Petrovgradu sagradio veliki dom za zajedničko stanovanje radnika, ali su mu ga zapalili seljaci. Drugi njihov član Balas — Oglon govorio je da će sve čovječanstvo biti jednoga

dana "jedna velika obitelj", a svi ljudi u njoj kao "braća i sestre".

6. NIHILIZAM. -- Ta je struja bila revolucionarni pokret omladine, koja je prezirala čitav svijet i htjela srušiti sve državne i društvene oblike, da nađe neki drugi "pravi smisao života". Pristaše nihilizma nijekale su moral i zagovarale egoizam. Glavni njihovi predstavnici bili su nekadanji ruski sjemeništarci Bobroljubov (+ 1861) i Černiševski (+ 1889). Prvi koji je taj pokret nazvao "nihilizmom" bio je sveučilišni prof. Nikolaj Ivanović Nadježdin, a ne Turgenjev kako su to nekoji mislili.

7. ANARHIZAM. -- Taj je pokret propovijedao rušenje države i svakog auktoriteta, jer da to proizlazi "iz zlih izvora". Vođa anarhista bio je Mihajlo Bakunjin (+ 1876), borbeni ateist, kojemu je bilo rušenje "stvaralačka želja". Htio je da dođe do općeg svjetskog požara, u kojemu bi Rusi zajedno s ostalim Slavenima imali glavnu ulogu (opet ruski mesijanizam!). Pisao je: "Iz mora krvi i plamena uzdignut će se visoko i blistavo nad Moskvom zvijezda revolucije koja će postati zvijezda vodilja k sreći cjelokupnog oslobođenog čovječanstva". Važni teoretik tog pokreta bio je Max Stirner (umro 1856), njemački skrajni ljevičar "mladih hegelijanaca". Anarhisti su se uzdržali u Rusiji, nakon što su boljševici preuzeli vlast, do g. 1919.

8. Marksističke ideje počele su prodirati u Rusiju god. 1870. G. 1898. bila je ustanovljena pod zastavom marksizma ruska "demokratska radnička stranka" koja je mogla djelovati samo ilegalno. Ta se je stranka na briselsko-londonskom kongresu g. 1903. razdijelila, kako smo već spomenuli, u boljševike (većinu) i menjševike (manjinu). Menjševiki su zagovarali sporazum između radnika i poslodavaca te su htjeli ostvariti socijalizam polako i zakonima u parlamentarno-demokratskoj državi. Međutim su boljševici bili za revoluciju. Njihov je vođa Lenjin već g. 1902. nastojao da imaju snažno vodstvo, sastavljeno od samih prokušanih revolucionaraca.

U Rusiji je djelovala također stranka "socijalista revolucionaraca" koji su bili za vlast seljaka i stranka "trudovika" (kršćanskih socijalaca).

Ali usred drugog svjetskog rata, nakon što je Lenjin proglasio: "vojnicima mir, a seljacima zemlja!", nastala je u Rusiji revolucija u kojoj su pobijedili i zavladali boljševici.

7. GLAVNA NAČELA KRŠĆANSKE SOCIOLOGIJE

Kako vidimo iz dosadanjih poglavlja, sociologija kao znanost ne dolazi kod svih pisaca do jednakih zaključaka, nego se razlikuje prema svjetovnom nazoru tj. filozofskom shvaćanju, a i osobnom mišljenju pojedinih auktora. Među njima ima također kršćanskih sociologa, kao što su npr. Antonie, Blome, Ketteler i drugi koji na temelju kršćanskog svjetovnog nazora iznose nova pravila u obranu čovječjeg dostojanstva i općeg dobra. Tako je nastala kršćanska, dotično katolička sociologija. Njezina načela i glavne misli sakupio je papa Lav XIII u enciklici "Rerum novarum", g. 1891, 40 godina kasnije

(1931) papa Pio XI u enciklici "Quadragesimo anno" i napokon papa Ivan XXIII u enciklici "Mater et Magistra" — g. 1961. Sistem, koji proizlazi iz kršćanske sociologije, zovu nekoji "solidarizam".

Prema kršćanskom ("tomističkom") shvaćanju ne spada čovjek u prirodu kao njezin dio nego je sva priroda radi njega. Svaki čovjek ima svoju osobnu svrhu: bliža mu je svrha uzdržanje vlastitog organizma i tjelesno-duševni napredak na zemlji, a konačna mu je svrha da bude Bogu na slavu te postigne vječno blaženstvo na nebu. Prva je svrha podvrgnuta drugoj koja je ujedno temelj dostojanstva i prava ljudske osobe. Čovjek je kao pojedinac (individuum) član društva, a kao osoba samostalan tako, da on služi društvu radi sebe, jer dobro je društva ujedno i dobro pojedinaca. Dakle čovjek služi društvu kao pojedinac, a društvo njemu kao osobi. Premda ljudi nijesu radi zajednice nego zajednica radi ljudi, ipak moraju oni, kad je potrebno, i život žrtvovati za zajednicu (u praksi za domovinu ili državu), jer im je ona po naravi potrebna, pa je zato moraju smatrati naravnom ustanovom.

Temelj je zajednice obitelj koja izvire izravno iz čovječje naravi te je prva stanica ljudskoga društva. Zbog uzgoja i budućnosti djece brak je nerazrešiv. Prva mu je svrha kao opće dobro rađanje i uzgoj djece (radi uzdržanja čovječanstva), a druga opskrba obitelji i međusobno tjelesno i gospodarsko pomaganje. Zbog toga je kao i zbog djece zabranjena poligamija. Roditelji imaju već po samoj naravi prvo pravo na svoju djecu, a zato i na odgoj svoje djece. Na drugom je mjestu pravo države, ukoliko roditelji taj odgoj zanemare ili ukoliko je on potreban za opće dobro.

Materijalna dobra imaju u smislu kršćanske filozofije prvu svrhu da općenito služe čovječanstvu, a kako u raksi ne mogu služiti svima u isto vrijeme, to je potrebno privatno vlasništvo (također radi osiguranja budućnosti roditelja i djece za slučaj nevolje). Papa Ivan XXIII kaže u enciklici "Mater et Magistra": privatno vlasništvo treba da zajamči pravo ljudske osobe na slobodu, a ujedno da pruži nuždan doprinos k uspostavi pravoga poretka u društvu. 1)—Ipak u svrhu općeg dobra može država ograničiti privatno vlasništvo. Dužnost potpomaganja potrebnih nije samo dužnost kršćanske ljubavi nego i dužnost pravednosti, koja se u enciklici "Quadragesimo anno" zove "socijalna pravda" (iustitia socialis).

Kršćanska sociologija stoji približno posrijedi između kapitalizma i marksizma. Papa Lav XIII pisao je u enciklici "Rerum novarum" o malne ropskom jarmu, što su ga kapitalisti postavili na vrat radnicima. Papa Pio XI kaže, da je kapitalizam "neumjerena moć, po svojoj naravi silovita, potrebna da bude energično obuzdana i pametno usmjerena"... "Otkada je industrija i moderna tehnika prodrla i raširila se tako naglo u premnogim krajevima... prekomjerno se je povećalo mnoštvo potrebnih proletaraca, čiji se uzdisaji uzdižu sa zemlje k Bogu. A njima se pridružuje nepregledna vojska seoskih radnika, ... koji su zauvijek podvrgnuti proletarskom stanju, ako se ne upotrebe dolična i učinkovita sredstva".2)—Papa Pio XII govorio je dne 1. IX 1944. da Crkva osuđuje onaj kapitalizam, koji hoće da si prisvoji sva prava vlasništva bez obzira na opće dobro.

Kršćanski sociolozi spominju za rješavanje socijalnog pitanja uglavnom ova tri uvjeta: 1) osigurati individualnu slobodu, dostojanstvo osobe i neodvisnost pojedinaca, 2) sačuvati privatnu inicijativu, 3) priskrbjeti radnicima plaću, koja omogućuje njima, njihovoj djeci i ostalim članovima obitelji dostojan život uz osiguranje za slučaj bolesti, nesreće, nezaposlenosti, nesposobnosti i u starosti.

Cijene proizvoda smatraju se pravednima, ako se određuju prema materijalu, radu i nutarnjoj (potraživačkoj) vrijednosti (u kapitalističkom sistemu određuje cijene samo prirodni zakon ponude i potraživanja).

Pape zagovaraju pravo radnika, da se udružuju u svrhu obrane pred izrabljivanjem od strane jačih (poslodavaca) i da ih zastupaju njihovi odbori (sindikati).3)

Sudjelovanje radnika u vodstvu i dobitku poduzeća je također zahtjev kršćanske sociologije. U enciklici "Quadragesimo anno" preporučuje papa Pio XI, da u sadanjim socijalnim prilikama sudjeluju radnici u upravi i dobitku poduzeća. Već imade industrijalaca, dapače i privatnih poduzetnika, koji preuzimlju radnike u "zajedničko radno udruženje". Tako se sprema, kaže Pio XII, kršćanski osjećaj, kojim se "izglađuju interesne i klasne borbe te se pruža radnicima utješno iskustvo uistinu čovjekoljubive i kršćanske bratske solidarnosti". 4)

Pio XII je u božićnom govoru 1942. naglasio pet uvjeta koji su po njegovu mišljenju potrebni za postizavanje nacionalnog i internacionalnog mira i to: 1) Priznavanje dostojanstva čovječje osobe, 2) obrana obitelji, 3) poštivanje reda, 4) uspostavljanje pravednog reda, 5) shvaćanje države u kršćanskom duhu. Potanje izrađivanje tog programa prepustio je ljudskoj mudrosti, da ga istraži i ustanovi. 5)

U enciklici "Quadragesimo anno" osuđuje se diktatura, neograničena konkurencija, borba trustova i vlasnika velikih skladišta, igranje na burzi, prevare i hotimično trgovačko faliranje, lažna trgovačka propaganda, prevare u kakvoći i mjerama, otpuštanje radnika i tehničara sa posla, prekomjerni dobitak i spekulacija. 6)

Dakako po uvjerenju kršćanskih sociologa ostaje kao nužni temelj čitavog socijalnog života priznavanje i držanje moralnog reda i moralnih vrijednosti.

---

1) Enciklika pape Ivana XXIII "Mater et Magistra" --(Izdanje Bisk. Ordinarijata u Pazinu -- 1963. str. 148).
2) V. Str. 463. u djelu "Dio, l'Uomo e l'Universo" -- Torino 1952. (prijevodu francuske knjige "Essai sur Dieu, l'homme e l'univers" 1952. od Jacques de Bivort de La Saudee).
3) Ib. str. 479.
4) Ib. str. 481.
5) Ib. str. 445.
6) Ib. str. 462.

S A D R Ž A J
(K a z a l o)

Stranica

U V O D 3
A) F I L O Z O F I J A S T A R O G A V I J E K A. 5

I. FILOZOFIJA ISTOČNIH NARODA 5

1. I n d i j c i 5
2. P e r z i j a n c i 7
3. B a b i l o n c i 7
4. I z r a e l c i 7
5. K i t a j c i 7
6. E g i p ć a n i 8

II. GRČKA I RIMSKA FILOZOFIJA 8

1. U v o d u narodnu grčku filozofiju 8
2. R a s p r a v e o p o č e l u s v i j e t a:
   a) Jonska škola: I. Tales 9
      II. Anaksimandar, III. Anaksimen, IV. Heraklit.. 10
   b) Pitagorina škola: Pitagora 11
   c) Elejska škola 12
      I. Ksenofan, II. Parmenid 12
      III. Zenon, IV. Meliso 13
   d) Kasniji prirodoslovci 14
      I. Empedoklo, II. Anaksagora 14
   e) Atomisti: I. Leukip, II. Demokrit 15
3. S O F I S T I 16
      I. Protagora, II. Gorgija 17
      III. Antifon 18
4. E R I S T I K A 18
5. S O K R A T 19
6. M A N J I S O K R A T O V C I 21
      I. Aristip, II. Antisten (Cinici), III. Euklid (Megarska škola) 21
7. P L A T O N 22
8. A R I S T O T E L 27
9. S T O I C I 33
10. E P I K U R E J C I 34
11. S K E P T I C I Z A M 35
12. R I M S K A F I L O Z O F I J A 36
13. N E O P L A T O N I Z A M 37
      I. Filon Aleksandrinac, II. Plotin 38
      III. Porfirij, Jamblih, Julijan Apostata 39
14. P O J A V A K R Š Ć A N S K E F I L O Z O F I J E 40
15. P A T R I S T I Č K A F I L O Z O F I J A 40
      I. Grčki kršćanski filozofi 41
      II. Latinski kršćanski filozofi 41
16. SV. A U G U S T I N 42
17. P O S L I J E SV. A U G U S T I N A 44
18. B O E C I J E 44

B) F I L O Z O F I J A S R E D N J E G A V I J E K A 46

1. SKOLASTIKA 46
2. BORBA OKO UNIVERZALNIH POJMOVA:
      I. Razna mišljenja 47
      II. Scotus Eriugena 48

Stranica

III. Manje važni skolastici 48
IV. Roscelin 49
V. Vilim de Champeaux (Šampò) 49
VI. Pravilno rješenje 49

3. PROCVAT SKOLASTIKE:
I. Sv. Anzelmo 50
II. Petar Abelard 51

4. MISTICI 52
I. Sv. Bernard 52
II. Viktorinci i antidijalektici 52
III. Dijalektični teolozi 53

5. GRČKA FILOZOFIJA NA SREDNJEM ISTOKU:
I. Kod Bizantinaca 54
II. Kod Siraca 54
III. Kod Arapa na Srednjem istoku 54
IV. Kod arapa u Španjolskoj 56
V. Kod Židova 57

6. ZLATNO DOBA SKOLASTIKE 58
I. SV. BONAVENTURA 60
II. ROGER BACON (Rodžer Beiken) 61
III. SV. ALBERT VELIKI 61
IV. SV. TOMA AKVINSKI 62
V. IVAN DUNS SKOT 66

7. VILIM OKAM 68

8. POSLJEDNJE DOBA SREDOVJEČNE FILOZOFIJE 69

C) F I L O Z O F I J A N O V O G A V I J E K A:

1. UVOD 72

2. R E N E S A N S A 72
I. Platonovci 73
II. Aristotelovci 73
III. Druge filozofske struje 74
IV. Okultisti 74
V. Novi putevi znanosti 75
VI. Novi pojam o čovjeku i državi 76
VII. Novi skepticizam 77
VIII. Nova skolastika 77

3. RACIONALIZAM 78
I. Descartes 79
II. Okazionalizam i ontologizam 81
III. Spinoza 82
IV. Leibniz 83

4. EMPIRIZAM 85
I. Hobbes (Hobs) 85
II. Locke (Lok) 86
III. Hume (Hjum) 87

5. PROSVJETITELJSTVO 89
I. U Engleskoj 89
II. U Francuskoj 89
III. U Njemačkoj 91

Stranica

6. IDEALIZAM 92
I. Kant 93
II. Fichte 97
III. Schelling 98
IV. Solovjev 99
V. Hegel 100

D) N A J N O V I J A F I L O Z O F I J A 102

1. NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE 102
I. H e r b a r t 102
II. B o l z a n o i B r e n t a n o 103
III. S c h o p e n h a u e r 104
IV. M a t e r i j a l i z a m 105
V. K i e r k e g a a r d (Kjerkegar) 107
VI. N i e t z s c h e (Niče) 109
VII. F e n o m e n a l i z a m i njegove pojave 112
a) Francuski pozitivizam 112
b) Engleski empirizam 113
c) Njemački pozitivizam i novokantizam 113
d) Pragmatizam 114

VIII. I n d u k t i v n a m e t a f i z i k a 115
a) Fechner 115
b) Lotze 116
c) Eduard Hartmann 117

IX. N o v i a r i s t o t e l i z a m i
n o v a s k o l a s t i k a 118
a) Trendelenburg 118
b) Nova skolastika 118

2. FILOZOFIJA U 20. STOLJEĆU 120
I. F i l o z o f i j a ž i v o t a 120
a) Bergsonizam 120
b) Blondelizam 123
c) Duhovno-znanstvena filozofija života u Njemačkoj 125
d) Naturalistička filozofija života 126
1. Oswald Spengler 126
2. Ludwig Klages 127
II. F e n o m e n o l o g i j a 128
a) Husserl 128
b) Scheler 130
III. O n t o l o š k i p r o b l e m i 132
1. N. Hartmann 132
2. Kritički realizam 134
a) Driesch 134
b) Becher 135
c) Wenzl 136
3. Idealni realizam 138
a) Whitehead (Waithed) 139
b) Loskij 140
c) Spann 140
IV. E g z i s t e n c i j a l i z a m 142
1. Njemačka egzistencijalna filozofija 142
a) Heidegger 143
b) Jaspers 146

Stranica

2. Francuski egzistencijalizam 149
a) Sartre 149
b) Marcel 150
V. N o v i p o z i t i v i z a m 151
1. Pozitivizam 151
2. Logistika 151
3. Novi pozitivisti protiv pozitivizma 152

E) DODATAK: S O C I J A L N A F I L O Z O F I J A 153

1. SOCIJALNE MISLI U PROŠLOSTI 153
2. SOCIJALISTIČKI IDEOLOZI I ORGANIZATORI 154
I. M a r x 154
II. E n g e l s 154
III. P l e h a n o v 154
IV. L e n j i n 155
V. S t a l j i n 155
3. DIJALEKTIČKI MATERIJALIZAM 155
4. HISTORIJSKI MATERIJALIZAM 157
5. KAPITALIZAM I SOCIJALIZAM 160
6. FILOZOFSKO-SOCIJALNE STRUJE U RUSIJI 161
I. R a z v o j r u s k i h p r i l i k a.. 161
II. R u s k e s t r u j e i s t r a n k e 163
7. GLAVNA NAČELA KRŠĆANSKE SOCIOLOGIJE 164